

MINERVA

SZERKESZTI

THIENEMANN TIVADAR

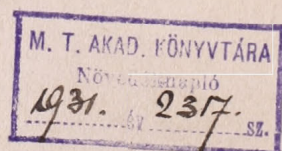

10-11.
1931-1932.

X. ÉVFOLYAM
AZ I—X. KÖTET NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓJÁVAL

1931

304205

MINERVA

SZERKESZTI

THIENEMANN TIVADAR

TARTALOM

C. H. BECKER volt porosz kultuszminiszter: Nemzeti öntudat és nemzetközi megértés.

FARKAS GYULA: Táj- és nemzedékszemplélet a magyar irodalomban.

BALOGH JÓZSEF: Szent István politikai testamentuma.

KARDOS TIBOR: A laikus mozgalom magyar bibliája.

KRITIKAI SZEMLE: Ravasz László: A lélek embere.

Nagy József.

TUDOMÁNYOS IRODALOM.

BUDAPEST, 1931

EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS

RÉNYI KÁROLY BIZOMÁNYA

IV., Kossuth Lajos-utca 2.

Ára 5 pengő.

MINERVA-TÁRSASÁG

névvel 1921-ben tudományos társaság alakult. A társaság célja: a magyar szellemi élet történetének művelése. Tagja lehet a magyar tudomány minden barátja, aki az évi tagdíjat beküldi. A tagok a *Minerva* folyóiratot tagdíjuk fejében kapják.

A társaság vezetésére a következők választották meg: Elnök: Gombocz Zoltán, alelnök: Hóman Bálint, titkár: Farkas Gyula, szerkesztő: Thienemann Tivadar.

A Minerva-Társaságra és a folyóíratra vonatkozó minden közlemény a Minerva-Társaság címére küldendő (Pécs, Központi Egyetem).

*A Minerva-Társaság tagdíja: évi 8 pengő, amely részletekben is beküldhető. Előfizetés jogi személyeknek évi 12 pengő. Könyvkereskedésben 16 pengő. A póstatakarékpénztári csekkszámla száma: *38.688.*

THIENEMANN TIVADAR

IRODALOMTÖRTÉNETI ALAPFOGALMAK

MÁSODIK KIADÁS

1 9 3 1

BOLTI ÁRA EGÉSZ VÁSZONKÖTÉSSEN

18 PENGŐ

DANUBIA KÖNYVKIADÓ PÉCS

BUDAPEST,

IV., MAGYAR-UTCA 24

NEMZETI ÖNTUDAT ÉS NEMZETKÖZI MEGÉRTÉS.

C. H. BECKER volt porosz kultuszminiszter, egyetemi tanár előadása
Szegeden, 1930. június 5-én, díszdoktorrá avatása alkalmából.

AZ A NAGY TISZTESÉG, hogy három magyar egyetem avat egyszerre díszdoktorrá, boldoggá teszi azt, akit a kitüntetés ér; noha ez a nagy tisztesség nem a véletlen személynek, hanem mindig a nagy eszmének szól. Ha Szeged, Pécs és Debrecen a porosz kultuszminisztert díszdoktoraik sorába felvette, kifejezték egyetértésüket a szoros tudományos együttműködésben Magyarország és Németország között vele, mert ezt az együttműködést folyton előmozdította és lelkében helyeselte. Két kultúrnép között az együttműködést ritkán kísérik olyan kedvező csillagzatok, mint baráti nemzetek között. Nem szeretnék sokszor elismételt, mindannyiunk előtt közismert dolgot újra elmondani, mégis engedjék meg, hogy megemlékezzem egy élőről és egy halottról, akiknek a nevéhez még akkor is eloldhatatlanul hozzá fog fűződni a magyar-német együttműködés jelen fejlődésfoka, ha ez egykor majd a történeté lett: a magyar kultúrpolitika nagyvonalú irányítójáról gróf Klebelsberg Kunóról és felejthetetlen jó barátomról Gragger Róbertől, aki négy évvel ezelőtt hivatalos látogatásomat kezdeményezte, s akinek rokonszenves alakja láthatatlanul, fényben ma is köztünk van.

Időközben az akkori miniszter professzorrá lett, akinek Németország legnagyobb főiskoláján rendes tanszéket kell betöltenie. Pályatársuk szól ma Önökhöz, professzor, aki akkor se szűnt meg professzor lenni, amikor miniszter volt, s amikor mint politikus a nemzetközi szellemi megértés terén gyakorlatilag működött, egyszersmind mint tudós is megkísérelte more philosophico ennek a szellemi megértésnek a lényegét és határait felfedni. Elményeinek és elmélyedésének eredményeiről szeretne ma Önöknek beszámolni.

A nemzetközi együttműködés különböző nemzetek vagy legalább is különböző nemzetek főképviselőinek együttes munkálkodását jelenti. Ennek az együttműködésnek egyetlen munkatársa se hagyja el a nemzeti talajt, amelyhez hozzánőtt,

vagyis nemzeti helyzete által megszabott szemlélet- és gondolkodásmódján ítéli meg a körülményeket. Ha elhagyná ezt, ítélete valami nemzetfölötti réteg légiures terében lebegne és akkor ezek az ítéletek nem fejeznék ki a különböző nemzeti-ségek képviselőinek szellemi együttműködését. Vannak bizonyára álmodozók, akik ilyesféle szellemi beállítástól várnak minden megoldást. Wells, a híres angol író Berlinben nem rég tartott egy előadást, amelyben minden gúnyát kiöntötte az u. n. nemzetközi együttműködésre és kijelentette, hogy ez teljesen eredménytelen; ezzel szemben mindent egy radikális pacifizmustól, a nemzeti öntudatról való teljes lemondástól vár. Válasz erre csak az lehet, hogy akinek szemei vannak a látásra, az mindenütt láthatja, hogy a nemzeti állameszme ma erősebb mint valaha, hogy a népek minden lehető együttműködésének, még a Népszövetség megértést és békét célzó gondolatának is mint megdönthetetlen előfeltevés szolgál alapjául. A nemzeti eszme mindig erősödik hatásában. Pl. ázsiai népek, amelyeket eddig, úgy látszott, a valláshagyományok ideológiája kötött össze, mint az európai népeket a középkorban, jelenleg helyenként igen mélyreható nemzetiesedési folyamatot élnek át. Ezzel szemben tulajdonképpen csak az oroszországi szovjetmozgalom hozható fel példának. Itt azonban a nemzeti öntudat helyébe bizonyos osztály társadalmi öntudata lépett. Tehát itt is ismétlődik az elkülönülés hasonló folyamata, más csoportjelzővel ugyan, elkülönülés nem más nemzetektől, hanem más osztályoktól, ami különben idővel valószínűleg az eloroszosodást és ezzel a kommunista eszme elnemzetiesedését fogja eredményezni. Lenin és Stalin Moszkvája és a Szent Synodus Moszkvája a nem-orosz szemlélő előtt csupán különböző kifejezésformái az orosz imperialista nemzetiességeknek. De még ha kikapcsoljuk is ezt a kérdést, a kívülről álló világ mindenestre kizárólag az erős nemzeti öntudat jelében él. A nemzeti állameszme annyira erős, hogy teljes egyértelműen ez határozza meg és ez uralkodik minden nép politikája, gazdasága és kultúrája felett.

A nemzet öntudata legerősebben nyelvében és történelmében fejeződik ki, nyelven a költészet és irodalom összeségét értem, a történelmet pedig a nép történeti és kulturális különállása foglalatának tartom. Azt lehetne talán mondani, hogy a nyelv

inkább a néppé való fejlődést szolgálja, míg a történet egy állammá lett nemzet legfontosabb szellemi kötelékének nevezhető. A közel és távol Keleten, ahol szemünk előtt egy új nemzeti érzés fejlődik ki, ennek az alapja a nyelv és az irodalom megbecsülése; ez követeli a vallás- vagy a nemzetfölötti ideológiától, az idegen nyelvkincstől való elszakadást, még a régebbi kultúrák polgárjogot nyert idegen szavaitól való szabadulást is a gyökeres purizmus fokáig. Legtöbbször kárunkra; mert a közös kultúrszavak megkönnyítik sokszor az alkalmazkodást és az eszmék kicserélődését. Ez egyáltalában nem racionális mozgalom — a ratio gyakran más útra vezetne — hanem a néplélek irracionális mélységéből fakad, törekvés ez az elkülönülésre, csak azért, hogy mássá legyen a nép, mint a többi. A nemzeti individualizmusra való törekvésnek nevezhetné az ember. A szellemi megvalósulás állampolitikájának előrelátó vezetői csak megszervezik azt, amit a nemzeti gyarapodás természeti ereje időszerű feladat gyanánt számukra előír. A természet lesz itt a politika tanítómesterévé. A nemzeti kezdemény az állami kultúrpolitika legjobb igazolása.

Ennek ideje akkor következik el, amikor a nemzet felébredt öntudata államalakításra vezet. Ekkor járul a nyelv műveléséhez a nemzeti történetírás, mint legfontosabb összekötő kapocs és művelődési eszköz. Természetes, hogy ez az őstörténettel, a nép ősi településviszonyaival, vándorlásaival, kulturális teljesítményeivel kezdődik. Mindnyájan tanui voltunk új nemzeti államok keletkezésének Kelet-Európában és tudjuk azt, hogy történeti visszaemlékezések, akár tények, akár fikciók, döntő hatással voltak ez új államok földrajzi elkülönülésére. Ha erősebbek voltak is némely esetben a hatalmi törekvések, mint a történelmi jogok, minden esetben a történeti érvelés formájába öltöztették azokat. Nem csak új államalakulásoknak, hanem meglévő államoknak is szükségük van erre a magukról alkotott autoritatív történeti fel fogásra a belső szilárdság és kifelé való védekezés érdekében. Éppen a történetírás egyike a nemzeti öntudat legfontosabb kifejezésformáinak és a nemzetközi szellemi felvilágosítás leg hatásosabb eszközeinek.

Ha elismerjük ezeket az előzetes tételeket, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy egy nép történeti önszemléletének a problémája

kultúrpolitikájának is középpontja. Mai elmélkedésünknek is ez a főproblémája. Engedjék meg, hogy egész őszintén beszéljek Önöknek a gyakorlatilag működő politikusnak azokról a tapasztalatairól, amelyek a történeti gondolkodás lényegéről alkotott tudományos, elméleti felfogásomra hatással voltak. Mindenek előtt két élmény alakította át gyökeresen a történetírásról való véleményemet. Felismertem először is minden oknyomozó történeti leírás relativitását.

Magyarországot a háború kimenetele még súlyosabban érintette, mint Németországot; egy tekintetben azonban szerencsésebb volt a sorsa. A szent korona elmélete páratlan koncepciójának köszönhető, hogy államformáját csorbítatlanul áthozhatta új korszakába. Így elkerülhette belső ügyeinek megvitatása közben azokat a megrázó összeütközéseket, melyek Németország kárára az államforma változásából eredtek. A Német Birodalom köztársasággá lett. Széles néprétegek konzervatív gondolkodása nehezen szokott bele az új tényállásba. Az átlag német ember szemében a császárság és Németország győzelmes hatalmi állása azonos fogalmak voltak. Az egész nemzeti történetírás a császári birodalom megalakulásában csúcsosodott ki. A republikánus gondolkodás számos tételének, amint ezek a francia forradalom óta a szabadságharcokon, a „Paulskirche“-n keresztül és a demokratikus és szociáldemokratikus mozgalom fejlődése folyamán a világháborúig mindenütt felmerülnek, a háború előtti korszakban nem szenteltek kellő figyelmet, nem is becsülték ezeket romboló jelenségeknél többre, mivel a birodalom megalakulása nem ennek, hanem a dinasztikus-monarchikus félnek a műve volt és mert Németország mesébeillő fellendülése a császárság korában úgy tűnt fel, mint a császársággá alakulásnak a következménye. Az államátalakulás megkövetelte, hogy az új államforma történetileg többé nem vitatható ténye elméleti támasztékot nyerjen, azaz, nemcsak új alkotmányjogot kellett konstruálni, hanem a köztársaság tényét mint valami történetileg előkészített, a német történelem eseményláncolata során történetileg megérthető folyamatot kellett beállítani.

Ehhez járul a világháborúnak történeti értékelése is. A világháború minden benne résztvevő nemzet számára a fejlő-

dés új korszakát jelentette. A legutolsó száz esztendő történetéről is más képet nyertünk, más tények jutnak az előtérbe azok helyébe, amelyeket a háború előtti ideológia hangsúlyozott, röviden: a háború hatalmas természeti jelensége a multnak új történeti koncepciójára vezetett. Új történeti események tehát arra készítetik a történeti felfogást, hogy a régmultat átértékelje, a jelen okát kinyomozza. Ezért volt állami és történeti szükségszerűség, nem pedig új hatalmaságok előtt való hamis bókolás az a tény, hogy a történeti tankönyveket Németországban teljesen átdolgoztuk. Lehetséges, hogy ez elsősorban az államforma megváltozásával való összefüggésben történt, tehát politikai tény volt, azonban tisztán tudományos szempontból igen komoly probléma rejlik mögötte, éppen annak a problémája, hogy minden történet szemlélet függvénye a szemlélő álláspontjának és természetes indokolásszükségletének.

Ez az élmény rendítette meg a hitemet elméletileg is a történeti oknyomozás abszolút voltában. Ehhez járult alapos kétségem a történeti események megokolásában elérhető objektív biztosság lehetőségében is, értve ezen az események pragmatizmusa meghatározásának a lehetőségét, — már pedig a történelemben végeredményben éppen a szellemi összefüggés az értékes. Hogyan merült fel ez a kétség? Úgy, hogy résztvettem fontos eseményekben, vagy megfigyelhettem közvetlen közelből ezek lefolyását. Megdöbbenve láttam ilyenkor, hogy az összefüggés értelmezése különböző a cselekvő személye szerint, s ami még fontosabb: az egyes maga is más és más értelmi összefüggést vall cselekvése előtt, alatt és után anélkül rendszerint, hogy az előzményekre visszagondolna. Ekkor válik a logikai indokolásszükséglet pszichológiai hibaforrássá. Természetes, hogy a dolgok között van immanens pragmatizmus. Ennek a megállapítása azonban — legalább is éppen a bonyolultabb és ezért érdekesebb események esetében — az utópia birodalmában lehetséges csak. Lemondjunk hát az oknyomozó történetírásról? Korántsem. Minél nehezebb feladattá lesz ez, annál nagyobb lesz a történetíró felelőssége. A nemzeti öneszméletnek éppen ilyen oknyomozó történeti ábrázolásokra van szüksége. A tudósnak azonban sohasem szabad elfelednie, hogy szubjektív talajon áll és a legtöbb, amit elérhet az, hogy a k a r objektív lenni.

Ha az említett élmények a politikus gyakorlati életéből vannak is véve, igazolja ezeket mindaz, amit semleges területen mint tudós megfigyelhettem. Mint a Kelet történetét: különösen a Keleten végbemenő változások érdekeltek, első sorban is Törökország, amit itt, előadásom keretén belül valamivel behatóbban szeretnék tárgyalni. A régi Törökország nem volt nemzeti állam, ha a törökség volt is évszázadok óta a vezető nemzet. Az Oszmánok uralkodóházának patriarchális uralma és a mohammedán többség vallási viszonya a szultánhoz biztosította az állami összetartást, mert a szultánban látták egyszersmind kalifájukat, vagyis az egyetemes mohammedán egyház vezetőjét. A szultánságnak és a kalifaságnak ezen a két alaptényén épült fel egész történetírásuk, valamint alkotmányjogi szervezetük is. Ekkor merült fel először az európai fejlődés hatása alatt a modern jogállam eszméje s ezzel az állampolgárok egyenlősége a törvény előtt tekintet nélkül fajra vagy vallásra; mielőtt azonban ez az Európából importált eszme valóban áthatotta volna a nép tudatát, utolérte a nemzeti állam eszméje, ugyancsak Európából importálva. Az oszmán Törökországnak is szét kellett hullania éppen úgy, mint a habsburgi Ausztriának, amikor a benne egyesített népek nemzetiségük tudatára ébredtek. Törökországban azáltal vált a helyzet különösképen súlyossá, hogy az uralkodó nép maga egyszerre csak mint nemzet akarta sorsának az intézését saját kezébe venni, nem úgy, mint eddig: az állam valamennyi népétől elismert uralkodóház kiválasztott hatalmassága. A török köztársaság megalakulása nyomán összeroppant az eddig fennállott állami ideológia és teljesen újat kellett felfedezni és felépíteni a nemzeti állam szempontjából, azaz többé nem az uralkodóház vagy a vallás, hanem a török nép szempontjából.

Nemrég alkalmam volt arra, hogy egy vezető török politikus-sal erről a tárgyról elbeszélgethessek és úgy találtam, hogy tisztán látja népe szellemtörténeti helyzetét. Ami a történetírást illeti: a török reformtörekvés összes törvényei közül leg-határozottabb az volt, amely kiküszöbölte az arab írást és a latinnal helyettesítette azzal a megkötéssel, hogy kivételes esetektől eltekintve a régi betűkkel írni többé nem szabad és az ifjúság az írást új betűkkel tanulja. Ez által a roppant történeti irodalom, és pedig nemcsak a kéziratos

kincsek, hanem az egész nyomtatott irodalom, holt makulatúrává lett. Csak tudós specialisták fogják a jövőben olvasni. Ezt az állapotot az említett vezető államférfiú kívánatosnak tartotta: „Mert mindazt — mondja — ami a régi iratokból jelen államfelfogásunkkal összhangban áll és azt alátámaszthatja, átültettjük majd az új írásba; az pedig, ami ellene szól, bizvást olvasatlanul maradhat, nem érinti többé az új generációt.”

Ez a felfogás elrettentő a mi forrásértékelésünk álláspontjáról, a politikusnak azonban, aki az élet kívánalmaira figyel, más a felfogása, mint a tudósnak, akinek a szemében csak a történelmi igazság megállapítása lehet fontos. A történetírásnak nemcsak az a feladata, hogy semlegesen felvegye a tényállást, hanem egyszersmind az is, hogy a nemzeti nevelésnek eminens eszköze legyen. Ha nem is égetjük el ma már azoknak az írásait, akiknek eltérő a gondolkozása, ahogy elégették az eretnekekét vagy a hitetlenekét a középkorban, értékesíteni ezeket többé mégsem lehet, ha gyakorlati, különösen pedig nevelő célzattal egy új nemzeti ideológia történeti megalapozását akarjuk elvégezni. Nem szükséges mindjárt hamisításokra gondolni, bár minden nép és kor történetírásában van erre példa. De minden történetileg bekövetkezett állapotnak megvan a maga sajátos történeti előzménye. Történelmet mindig csak a jelen álláspontja alapján lehet írni. Az ember a jelent akarja megfejteni, a jelent megérteni, nem mint valami felülről kapott ajándékot, hanem úgy, mint történelmileg létrejött állapotot. Ezt követeli meg történeti és logikus indoklásszükségletünk. Így válik a történelem az alkotmányjogi konstrukció elemévé.

Így volt ez mindenkor és ez nem alacsonyítja le a tudományt, inkább életet visz bele. A régi u. n. objektív történetírás se járt el másképen, csak előföltevéseinek nem volt tudatában. Thukydides és Tacitus tagadhatatlanul ezt bizonyítják, nem is szólva C. Julius Cäsar igazolást célzó jelentéseiről. De alig talál az ember új történészt is, aki ki nem mondott, részben tudatalatti a priori feltevésekből indulna ki, amennyiben egyáltalán oknyomozó történetet ír, vagyis megkísérli az értékelés szempontjából megfejteni a belső értelmi összefüggést. Ha nem váltak is benne tudatosakká a kapcsó-

latok, ez arra vezethető vissza, hogy azok az előfeltevések, amelyek alapján írt, nem voltak se problematikusok, se vitatottak, hanem általánosan elismertek, s így azokat természetesenek, maguktól értetődőknek érezhette. A mi időnkben azonban problematikusává vált minden. Minden politikai átalakulás körül harc folyik, és pedig a történeti argumentációnak ugyanazokkal a fegyvereivel, amelyekkel az új alakulatok létjogosultságukat igazolni, a régiek azt megőrizni igyekeznek. A harcban az ellenfél szellemi érvelésének alapjait kellett kétségbevonni. Ezen a harcmezőn folyik le a küzdelem a pártok, világnézetek és osztályok, sőt még a különböző nemzetek között is. Itt egy általános jelenségről van szó, amely elsősorban a történelmi érvelés lényegéből és feladatából jön létre.

A történetírás elválaszthatatlanul összefügg az uralkodó regime statusquo-jával, regime alatt nemcsak a politikai kormányzatot, hanem a társadalmat vagy a vallást is értem, mindenkor történeti tárgya szerint. A történetírás annál következetesebb lesz, minél nagyobb az a többség, amelyik ezt a statusquo-t helyesli. Ha felfogását a nemzeti, társadalmi vagy vallási közösség egyetemesen vallja, akkor kialakul az a történeti a priori, amelyet történeti objektivitásnak tartunk. Az ellenzéki csoportoknak mindig van saját ideológiájuk és történeti felfogásuk. Minthogy nekik más előítéleteik vannak, a kormányzat történeti öneszméletében mindig oportunizmust, célzatos önigazolást fognak látni és a maguk előfeltevéseit fogják tárgyilagos történelemnek tartani. Annyiban előnyben vannak, hogy változván a viszonyok, túl vannak a hagyomány átszármaztatott tendenciáin, túl vannak a műveltek hagyományossá vált gondolkozásmódján is, nem is szólva a könnyebben megingatható tömegekéről. Még a tőlünk nagyon távol eső eseményekbe is könnyen visz bele az ember kategóriákat és értékítéleteket, amelyeket a tudatalattiból veszünk, de amelyek által ama távoleső események és lefolyások lehetőségeinek megítélése közben hibaforrások állanak elő, amiket gyakran nehéz felismerni. Még tartózkodóbbnak kell lennie az embernek saját kora történetének megítélésében. Aki bármi módon valaha is játszott történeti szerepet, az — ismétlem — az szkeptikusan fog a tudományosan tárgyilagos történetírás lehetőségére gondolni, míg

másfelől feltétlenül hitet fog tenni egy pragmatikus történeti leírás szükséges voltáról.

Ha ezt az általános gondolatmenetet speciális feladatunkra alkalmazzuk, az tűnne ki, hogy a nemzeti történetírás az uralkodó nemzeti kormányzattal szorosan összefügg. Akármilyen szigorú is az önkritika — az angol történetírás különösen gazdag nemzeti ideológiájának ilyesféle kritikáiban — de más népek, így Magyarország is termelt ki jelesmészilárd tudósegységiségeket, akik tudatosan szembehelyezkedtek az uralkodó ideológiával, — a nemzeti történetírás minden objektivitásra való törekvése mellett is oly mélyen a népben és az államban fog gyökerezni, hogy visszatükrözi a nemzeti ideológiát, vagy legalább is függő viszonyban marad annak tudatalatti a prioriáival. A történetírás tehát eminenter nemzeti ügy.

Hallom a jogos ellenvetést: nemcsak honfitársak, hanem külföldiek is írnak történelmet és a nemzeti történetírás mellett ott van a világtörténet, amelynek természetesen egyszerűs mind a többi nemzetekkel is foglalkoznia kell, ha az író nemzete szolgál is a kiindulás alapjául. Ezzel jutottunk el tulajdonképpen mai előadásunk területére; mert a nemzetközi szellemi együttműködésnek, vagy pontosabban kifejezve: annak a szellemi feszültségnek a kérdése előtt állunk, amely a nemzeti történetírás és más nemzetek történetírásának a létjogosultsága között van; ezek sok kérdésben eltérők egymástól és olyan ellentétekhez vezethetnek, hogy szívesen venné az ember, ha a nemzetközi megértés érdekében elkerülhetők volnának.

Itt is abból szeretnék kiindulni, ami tőlünk távolabb esik. Az, aki mint jómagam, életpályája felét Kelet történetének szentelte, tudhatja, hogy mindaz, amit ezen a téren alkotott, minden inkább, csak nemzeti történetírás nem. Amennyiben az iszlám kezdeteiről és Egyiptom középkori történetéről van szó, jöhet idő, amikor az érdekelt népek is méltányolni fogják a nálunk kifejlődött elméleteket, ha pillanatnyilag inkább időben közelebb fekvő problémák foglalkoztatják is őket, vagy nem is képesek a modern kritika álláspontját elfoglalni ezekkel a vallási kérdésekkel annyira átszőtt problémákkal szemben. Általánosan érvényesnek jelenthető ki, hogy az együttműködés annál könnyebb, annál inkább

surlódástól mentes, minél távolabb esnek a tárgyalt korok a jelen aktuális kérdéseitől. Köztünk és a keletiek között Kelet középkori történetében sok ponton jöhet létre egyetértés. Nehezebb, csaknem lehetetlen lesz azonban a megértés a modern keleti politika vagy az európai gyarmattörténet területén. Mégis, ami az anyaggyűjtést illeti, itt is tág tér nyílik a nemzetközi együttműködés számára. Itt is döntő eredményre jutunk azonban a nemzetközi együttműködés lehetőségét és határait illetőleg, anélkül, hogy bővebben tárgyalnánk más nemzetek kapcsolatait — ki ne gondolna itt a világháború győzteseinek és legyőzöttei között lévő feszültségre —: az anyaggyűjtés lehet nemzetközi, de az események értelmezése, azaz pragmatizmusuk feltétlenül függő viszonyban fog maradni a szemlélő álláspontjával. Amit előbb egy népen belül nemzeti, társadalmi vagy vallási történetírásáról szólva megállapítottunk, feltéve, hogy egy csoporton belül sincs meg az egységes ítélet a status quo-t illetőleg, az érvényes nagyobb méretekben több nemzet együttműködésére is.

A dolgok ilyen állásánál fogva a történelem területén a nemzetközi együttműködésnek csupán arra kell tehát korlátozódnia, hogy semleges feladatokat végezzen, azaz kölcsönösen megkönnyítse a könyvtárak, levéltárak, múzeumok használatát, a módszerbe kiegyenlítődést vigyen, közösen adjon ki okleveleket vagy papiruszokat, ásatásokra vállalkozzék, vagy olyan történeti kérdésekkel foglalkozzék, amelyek nem idéznek elő súrlódást az érdekelt népek között. Mindez fontos és valóban el is végezhető feladat, mely hasznos minden együttműködés politikai célzatára, sőt magára a tudományra nézve is. Bármennyire elismerje is a nemzetközi megértés határait, a jövőtől mégis többet fog várni formális vagy methodikai együttműködésnél az, aki ezeken felül valami belső megfejtésre kívánczik. Mindenesetre kedvet fog kapni arra, hogy éppen a különböző nemzeti fel fogások ellentétét hasznosítsa a tudomány számára éppen úgy, mint a politika számára.

Ha tehát a nemzetek minden szellemi együttműködését a növekvő megértés jelének veszem, mentes vagyok minden illúziótól, amely egy történeti synthesis lehetőségére vonatkozik. A valóban történeti objektivitás emberfeletti, s az isten-

ség létkörébe tartozik. A mi munkánk mindig csak részlet-munka lesz. A nemzeti történetírás és a nemzetközi megértés synthesisben nem fog sohasé összeolvadni, hanem mindig megoldásra váró feladat lesz.

A mának ez is a feladata. Két példával szeretnék rámutatni arra, hogy ennek a feladatnak a végrehajtása már megkezdődött. Vannak népek, amelyek politikailag közel állanak egymáshoz és készek is volnának arra, hogy megértsék egymást, ha nem volnának a történetükben nehezen összhangba hozható, még el nem mosódott emlékek, amelyek csak a történeteszemlélet eszközeivel hidalhatók át. Ismeretes a közeli szellemi rokonság Anglia és az Egyesült Államok között. A jelenkori világpolitikának egyik jellemző vonása az, hogy közös úton járnak a gyakorlati életben. Közös történelmi emléküik pedig az Egyesült Államok elszakadásának a ténye az anyaországtól: az amerikai függetlenségi harc. Természetesen más értékelésben részesül ez a fontos esemény angol, mint amerikai részről. Ez vezetett a professzorcsere gondolatára; angol egyetemi hallgatóknak amerikai adja elő az amerikai álláspontot, amerikaiaknak angol az angol álláspontot. Egy bátor gesztussal az ellentét magvát küszöbölik ki ezzel, mert közel állanak egymáshoz, s maradék nélkül akarják egymást megérteni. Nem ajánlható minden további nélkül más népek számára is ez, ami lehetséges volt Anglia és Amerika között, mégis szükséges, hogy béke idején komoly emberek megtárgyalják nyugodtan a nemzeti ellentétek lényegét és eredetét, s ezzel mérgüket elvegyék; mi sem veszedelmesebb a nemzetek harcában, mint az ismeretlen, vagy éppen erőltetett érvelések ellen való küzdelem. Van olyan ellentét is, amely már az által elveszti jelentőségét, hogy az ember nyugodtan nyilatkozott róla.

Németország és Német-Ausztria között is van egy ilyen ellentét. Bármilyen barátságos is e két állam egymáshoz való viszonya, az 1866. év és a Bismarck-politika megítélése vita kérdése marad a két tábor között. A tavalyi német történeti kongresszuson Srbik professzor, akkor osztrák közoktatásügyminiszter, egyszersmind Ausztria legnagyobb történésze, nagyon megszívlelendő előadást tartott erről a tárgyról és minden megkülönböztetés mellett is a történeti megítélésben azt az óhaját és szándékát fejezte ki, hogy bár meg-

lehetne keresni és találni a synthesist a további bírodalmi-német szaktársakkal közös munka során.

Ahol megvan az akarat, ott módot is lehet találni, ez azonban éppen a megértés akaratán fordul meg, amely ismét a nemzeti imponderabiliáktól függ, ezek pedig lényegük szerint fölötte állanak a kritikának. Mindannyiunk mögött ott van a világháború szörnyű katasztrófája. Még annyira közel hozzánk, hogy okairól a győzők és a legyőzöttek közt megértés alig lehetséges, és ennek ellenére is néhány amerikai azzal a merész tervvel állott elő, hogy a világháborúban résztvett főbb nemzetek egy-egy fiatal történészét, korlátolt számban, pár évre anyagilag függetlenné teszék s azzal a feladattal bízzák meg, hogy együtt írják meg a háború történetét. Ez a szép terv az utolsó pillanatban anyagi eszközök híján meghíúsult, de jelentős már mint terv is: mint akaratnyilvánulás, hogy a nemzetközi megértés érdekében egy roppant merész, szinte utópisztikus cselekedetet kezdeményezzen. Nem eredményezte volna ez az óhajtott synthesist, hanem csak a különböző nemzeti szempontokat állította volna egymás mellé ez a vállalkozás: nem lett volna-e azonban már ez is nagy haladás, ha minden nép hiteles forrásból értesülhet a másik nép fel-fogásáról, amint ez a világháborúban, vagy akár saját története, akár a világtörténet folyamán játszott szerepéről kialakult.

Minél erősebben át tudja érezni egy nép nemzeti ideológiáját, minél kevésbbé kell attól félnie, hogy importált idegen eszmék megrendíthetik nemzeti lételében, annál inkább érdekelheti az, hogy idegen nemzetek miképen rajzolják meg azt a kifelé irányuló hatást, amely tőle indul ki. Mindig jobb képet kap az ember magáról, ha különböző tükrökben nézi meg magát. Ez a szemlélődés ritkán, vagy, talán sohasem eredményezi azt, hogy megváltozik a nemzeti állásfoglalás; mert amilyen kevésbé alakítja át egy más nép történeti cliché-je a nemzeti öntudatot, éppen olyan kevésbé teszi létét idegen bírálattól függővé. Ilyen szemlélődésből egyet tanulhatunk, azt u. i., hogy egy nép se fogja a dolgok fejlődését és az ezáltal létrejött status quo-t úgy megítélni, mint a másik. Ha két nép között nagy a surlódásfelület, ha államformájuk egymástól nagyon eltérő, akkor kölcsönösen élesnek, csaknem sértőnek tetszhetik a kritika. Ha tényleg a

megértésről van szó, akkor ne elutasítás vagy visszavágás legyen az első dolgunk, hanem ismerjük el a másik álláspont jogát is, azt a jogot, amellyel mi is élünk: minden nép igényt tart arra, hogy sajátos nemzeti egyénisége és a maga, történeti helyzete által megszabott szemszögből tekintsek őt más népek is. Nincs annál fonákabb dolog, mint egy idegen nép belpolitikai helyzetének a megítélése azoknak a gondolkodásbeli kategóriáknak az alkalmazásával, amelyeket saját népünknek az elbírálásánál értékesíthettünk. A nemzetközi félreértéseknek nagy része arra vezethető vissza, hogy a sajtó, gyakran kötve a pártpolitika által, a hazai pártpolitika problémafelvetésein keresztül ítéli meg az idegen országokat. Ezekkel a módszerekkel sohasem fogjuk elérni a nemzetközi megértést. A nemzetközi együttműködésben ugyanazok a törvények érvényesek a nemzetekre, mint amelyek egy nemzeti közösségen belül a hitvallásokra és a pártokra. Ha ma Németországban ugyanabban a kormánykoalícióban együtt dolgoznak is a centrum katolikus pártja, a szociáldemokraták és egyes polgári liberális csoportok, egyik párt se fog lemondani csoportideológiájának egyetlen jotájáról sem, s ezek az ideológiák egymástól elméletileg és irracionálisan is áthidalhatatlan távolságban vannak; a gyakorlati eljárásban azonban a haza javát szolgálja mindegyik, s azon fáradozik, hogy esetről-esetre mindenki számára elviselhető munkaközösséget teremtsen. Nem nélkülözhetjük a népek nemzetközi együttműködésében sem az ilyesféle engedményeket, amelyeknek az alapja a más fel fogások iránt való türelem. Csak ne akarjuk soha munkatársainkat ideológiájukban megtéríteni. Ha ez már a belpolitikában is csak nehezen valósítható meg, és akkor is csak valami hódító eszme szuggesztív hatása által, akkor a külpolitikában már nagy eredményt értek el vezető államférfiak azáltal, hogy az egyik nemzet legalább a gyakorlatban elismeri a másik idegen nemzet más életkörülményeit és kész együttműködni vele. Valószínű, hogy egyesülni sohasem fognak, de ez az ügy nem is annyira a materiális egyesülésen, mint inkább a megértő akarat lelki készségén, a jóakaraton fordul meg. A különféleség nemcsak a nehézség magvát hordja magában, hanem a gazdagságét is. Örüljünk annak, hogy az európai, ez a planetáris lélek így diffe-

renciálódott. Az emberiség és „Európa” olyan fogalmak, hogy még a jövő kérdése, vajjon a magunkévá válnak-e. Mi a nemzeti fejlődésnek a korszakában élünk és mint a tett és a gyakorlat emberei nem utópisztikus ideológiákból akarunk kiindulni, hanem korunk eleven életét igyekezzük kitalálni. Nem a racionális logikáé a végső döntés, hanem a nemzetek irracionális életösztönéé, amely szentebb, mint az örök tegnap vagy az örök holnapután pragmatizált iskolabölcsesége. *Hic et nunc*: ez legyen a jelszavunk. De ez a *hic et nunc* mindenekelőtt józanságra int. A túlzás nem helyes lelkiállapot akkor, amikor nemzetközi problémákat kell megoldanunk. Vak optimizmus, kötözködő pesszimizmus helyett nyitott szem, jóakarat és az a bizalom kell ide, amely nélkül mit sem kezdhetünk.

Ezeket a gondolatokat akartam ma Önök előtt kifejteni Uraim, annak a hálának a jeléül, amelyet Önök iránt érzek. Jól tudom, hogy ezek szubjektív gondolatok, s végül is valami módon a német mentalitásban és Németország történeti helyzetében gyökereznek. A magyar lélek ezeket a gondolatokat másképpen fogalmazná meg. Ha mi, németek, kultúrpolitikánk középponti gondolatát egy harmadik humanizmusban, egy új *homo humanus*-ban keressük, akkor klasszikus és mégis ősnémet korok kozmopolita hagyományait követjük. S ha Magyarországon az új kultúrpolitikát joggal nevezik *neonacionalizmusnak*, akkor ez a magyar öntudatnak nemzeti sajátosságát fejezi ki. Nincs itt ellentétéről szó, mert ez csak másféle kifejezése egy önmagára való ráeszmélésnek. Minél hatalmasabbak és eredetibbek az egyéniségek, annál nagyobb javára válnak a közösségnek: minél hamisítatlanabb és minél sajátosabb a népek nemzeti öntudata, annál termékenyebb az együttműködésük az emberiség javára.

TÁJ- ÉS NEMZEDÉKSZEMLÉLET A MAGYAR IRODALOMBAN.

GYAKRAN MEGÍRTÁK MÁR, hogy korunk a kollektív embertípus kialakítására törekszik. Ezt az európai jelenséget — melyet Amerikából eredeztetnek — megfigyelhetjük a szellemi, gazdasági, politikai, társadalmi élet széles területein. A szellemi tudományokban a pozitivizmust leváltja a szellemtörténet, a gazdasági életben a kapitalizmust a trösztökön és kartelleken át a szocializálás vagy államosítás, a politikában a parlamentarizmust a diktatúra, a társadalomban a széttagoltságot az organizáció. Ez a változás sem nem újszerű, sem nem egyedülálló. A kollektív és individuális embertípus kicserélődését végigkísérhetjük a középkor óta a történeti fejlődés egész folyamán. Elég nagy vonásokban utalni rá: a keresztény középkor személytelenségén a renaissanceban és még inkább a reformációban diadalmaskodik az egyéniség, majd az ellenreformáció a jezsuita emberideált állítja elé, melynek egyénisége felolvad az eszme szolgáltatásban. A felvilágosodás korában ismét az egyéniség kultusza lép előtérbe, míg a romantika, noha az egyéniség jogait hirdeti, a közösségben éli ki magát. A liberalizmus kora újra a széttagoltság képét mutatja, míg a világháború meghozza a nagy kollektív erőfeszítések korszakát.

A szellemi tudományok a történeti változásokat előkészítik, kifejezik vagy magyarázzák, de mindenképen szervesen összefüggnek vele. Ezek a változások természetszerűen nem mennek matematikai pontossággal végbe. A középkornak is megvannak a maga szabadgondolkozói, Goethe Faustja pedig „nemcsak az individualizmus magános hegycúcsaira tévedt ember költője megnyilatkozása akar lenni, hanem tudatos irodalmi-társadalmi alkotás is“. Az „egyéni“ vagy „kollektív“ jelző mindig csak az uralkodó irányzatot fejezi ki, anélkül, hogy kizárólagosságra igényt tarthatna. A változások nem is folynak le surlódás nélkül. Az idősebb nemzedék, mely elfoglalva tartja a hatalmi pozíciókat, még akkor is kitart ifjúságának szemléleti és életformái mellett, amikor a korszellem már megváltozott, az új nemzedék pedig rendszeresen viharosan sőt erőszakosan követeli a maga jogait. Így

következnek be mind a társadalmi életben, mind a szellemiben a forradalmak. Ezért üzen hadat a szellemtörténet a pozitívizmusnak, szemére hányva „hiányait“. A tárgyilagos tudományos szemlélet ezzel szemben nem merülhet ki viszonylagos értékelésben. Nem is igen beszélünk ma haladásról, hanem inkább csak fejlődésről, ami változást, de nem értéknövekedést jelent. Hiszen tudjuk, hogy mai technikai civilizációnkat elmúlt századok olyan lelki értékeivel kell megfizetnünk, melyek pótolhatatlanok.

A pozitívista irodalomtörténetírásnak is megvolt a maga nagy jelentősége. A liberális, természettudományi gondolkodású korszellemnek megfelelően szigorú módszerességgel művelte az adatgyűjtést, szintézis helyett monográfiákban, életrajzokban látta törekvéseinek betetőzését. Az egyéniséget nem a korába állította be, hanem az egyéniségből igyekezett megmagyarázni a kort. A korszellem megváltozásával ez a szemléleti mód idejét múlta és „az irodalomtörténet csak hű marad a maga hivatásához, mikor ennek a nagy átalakulásnak tudatában a költészet történetét ki akarja építeni a szellemi élet történetévé“. A szellemtörténet azonban tudatában van annak is, hogy ez az átalakulás áldozatokkal jár. A pozitívizmus csak könyveket és egyéniségeket látott. Összefoglalásai vagy életrajzok kronologikus gyűjteményei voltak, vagy magyarázatos bibliográfiák. Ezzel szemben azonban talán mélyebben sikerült neki behatolnia az egyesek lelki világába, az egyes művek megmagyarázásába. A szellemtörténet meglátja a nagy összefüggéseket, megrajzolja a fejlődési vonalakat, de le kell mondania az egyéniségek kimerítő értelmezéséről. Nyilvánvaló, hogy mindkét szemléleti formának megvan a maga jogosultsága, egymásnak nem ellentmondanak, hanem egymást kiegészítik. Az első azonban inkább a múlté, az utóbbi pedig jobban megfelel a mai korszellemnek.

A szellemtörténetnek legsúlyosabb problémája a módszer kérdése és jellemző, hogy magyar ágazata előbb termelte ki elméleti megalapozását mint nagyobbarányú gyakorlati megvalósítását. A pozitívizmus hívei részéről is a legtöbb vád módszer tekintetében érte, mert attól féltették az irodalomtörténetet, hogy elveszti a szilárd talajt lába alól, ha a könnyen megfogható, adatszerű valóságok helyett a belső összefüggések törvényszerűségét keresi. Ámde a magyar szellemtörténeti

irány megteremtői is végigjárták a pozitívizmus iskoláját és így ez a félelem alaptalan volt. Bebizonyították, hogy a legszigorúbb adatszerűségeken alapulva is meg lehet rajzolni a szellemi fejlődés nagyhorizontú vonalát. Vizsgálódása anyagát a szellemtörténet nagymértékben kiszélesítette. Míg a pozitívizmus csak írókat és könyveket tárgyalt, ezek közül is csak az esztétikailag kimagaslókat (a kisebbeknek meg kellett elégedniök egy-egy doktori disszertáció hamar feledésbe merülő, vagy fel sem tűnő méltatásával), addig a szellemtörténet, mely nem egyéneket, hanem korokat kíván megértetni, kiterjeszti figyelmét az esztétikailag jelentéktelen írókra is, ha korukban szerepet játszottak. Már Grillparzer azt mondta: „Man kann die Berühmten nicht verstehen, wenn man die Obskuren nicht durchgeföhlt hat.“ Ugyanezt a gondolatot megtaláljuk Arany Jánosnál is: „Nagy fontosságot helyezünk abban, hogy a költészet s általában a művészet terén minél több jó közepszerű s ha tetszik utánzó fussa szabad versenyét, nem mintha a közepszerűséget becsülnők nagyra, de mivel ezek teszik lehetővé, hogy korunkint lángész álljon elé, s mivel egy ily pezsgő szélesen kiterjedt, hagyományos művészi élet nélkül a genie megszületik ugyan, de meg is hal, a nélkül, hogy léteztéről valamit tudna a világ.“ (Irányok.) Ez az élő irodalomra vonatkoztatott felfogás természetesen áll az irodalomtörténetírásra is, mely aligha képes a lángészt megérteni, ha a közepszerűekkel nem foglalkozik. — Ámde a szellemtörténet területe még szélesebb. Irodalomfogalmába beletartozik a közönség és író viszonya, figyelmét kiterjeszti a közönségre és a közönség és írók viszonyát közvetítő szervekre (kiadókra, folyóiratokra, napilapokra stb.) is. Tárgya tehát olyan sokágú és ezerrétű, mint maga az élet és annál komplikáltabb és nehezebben áttekinthető, minél közelebb jutunk a mi korunkhoz. Vajjon van-e a szellemtörténetnek olyan rendszerező elve, mely ezt a szétfolyó sokféleséget egységbe foglalja? Tudjuk, hogy Horváth János ezt a rendszerező elvet megtalálta a szellemi fejlődésben, melynek gerince az irodalmi tudatosodás. (Minerva VI, 115.).

Az irodalmi tudat fejlődésének vizsgálata rávezet bennünket a nagy összefüggések megértésére, de nem oldja meg teljesen a módszer problémáját, ha egy-egy korszak szellemi életét akarjuk tudományosan feldolgozni. A 19. század

második negyedétől kezdve pl. a magyar irodalmi életben különböző egymással ellentétes erők érvényesülését szemlélhetjük, nemcsak az íróknak, hanem az irodalmi szervezeteknek is egész tömegével találkozunk, úgyhogy egy-egy szokásos korszakelnevezés (pl. népies vagy nemzeti) nem meríti ki a korszak értelmét, még ha találóan jelzi is a kor irodalmi tudatosodásának fokát.

Az első kérdés, amit valamely kor szellemi életének vizsgálatánál fel kell vetnünk, hogy vajjon látunk-e az írók és olvasók egyetemében olyan csoportosulást, mely törvényszerűséget sejtet és mely magában a korban tudatos differenciáló tényező?

A német szellemtudomány a kollektív irányú irodalmi szemléletben az utóbbi időben különösen két módszert fejtett ki: a táj- és a nemzedékszemléletet.

A tájszemlélet (Landschaftstheorie), melyet August Sauer alkalmazott először és tanítványa, Josef Nadler fejlesztett nagyarányúvá, tulajdonképen nem az elméletből született meg, hanem az irodalmi tényekből indukálódott. Jellemző, hogy Sauer is, Nadler is nem birodalmi németek, hanem a németiségnek egy kultúrálisan különszakadt ágából, a szudetanémetségéből származnak, és így könnyen megőrizhették tiszta látásukat a faji és táji összefüggések számára. Szemléleti módszerük gyökeresen német és mint módszer semmiféle más nemzet irodalmára nem alkalmazható. Európában csak a német népben találjuk meg az irodalmi nyelv minden közössége mellett (melynek korlátait azonban ismételtelen megtörik olyirányú törekvések, melyek valamely tájszólást kívánnak irodalmivá tenni: Fritz Reuter, Peter Rosegger, a Heimatdichtung stb.) a törzseknek kultúrális megoszlását. Ez a megoszlás évszázados történeti fejlődés eredménye. Még Bismarck vasakarátának sem sikerült az egész földrajzilag összefüggő németséget egységesítenie. Az egyes törzsek a történeti fejlődés folyamán különálló életet éltek, politikailag és szellemileg. Elég a svájci németiségre, vagy az osztrákokra, bajorokra, poroszokra emlékeztetni. Nemcsak a dialektus, vagy a politikai széttagoltság választotta és választja el őket, hanem a vallás és a vérség is. Az Elbától keletre lakó németség túlnyomóan protestáns, faji összetételében német és szláv keveredés. Az Elbától nyugatra katolikus,

román faji keveredéssel. Ennek a megosztottságnak tudható be, hogy a németiség politikai és szellemi életének soha nem volt egységes centruma, mint a franciáknak Páris, hanem minden törzs külön fővárost fejlesztett ki külön kultúrtermő fejedelmi udvarral. A poroszok Berlint, a szászok Lipcsét, a bajorok Münchent, az osztrákok Bécsét, a sziléziak Boroszlót, a thüringiaiak Weimart s. i. t. Hogy a törzsekre való szétszakadás a szellemi élet alkotásaiban is megnyilvánult, az minden további indokolás nélkül világos. Még a pozitivista irodalomtörténetírás is számolt ezzel a tényezővel, amikor megkülönböztetett sziléziai, müncheni, sváb iskolát stb. stb. csak hogy ezen iskolák irodalmi alkotásaiban az esztétikumot vizsgálta elsősorban és nem kereste a faji illetőleg táji erők hatását. Ugyanez áll az egyes tájak irodalomtörténeteire, melyeknek rendszerező elve csak a földrajzi különállás volt (pl. svájci vagy osztrák német irodalomtörténetek). Az új, amit Sauer illetőleg Nadler hoztak, az éppen a táji és faji erők hatásának vizsgálata volt a szellemi életben. Nadler Grillparzer fentebb idézett nyilatkozatát vette mottóul nagy irodalomtörténete számára, melynek jellemző címe: „Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften“. Elsősorban a kollektív erők megnyilvánulását kutatja és így meglepő törvényszerűségekre bukkan. Természetes azonban, hogy az élet törvényszerűsége nem matematikai érvényességű. Mindig számolni kell egyéniségekkel, akik az általános kereteket áttörik, rejtett erőkkel, melyek a tudományos vizsgálódás számára hozzáférhetetlenek. Ha Nadler nagyszabású konstrukciója hibákba esik, ez annak tulajdonítható, hogy rendszerének általánossá tételére törekszik és nem tesz a fentebbi lehetőségeknek engedményeket. Így pl. ha valamelyik író nem illik bele — mondjuk — a berlini romantika naprendszerébe származásának predesztinációja ellenére sem, akkor visszamegy az illető író őseire, hogy kimutassa törvényszerű idegenszerűségét. Viszont ha szelleme odasorolja, de származása kizárja, akkor az ellenkező módszerrel igyekszik belekényszeríteni rendszerébe. Ezek az alkalmoszerű túlzások — melyeket tudományos ellenfelei únosuntig szemére hánytak — nem döntenek meg a szemléleti mód tényekben rejtőző, alapvető igazságát. Jelentékeny többletet jelent műve azáltal is, hogy felöleli az egyetemes németiséget és nemcsak

az esztétikailag kiemelkedő írói egyéniségekkel, illetőleg nagy szellemi hatást kiváltó irodalmi csoportokkal foglalkozik, hanem a perifériákon, idegen kultúrközösségekben élő német-ség szellemi életével is. Hogy ez mily nagy jelentőségű a szellemi expanzió történetének szempontjából, azt nagyszerűen igazolja P u k á n s z k y Béla műve a magyarországi német-ség irodalmáról is, mely egészen új szempontokat tár fel a magyar, sőt a szláv irodalmi kutatás számára is.

Mint a szellemtörténet általában, Nadler módszere is korszerű. Egyidejűleg pl. fellendül az ethnographiai kutatás, az anthropogeographia különös szeretettel foglalkozik a települések problémáival, a történetírás a települések történetével, a politikai érdeklődés felkarolja az „Auslandsdeutschtum“-ot s. i. t.

Fentebb említettük, hogy Nadler módszere a német szellemi fejlődés történeti tényeiből sarjadt ki s ezzel egyúttal feleletet adtunk arra a kérdésre, vajjon alkalmazható-e az teljes egészében a magyar szellemi fejlődés törvényszerűségeinek megállapítására. — Erre a kérdésre feltétlenül tagadón kell válaszolnunk s ezt annál inkább kötelességünknek érezzük, mert éppen e sorok írójának nemrég megjelent könyvével „A magyar romantika“-val kapcsolatban a probléma a tudományos folyóiratokban ismételten a vitatás tárgya volt.

A magyar történeti fejlődés egészen más vonalakat mutat, mint a német. Nálunk — mint ezt az utóbbi időben többszörösen kimutatták — nemcsak egységes fajiságról, de még csak a faji keveredés törvényszerűségéről sem igen lehet szó. A magyar faji egységet, mely már a honfoglalás korában keveredés eredménye volt, az egész középkor folyamán megbontották az idegen faji beolvadások: németek, tatárok, besenyők, kunok, jászok, szlávok stb. stb. Hasonló vegyületet mutat a középkori magyarság kultúrája. A kereszténység elterjesztői, az első szerzetesrendek alapítói német és szláv szerzetesek voltak, akikhez csakhamar franciák és olaszok társultak. Az országnak (mely politikai és földrajzi egységet alkotott) határain belül a fajkeveredés alig lokalizálható. A középkor magyar kultúrájának megértéséhez tehát tájszemlélettel még csak közelíteni sem lehet.

Alig más a helyzet a XVI—XVII. században: a települé-

sek egészen a XIX. század elejéig a folytonos változás képét mutatják. Csupa általánosan ismert történeti tényre hivatkozunk; a török megszállás kiirtotta nagyrészt az Alföld és részben a Dunántúl magyarságát. Különböző eredetű zsoldos hadseregek özönlötték el az országot. A fajkeveredés tovább folyt. A nagybirtokok állandóan változtatták gazdáikat, köztük — különösen Habsburg-részen — sok az idegeneredetű. A török uralom megdöntése után újabb nagy települési eltolódások mennek végbe. Bizonyos állandóságot csak a német-eredetű városok lakóssága mutat, mely mind e viharos századokban legjobban meg tudta őrizni faji és kulturális elszigeteltségét. A XVIII. században megy végbe a nagyarányú német telepítés, a szerbség délről felhúzódik a lakatlan területekre, a tótság az Alföldre visszatérő magyarság nyomába lép és tovább terjeszkedik. Alig marad a magyar földnek oly szigete — hacsak a székelységet és Göcsejt nem számítjuk — melyben állandóságot vehetünk észre. A magyar szellemi életben tehát a faji örök tradicionális hatásával nem igen lehet számolni. Innen van, hogy a magyar várak mint értelem nélküli romok merednek az ég felé és a körülöttük lakó nép — amit romantikus költőink ismételten felpanaszolnak — nem ismer róluk mondákat. A magyar népnek még közeli századok multjáról sincsenek emlékei.

Némileg más képet nyerünk, ha a politikai élet fejlődésével kapcsolatban a reformáció elterjedését, szóval egy szellemi áramlat hatását vizsgáljuk. Igaz, hogy a reformáció eszméi a XVI. század első felében minden táji tagoltság nélkül terjedtek el az ország egész területén. Dunántúl működött Sztáray Mihály, ott volt a híres sárvári nyomda. Felvidéken Bornemisza Péter hirdette az új tant, Debrecenben valóságos kulturális központ alakult, Erdélyben működött többek közt Heltai Gáspár és Dávid Ferenc. Mindezen szellemi vezetők kapcsolatban voltak egymással és biztosították egyelőre még a magyar szellemi élet egységét. Ámde noha még a reformáció korában sem figyelhetünk meg táji széttagoltságot, mégis a reformáció már választó vízként különbözteti meg egymástól a nemzetiségeket. Teszi ezt egyrészt a nemzeti nyelvnek irodalmivá tételével (a román és délszláv népek is legrégibb irodalmi emlékeiket a reformációnak köszönhetik) másrészt pedig a felekezeteknek nemzetiség szerint való meg-

osztásával. A magyarság a XVI. század folyamán nagy tömegekben Kálvin követőjévé szegődik, míg a némeiség kitart az ágostai hitvallás mellett. A keleti orthodoxia hívei még élesebben elkülönülnek, mint a középkorban.

A fejlődés következő fokozata, amikor ez a megoszlás tájak szerint lokalizálódik. Az utóbbi folyamat azonban nem faji erők következménye, hanem tisztán politikai változások eredménye. Szekfű Gyula legújabb történeti műveiből részleteiben is ismeretes, mint alakult ki az erdélyi fejedelemség, mint öltött a Habsburg-politika lassankint beolvasztó tendenciákat és mit jelentett a magyarság számára a török megszállás. A politikailag széttagolt nemzet lassankint kulturálisan is elszigetelődött, amihez nagy mértékben hozzájárult az ellenreformáció. Az ellenreformáció természetszerűen elsősorban a Habsburg-uralom alatt álló nyugati részen győzelmeskedett, míg az Alföldön vagy Erdélyben alig fejthetett ki hatást. Így hát a XVII. században beszélhetünk már nyugati katolikus és keleti protestáns magyarságról, ami a magyar helyzetet rendkívül hasonlatossá teszi a némethez, de mégsem „alkalmazhatjuk” a tájszemléletet a kor szellemi életének megértésére. Először is nekünk nincsenek olyan szellemi centrumaink, mint amilyen a németeknek Wittenberg, Breslau, Frankfurt és mindenekelőtt Bécs volt ebben a korban. Ezek egyetemeihez a református kollégiumok vajmi nehezen volnának mérhetőek. A folytonos török harcok miatt nem is alakulhatott ki seholsem állandóbb tűzhelye a művelődésnek, a szellemi élet vezetői nem rögzídhettek sehol sem meg. Társadalmi állásuk szerint túlnyomóan papok voltak, akiknek kezében soha nem pihent a vándorbot. Emlékezzünk Szenczi Molnár Albertre vagy Apácai Csere Jánosra. A bihari Pázmány Péter Nyugaton élt és működött.

Ezen korok egyetemes szellemi életének megértésére a tájszemlélet tehát nem alkalmas rendszerező elv. A XVIII. század második felében, a XIX. század elején nagyjában befejeződik a települési folyamat, háborúk hatása az ország területére alig jut el (Napoleon betörése jelentéktelen): az ország népességének földhöz kötöttsége végre állandósul. A szellemi életben a vezetést túlnyomóan a birtokos közép-nemesség veszi át, mely szintén röghöz kötött. Ebben a nemesi középosztályban most már aztán érvényesül a magyarság

széttagoltságának százados tradíciója és amint a pozsonyi országgyűlésen még a negyvenes években is külön asztaloknál ülnek a dunai és tiszai követek, úgy különül el az irodalomban is a dunai és tiszai ág, mely az ellenreformáció és a török megszállás örökségeként felekezetekhez is kapcsolódik. Aki a magyar irodalmi életnek ezt a korszakát vizsgálja, annak ez a jelenség annál inkább szemébe tűnik, mert mélyen benngyökerezik az irodalmi tudatban. Maguk az írók megkülönböztetnek nemcsak dunai és tiszai írókat, hanem dunai és tiszai, illetőleg katolikus és református magyar nyelvet. Még 1844-ben is — amikor Pest már irodalmi központtá vált — olyan erős volt ez a tudat, hogy Vahot Imre egy a magyar irodalmi fejlődést áttekintő tanulmányában a magyar írókat dunai, tiszai és hegyi költők csoportjára osztja, pedig ő ugyancsak nem ismerhette még Nadlert.¹ Ez a megoszlás parancsolólag kínálkozik rendszerező elvül és nem nevezhető egy kívülről hozott és a magyar fejlődésre rákényszerített módszernek. Viszont azonban csak erre a korra — a XIX. század első negyedére — alkalmazható, mert csak ekkor alapul magukon az irodalmi tényeken és csak ekkor él az irodalmi tudatban. Ezt annál szükségesebb határozottan kimondani, mert szerző id. könyvének bírálói általában e könyvvel kapcsolatban nadleri tájszemléletről beszéltek és így könnyen azt a hitet kelthették, mint ha ilyen tájszemléletet a magyar irodalmi fejlődésre „alkalmazni“ lehetne. Annál megnyugtatóbb volt szerző számára, hogy az a bírálója, aki kétségtelenül legmélyebben foglalkozott Nadler művével, Pukánszky Béla (elsőnek ismertette nálunk Nadler szemléleti módszerét)² élesen rámutat egy részletes összehasonlítás folyamán a magyar szemlélet önelvűségére.³

A múlt század huszas éveiben Pest irodalmi központtá

¹ Vahot Imrének ez a tanulmánya „Dunai és tiszai költők és Kazinczy Ferenc műiskolája“ címen a „Szivárvány“ c. almanachban jelent meg, melyet Halászy József adott ki 1844-ben Pesten a miskolci tűzkárosultak javára. Vahot ebben a tanulmányában mint Taine magyar előfutárja jelenik meg, meglepő világossággal jellemezve a környezet és a neveltetés hatását az írói egyéniségekre. A dunai költőket epikus, a tiszaiakat drámai és a hegyieket (felvidékieket) lírikus tehetségeknak tartja.

² E. Ph. K. 1923.

³ Minerva IX.

válík és egy századon át felszívja az összes magyar szellemi erőket. A táji és felekezeti ellentétek kiegyenlítődnek és megteremtődik a magyar nemzeti irodalom, ami ebben a korban még nemzeti irodalmat jelent, aminthogy a nemzetet is a nemesség alkotja. A fejlődés további iránya (s a magyar irodalomnak, mely csak a század második felében éri el autonómiáját, ekkor még sajátos tendencia-jellege van) kiterjeszteni az irodalmat a magyarul beszélők egész tömegére. A cél — a kor kedvelt kifejezése szerint — a nép-nemzeti irodalom megteremtése, vagyis olyan irodalomé, mely minden osztály közös birtoka és amely a magyar faji szellemnek művészi kifejezője. Az irodalmi élet rendkívül differenciálódik. Folyóiratok, napilapok keletkeznek, irodalmi társaságok alakulnak és az íróknak már egész tömege él meg a tollából. A kollektív szemléletnek e korra vonatkozóan is szüksége van rendező elvre. Vajjon lehet-e a tájszemléletet még folytatólagosan is alkalmazni? Hiszen fentebb láttuk, hogy a táji és felekezeti megoszlás tudata még a harmincas, sőt negyvenes években is eleven és számos megoldásra váró problémával kínálkozik. Más helyen⁴ kimutattuk, hogy a húszas évek irodalmában — melyet magyar romantikának nevezünk — dunántúli katolikus írók (Virág Benedek, két Kisfaludy, Horváth Endre, Czuczor Gergely, Garay János és a legnagyobb: Vörösmarty Mihály) játszik a vezető szerepet. Amikor 1830-ban az Akadémia, 1836-ban a Kisfaludy-Társaság megalakul, mindkettőben túlnyomó számban vannak dunántúli katolikus írók. Ellenben 1848-ban a Kisfaludy-Társaság 27 protestáns tagjával szemben már csak 11 a katolikus, 1865-ben a 38 tag közül 32 tag protestáns, a hat katolikus közül pedig négyen (Toldy, Czuczor, Jósika, Eötvös) az alapítók még élő öregjei. Nem szenvedhet kétséget, hogy a Kisfaludy-Társaság — ha valaha — úgy ebben a korban joggal képviseli az egyetemes élő magyar irodalmat, tehát tagjai sorában beállott felekezeti eltolódás az egész magyar irodalmi fejlődés irányára jellemző. Itt a tények jelzik a problémát, melynek megoldását nem lehet felekezeti érzékenységekre való hivatkozással elodázní. A felekezeti eltolódással együttjár a táji. Az ország új területei nyílnak meg az irodalom számára,

⁴ Id. m.

melyek eddig meddők voltak. A nagyemlékű Alföldön, különösen Biharon (Kuthy, Szigligeti, Arany, Petőfi) kívül a Felvidék (Pulszky, Henszlmann, a két Vahot, Lisznyai, Kerényi, Tompa, Pákh, Madách stb.) és Erdély (Jósika, Kemény, Gyulai, Czakó, Teleki, Szász Károly stb.) ontja az írókat. Ezzel szemben a katolikus Dunántúl meddővé válik. A kevésszámú e korban fellépő dunántúli írók túlnyomó része református (Vajda Péter, Tóth Lőrinc, Kovács Pál, Jókai Mór), aki katolikus, az — talán csak az egy Vajda Jánost kivéve — idegenszármazású (Radákovics-Vas Gereben, Trippammer-Szigeti, Viperina-Tárkányi, Frankenburg stb.). Ennek a csak nagy vonásaiban jelzett folyamatnak kétségtelenül egész szellemi életünkkel (világnézet, iskolázás, politika) összefüggő és azt megvilágító mélységes okai vannak. Ámde egyrészt Pest egybeolvasztó hatása miatt, másrészt mivel az eltolódás táji és méginkább felekezeti szempontból egyirányú (a keleti magyarság úgyszólván harc illetőleg ellenáramlat nélkül lép előtérbe), azért a táji szemlélet a harmincas évektől kezdve már nem lehet rendszerező elv. Ismét csak a kor irodalmi tudatát kell segítségül hívni, hogy megtaláljuk az irodalmi fejlődés belső törvényszerűségét.

Felmerülhet az a kérdés, hogy vajjon a szabadságharc előtti irodalomra vonatkozólag egyáltalán jogosult-e a kollektív szemléleti módszer? Ez a kor nagy írói egyéniségek korszaka: Vörösmartyé, Eötvösé, Petőfié. Ekkor lépnek fel Arany János, Jókai Mór, Tompa Mihály és Kemény Zsigmond. A magyar irodalomtörténetírás nagyrészt lerotta köteles adóját e heroszok iránt, elsőrangú monográfiák, életrajzok foglalkoznak velük. A legtöbb ilyirányú mű egész frissen, a világháború óta jelent meg és a tudományos kutatás modern színvonalán áll. A felelet mégis aligha lehet kétséges. A monográfiák — akár egyéniséget, akár műfajt tárgyalnak — szükségszerűen szétdarabolják a kort, mozaikokat adnak. Elég talán Grillparzer és Arany János fent idézett megállapításaira hivatkozni: a nagy tehetségeket is csak akkor értjük meg igazán, ha a középszerűekkel is foglalkozunk. Vagyis ismernünk kell a kort, ha meg akarjuk érteni a lángészt. A monográfiák írói önkéntelenül beleesnek abba az optikai tévedésbe, hogy hősiük szemével nézik a kort. A negyvenes évek irodalmának értékelésében pl. Petőfi volt a mérték és így

tette meg irodalomtörténetírásunk a nagyérdemű Petrichevich Horváth Lázárt, a derék Jámber Pál-Hiadort, vagy a korában jelentékeny szerepet játszó Császár Ferencet, — mint Horváth János találóan mondja⁵ — irodalmi madárijesztőknek, mert Petőfi elfogult volt velük szemben vagy ezek közül némelyik Petőfivel szemben. Érdekes talán ezzel kapcsolatban újra Arany Jánosra hivatkozni, aki Petőfi nevére csak 1846-ban figyelt fel, addig versei fel sem tűntek neki.⁶ A történeti távlat, igaz, hogy higgadtabb értékelést tesz lehetővé, de néha meg is változtatja a korszerű arányokat. Hogy Arany János Petőfit 1846-ig nem tartotta külön költőnek, mint a divatlapok többi versíró munkatársait, azáltal Petőfi értéke nem kevesbedik, sem Arany János ítélőképességén nem esik csorba, ellenben jellemző adat a kor irodalmi tudatára, mely Petőfiben távolról sem látott és láthatott olyan forradalmi jelenséget, mint azt a magyar irodalomtörténetírás Horváth János úttörő munkáinak megjelenéséig elképzelte.

Ha a kor irodalmi életét, mint egységet vizsgáljuk, akkor annak családi as jellege tűnik legjobban szemünkbe. Akárcsak a német romantikusokat, a kor magyar költőit is a rokonság össze-visszafutó szálai kapcsolják össze. Vörösmartyné és Bajzáné nővérek, Vachott Sándorné Csapó Mária hugának, Etelkának szenteli Petőfi a Cipruslombokat. A Vachott-fivérek hugát, Vachott Kornéliát bírja Erdélyi János nőül (a Pesti Divatlapok családi alapítás), Garay János sógora Vajda Péter, Petőfi Zoltán keresztszülei az Arany-házaspár s. i. t. A rokoni kapcsolatokkal egyenértékűek, ha nem mélyebbek, a barátiak. E kor klasszikus író-barátságai eléggé ismeretesek. Az írói társadalom egy nagy közösséget alkot, melybe mindenki beletartozik, aki valamely divatlap hasábjain a nyilvánosság elé lépett. Petőfitől még alig jelent meg egynéhány vers, amikor Lisznyai 1843-ban Pozsonyban keblére öleli és Tárkányi Béla az egri kispapok körében 1844-ben napokig vendégül látja és pénzzel segíti. S ez nemcsak Petőfivel volt így, hanem ma már rég elfeledett jelen-

⁵ Horváth János: Petőfi. Bp., 1922. 436. l.

⁶ Levele Szemere Miklóshoz 1857. nov. 29.: „Magát Petőfit akkor ismertem, mikor már megalapított neve volt. 46-ban, ha jól emlékszem. Addig ha láttam tőle egy-két dalt, az rám nézve olyan volt, mint akárkié.“

téktelen versszerzőkkel is. Mindnyájan ismerik egymást. Nemcsak a kölcsönös támogatás ölt családi jelleget, hanem az írói harcok is, ha még oly vészeseknek látszanak is. Nagy összeveszéseket hamar követi a kibékülés és a „zajgásoknak” ritka esetben van mélyenjáró elvi oka. — Az egykorú irodalmi folyóiratok ennek a családiasságnak hű tükrői. A szerkesztő elismerő, magyarázó csillagozással kíséri munkatársai cikkeit. Az újdonságírók beszámolnak mindenféle családi eseményről, az írók pedig leplezetlenül kitérnek intim viszonyaikat. A családi versek egymást érik, már Petőfi előtt is.⁷ A nyilvánosság nem mai értelemben értendő, a családhoz hozzátartoznak az olvasók is és az olvasók legnagyobb részét — mint ezt e korban gyakran felpanaszolják, — maguk az írók teszik. Tóth Lőrinc joggal írja visszaemlékezve ifjúkorára: „A magyar irodalmi tábor nagyobb s kisebb bajnokai, a vezérek s a közvitézek, édes testvériség láncával valának egymáshoz fűzve... egy, szerető, önzéstelen, s ha olykor versengő, csak a szent ügy érdekében versengő egy családot képezett minden magyar író.”⁸

A család nemzedékek láncolata, s valóban ha e kor irodalmi tudatát vizsgáljuk, akkor legerősebbnek látjuk az irodalmi élet nehezen áttekinthető családi egységén belül az egyes nemzedékek összetartozandóságának tudatát.

A német irodalomtudományban a nemzedékszempléletnek az utolsó évtizedben nagy elméleti irodalma keletkezett. Csak az elmélet újszerű, gyakorlati alkalmazása régi keletű. Amint a német irodalomtörténetírás már Sauer és Nadler előtt is alkalmazta a táji szemléletet, úgy számolt az írói nemzedékek rendjével is. Elég talán a Sturm und Drang, a romantika, a Jungdeutschland nemzedékeire utalnunk. Tette pedig ezt nem elméleti elgondolásból, hanem mert az irodalmi tények szükségszerűen követelték. Az elméleti megalapozást a művészettörténet kezdeményezte,⁹ melynek az irodalom-

⁷ Vachott Sándor megénekli György bátyját, Czuczor Gergely apja emlékére ír intímhángú verset, Samarjay Károly családi körét festi („Téli est 1845-ben”) s i. t.

⁸ Vachott Sándor emlékezete Tóth Lőrinctől. V. ö. költeményei. Pest 1896.

⁹ Wilhelm Pinder: „Das Problem der Generation in der Kunstgeschichte Europas. Berlin. 1927.

történetírás már a stíluskategóriák rendszerezését is köszönheti, de csakhamar alkalmazást nyert a szellemtörténetben is.¹⁰ Julius Petersen egy nemrég megjelent tanulmányában (*Die literarischen Generationen*. Berlin, 1930) már a Generationstheorie történetéről számolhat be, egyúttal világos formulázásaival maga is hozzájárul az elmélet tisztázásához. Nem lehet célunk a német elmélet fejtegetése, csak röviden utalunk legfőbb kérdéseire. A legelső probléma: melyek azok a tényezők, melyek egy nemzedéket létrehoznak. Az elmélet itt két ágra oszlik. Az individualista felfogás a biológiai törvényszerűséget tartva szem előtt, egy nemzedékhez tartozónak vallja mindazokat, akik egyidőben születtek. Így pl. egy nemzedék tagjai Hebbel, Wagner és Eötvös (1813), vagy Renan és Petőfi (1825). A kollektív szemlélet nem a születési dátum, hanem az irodalmi fellépés egyidejűségét veszi tekintetbe. Ingadozó a generációs korhatár megállapítása, mely a szellemtörténetben természetesen nem fedti a nemzedék biológiai fogalmát. Petersen a nemzedék-alkotó tényezők körét kiszélesíti és útal a szellemi örökség, iskolázás, személyes kapcsolatok, közös élmények, közös vezér, közös nyelv jelentőségére. Minden biológiai nemzedék már születése méhében hord egy új világképet, mely az előbbitől különbözik. Így az egyes nemzedékek között feszültségek támadnak s az irodalmi fejlődés ezen feszültségek történeti folyamata.

Említettük, hogy a német nemzedékszemléletben a gyakorlat megelőzte az elméletet. Az elmélet indukció eredménye.¹¹ A nagy nyugati népeknél a középkor óta megfigyelhetjük a nemzedékek folytonosságát a szellemi életben. Dante, Walter von der Vogelweide, Luther, Shakespeare beállíthatók korukba és nemzedékükbe, melyből kinőttek. A magyar irodalom nem ismeri a fejlődés folytonosságát. A XIX. századig csak egyéniségeket látunk, kiknek se előd-

¹⁰ José Artega y Gasset: *Begriff der Generation*. Zürich 1928. — Eduard Wechsler: *Das Problem der Generationen in der Geistesgeschichte*. Davoser Revue 1929. — Karl Mannheim: *Die Lage des Generationsproblems*. Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie. VII.

¹¹ Friedrich Kummer már 1909-ben adott ki egy nemzedékekre felépített irodalomtörténetet: *Deutsche Literaturgeschichte des 19. Jhdts*, dargestellt nach Generationen.

jük, se utódjuk. Bornemisza Péternek, Balassa Bálintnak, Zrinyi Miklósnak legfeljebb csak kortársaik vannak, de nincs egy eszmeközösségben élő nemzedékük. Nemzedékről magyar viszonylatban csak a XIX. század elejétől kezdve beszélhetünk, amikor kialakul az írók, majd olvasók közössége.

A német elmélet tehát ismét csak szempontokat nyújt, de nem alkalmazható a magyar irodalmi fejlődés egészére. Ha a negyvenes évek magyar irodalmi életét vizsgáljuk, akkor a magyar írók családjában három nemzedék egymásmellettiségét figyelhetjük meg. A három nemzedék elválasztó korhatára kb. tíz esztendő. Ez a korhatár rendkívül szűkreszabottnak látszik, ámde meg kell gondolnunk, milyen rohamos fejlődésen ment át a magyar szellemi élet 1830-tól Világosig. Széchenyi megindítván a nemzeti felújítás lavináját, riadtan szemlélhette, mint teszi az ifjabb nemzedék az ő gondolkozását a magáévá és mint rohan a legifjabb el fölötte. És ha némi túlzás is van Petrichevich Horváth Lázár szavaiban, aki 1845-ben felkiált: „Mellyben élünk a korban minden lustrum egy századot ér, a társaság elhal és megújul minden tíz évben”,¹² mégis jellemzően mutat rá a kor tudatára.

Röviden jellemezzük a három nemzedéket, hogy rámutathassunk a nemzedékszemlélet magyarszempontségára és szellemtörténeti értékére. A negyvenes évek legidősebb, vezető nemzedéke az Auróra, a Kritikai Lapok illetőleg az Athenaeum kiadói és belső munkatársai: Vörösmarty, Bajza, Toldy és körük (Czuczor, Stettner, Szontágh, Helmeczy stb.). Ők alapították a Kisfaludy-Társaságot és döntő szerepet játszanak az Akadémia életében. Két évtizeddel korábban egy irodalmi vezér, Kisfaludy Károly, köré csoportosultak és forrtak — különböző származásuk, különböző ifjúsági élményeik és osztálytudatuk ellenére — egységes irodalmi nemzedékké össze. Kisfaludy Károly halála óta a magyar irodalomnak nincs vezére. Az egyvezér szerepét átveszi ideig-óráig a triumviratus. Legfőbb közös élményük, melyben nagyranőttek, a húszas évek nemzeti fellendülése, stílusuk jellemző jegye a nemesveretű, pesszimiztikus szí-

¹² Honderü 1845. II.

nezetű hazafias páthosz. A harmincas években utánuk törekvő, hozzájuk bizalommal közeledő, alig tíz évvel fiatalabb nemzedékkel nem éreznek kapcsolatot. Ismeretes, hogy Bajza „unta” ezeket a fiatalokat és a 19 éves Szalay László, elkísérvén Pesten az agg Kazinczyt Vörösmarty lakására, a küszöbről visszafordult, mivel Toldyék nem állnak az ifjabbakkal szóba. A harmincas évek irodalmi harcai a Figyelmező, a Hirnök, a Regélő hasábjain a két nemzedék közt folytak, nem annyira elvekért, mint inkább személyi érvényesülésért. A negyvenes évek elején fellépő nemzedéket a lehiggadt öregek annál nagyobb szeretettel fogadják: nincs már tőlük mit féltetni és gazdag örökséget hagyhatnak rájuk. A Vörösmarty-nemzedék utolsó egységes fellépését az Athenaeum évfolyamai jelzik. A folyóirat megszűnte után Vörösmarty már csak nagy ünnepélyes alkalmaknál halaltja szavát, Toldy könyvtárigazgató lesz, Bajza világtörténetét írja. Ha személyesen már kevésbé lépnek is előtérbe, az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság hatalmi pozícióiból — a legifjabb nemzedék iránti nagy megértéssel — igyekeznek irányt adni az irodalmi fejlődésnek.

Vörösmartyék művelődése túlnyomóan nemzeti (hagyományos) gyökerű. A külföldi szellemi áramlatokat lényegileg a bécsi romantika közvetíti számukra. Alig van köztük — talán az egy Toldyt kivéve — aki az ország határain túl jutott volna. A harmincas évek elején fellépő nemzedék ezzel szemben európai látkört hoz magával a férfikorba. Ifjúságában már magáévá teszi Széchenyi eszméit, melyek eléje rajzolják egy új Magyarország képét. Széchenyitől nem romantikus pathoszt, hanem a nemzeti önismeret követelményét tanulják el, reális látást, mely pesszimizmustól mentesen alkotó munkára ösztönöz. Van már közös nemzedéki élményük: az 1832—36-os országgyűlés, melyen megjelenik az ország ifjúságának színe-java. Az országgyűlési ifjúság résztvesz a tanácskozásokban, bölcs vezérek, Széchenyi, Deák, Kossuth és mindenekelőtt Kölcsy foglalkoznak velük, aki Obernyik szerint csak az ifjak között érezte jól magát.¹³ Generációs összetartozásuk tudatossá válik:

¹³ Obernyik Károly: Kölcsy Ferenc házi körében. Országgyűlési Emlék. Budapest, 1848. 110. l.

megalkotják olvasóköriüket, melynek tagjai közt látjuk Pulszkyt, Szalayt, Eötvöst, Kuthyt, Frankenburgot, Lovassyt stb. Metternich rendőrsége forradalmi alakulatot szimatol meg ebben és Kossuth meg Wesselényi perbevonásával egyidejűleg az ifjakra is lesújt a rendőri hatalom. Kuthy és Lovassy éppen olyan nemzeti mártirokká válnak, mint Wesselényi és Kossuth: felébred a zsarnokság tudata és feléled, mint eszmealkotó erő, a szabadság utáni vágy.

Említettük, hogy ez a második nemzedék európai látkörű. Nem szorul már Bécs közvetítésére. Eötvös, Szalay, Erdélyi János, Tóth Lőrinc, Szemere Bertalan, Pulszky, Kemény Zsigmond, Irinyi József, Császár Ferenc stb. bejárják Európa nagy részét. Utazásuk legfőbb célja már nem Weimar, hanem Páris. Eötvös személyesen megismerkedik Chateaubriand-nal, Janinnel, Lamartine-nal. Ő ismerteti meg nálunk először Victor Hugot. Ez a nemzedék ismeri a nyugati nyelveket, eredetiben olvassa a német, francia és angol írókat és a francia forradalom eszméiért lelkesedik. Általa vonul be a szépirodalomba a francia romantika hatása és a politikai célzatosság, az európai színvonal és a korszerűség. Alig akad közöttük valódi költői alkotó, aki belső szükségből írna. Még Eötvöst is csak a kor teszi költővé. Kossuth éles gúnnyal, de jellemzően állapította meg erről a nemzedékről, hogy legfőbb célja a politikai szereplés, melyhez a divatlapokon át készíti az utat.

A negyvenes években ennek a nemzedéknek a szerepe kettős. Résztvesz a politikában, igen sokan közülük országgyűlési követek. A centrálista Pesti Hírlap körül tömörülnek és egyedül nekik van a politikai eszmék kaoszában konstruktív politikai programjuk, mely a 48-as törvényekben diadalra is jut. A kor szépirodalmi folyóiratainak működésében alig vesznek részt, legfeljebb itt-ott egy-egy közleménnyel. Egyetlen, rövidéletű folyóiratjuk, az Erdélyi János szerkesztette Szépirodalmi Szemle jellemzően doktriner kritikai folyóirat. Ha az előbbi nemzedék az almanachirodalmat teremtetten meg, úgy e második a könyvirodalmat. Majdnem kizárólagos műfaja a regény és a dráma, ez a két kollektív műfaj, mely legjobban elbírná a korszerű célzatosságot. A negyvenes években jelennek meg Jósika, Eötvös, Kuthy, Nagy Ignác, majd Kemény sokköte-

tes nagy regényei, angol mintára füzetekben, ugyanakkor Szigligeti, Nagy Ignác, Tóth Lőrinc drámái illetőleg vígjátékai. Csak egy lírikus van köztük: Erdélyi János, de az is erősebb az elméletben, mint a költészetben.

A harmadik nemzedékben az összetartozás érzése még tudatosabb, mert már nagyrészt gyermekkori közös élmények eredménye. Nem az országgyűlésen találkoznak össze először, hanem az iskolai önképzőkörökben, a politikai és irodalmi élet ezen előcsarnokaiban. Magyar önképzőkörök legkorábban a nemzetiségi vidékek evangélikus liceumaiban keletkeztek, Sopronban, Pozsonyban, Selmecen, Eperjesen, Rozsnyón, már korábban meglévő német és tót olvasókörök mintájára, ellenhatásképpen ezen iskolák magyartalan szellemére. A liceumok példáját csakhamar követték a református kollegiumok, Pápán, Sárospatakon, Debrecenben, Kecskeméten, Kolozsvárott. (Ugyanakkor a katolikus gimnáziumok alig ismerték az önképzőköröket és Garay önéletrajzi költői levelében azt írja, hogy tanárai elverték, ha magyarul mert megszólalni). Az egyes önképzőkörök irodalmi jelentősége Petőfi fejlődésének szempontjából már ismételten megvilágítást nyert. Elég itt talán az eperjesi kör szerepére rámutatni, melynek a harmincas években Székács József volt az elnöke, tagjai között pedig a két Vachott, Sárosy, Lisznyai, Henszlmann, Pulszky, Irányi Dániel, Hunfalvy, Greguss, Kerényi neveivel találkozunk. E környezetben töltött — mint Kerényi vendége — hosszabb időt Petőfi, élt itt egy ideig Tompa is. A pápai önképzőkörben kötött barátságot Petőfi Jókaival, Sopronban Pákhkal. Ez önképzőkörök szelleme a 30-as évek országgyűléseinek hatása alatt állt, az országgyűlési ifjúság volt a világító példa. Itt szívta magába a legifjabb nemzedék a szabadság eszméit és a zsarnokság gyűlöletét. Itt kötött frigyét az irodalommal. Az önképzőkörök irodalmi élete a nagy nyilvánosság előtt játszódott le, műveiket nyomtatásban is kiadták. Legnagyobb jelentőségű a kolozsvári unitárius diákság kiadványa, a „Remény“, melyben Kriza János lépett fel. Hasonló önképzőköri almanachok jelentek meg Eperjesen (Jácint), Sopronban (Virágfűzér), Debrecenben (Lant), Sárospatakon (Parthenon). Ezek az almanachok Pesten is elismerésre találnak, majd amikor Bajzáék leteszik a kritikus

tollat: az önképzőkörök szelleme bevonul az irodalomba és a negyvenes években teljes uralomra jut. Az önképzőkörökből közvetlenül vezet az út az irodalmi élet központi fórumaihoz. Petőfi még pápai diák, amikor első versét közli az Athenaeum. Gyulay, Lévy alig tizenhatévesek, amikor hasonló dicsőség éri őket. Az Akadémia, Nemzeti Színház, Kisfaludy-Társaság pályatételein gyermekifjak jelennek meg. Jókai 17 éves, amikor első drámája hivatalos elismerést arat, Szász Károly sem sokkal idősebb, amikor megnyeri a Kisfaludy-Társaság díját. Ez az önképzőköri ifjúság átteszi székhelyét a fővárosba, de él tovább a maga formái szerint, mindjobban megszilárduló nemzedék-tudattal. A Pilvax-kávéház kedélyes diáktanya, de innen sarjad ki az ifjú Magyarország gondolata. Az ifjúság hatalom lesz az irodalmi életben. A huszonhárom éves Vahot Imre szerkeszti a Pesti Divatlapot, segédje a 21 éves Petőfi. Az Életképek, a kor legtekintélyesebb folyóirata, 1847-ben az ugyancsak 21 éves Jókai kezébe jut. A két idősebb nemzedék részben visszavonul, részben nagy művekkel van elfoglalva, a legifjabb nemzedék tölti meg a folyóiratok és almanachok hasábjait. Amikor a Tizek Társasága, mely a nemzedék tudatosodásának jellemző megnyilvánulása, szövetkezik és rövid időre bojkott alá helyezi a folyóiratokat, kongó üresség áll be az irodalmi életben. A negyvenes évek irodalmi életének ez az önképzőkör-jellege sok problémára ad feleletet. Az ifjúság egyedüli kifejezési formája az irodalom. A politikai életben nem játszhatik szerepet, noha ez legfőbb vágya, mely a márciusi napokban ideig-óráig beteljesül. A politikai ambíciókat a legifjabbak a korábbi nemzedéktől öröklik, de ezek náluk radikálisabb színezetet öltenek. Van nemesebb örökségük is: az európai gondolkodás. Ezek a fiatalok már az iskola padjaiban tanulják saját szorgalomból az európai nyelveket és a francia meg az angol irodalom újdonságait egyidőben olvassák a francia és az angol olvasóval. Külföldre nem igen jutnak el, annál még sokkal fiatalabban és pénztelenebbek, bár Berlinben már 1842-ben megalkul egy magyar diák kör, melynek tagjai főleg a „Remény” környezetéből kerülnek ki. (Gáspár János, Mentovich Ferenc, Terray Károly stb.)

A legifjabb nemzedék legsajátosabb irodalmi kifejezési

formája az önképzőkörök mindenkori műfajai: a líra és a novella. Ha meg is próbálkoznak itt-ott nagyobblélekzetű alkotásokkal, mindig visszatérnek e két műfajhoz. Kivételek persze itt is vannak, mint pl. Czakó.

A legifjabb nemzedék tudatosabb, de már nem annyira egységes, mint az előzők. Kettős szakadást észlelhetünk benne, ami azonban az irodalomban csak később érezteti lényegesebb hatását. Először is kiválik az irodalom egységéből — mely ebben a korban sajátos magyar-protestáns színezetet ölt —, a katolikus szellemű szépirodalom, megindul a „Religio és Növelés“ című folyóirat és Sujánszky kiadja évről-évre az „Őrangyal“ című katolikus irodalmi almanachot. Munkatársak itt is, ott is nagyrészt fiatal papköltők: Sujánszky, Tárkányi, Pájer, Jámbor, akik még résztvesznek ugyan az egyetemes irodalmi életben is (igaz, hogy főleg a Honderü hasábjain), de a fejlődés további folyamán mind jobban izolálódnak. Ezzel a problémával a fejlődéstörténetnek külön fejezete kell, hogy foglalkozzék. A katolikus irodalom elkülönülésével szemben új elem vonul be a magyar irodalmi életbe a zsidóság fokozatos térfoglalásával és magyarosodásával. A németnyelvű zsidó írók nemzedékét, akik a negyvenes években kezükben tartják már a magyarországi német folyóiratok és napilapok többségét (Saphir, Rosenthal stb.), követi a kétnyelvű kultúrközvetítők csoportja, Dux Adolf, Falk Miksa, Szegfi Mór stb., Petőfi kortársai. Ez a kérdés is részletes tárgyalást igényel.

A másik szakadás az írók politikai hitvallás szerint való megoszlása. A legifjabb nemzedékkel vonul be a magyar irodalmi tudatba a konzervatív és haladó, a bal- és jobboldali irodalom fogalma. A „Honderü“ képviseli a konzervatív irodalmat, noha a szerkesztőség ezen osztályozás ellen állandóan tiltakozik, az „Életképek“ Jókai szerkesztésében a radikális baloldalt, ez a folyóirat Petőfi kifejezése szerint a „Fiatal Magyarország“ közlönye (levele Arányhoz 1847. aug. 17).

Ha már most összefoglalóan tekintjük át a három nemzedék szerepét a 40-es évek irodalmi életében, akkor azt mondhatjuk: a legidősebb nemzedék alkotásokban meddővé válik, de megtartja az irodalmi élet társas szervei által az irodalmi szellem irányítását, a második nemzedék kevésbé

vesz részt az irodalmi életben, nagy alkotásokra és politikai harcokra koncentrálja erejét, inkább gondolkozó, mint költő nemzedék (Eötvös, Szalay, Kemény, Pulszky, Henszlmann, Erdélyi), a legifjabb generáció az irodalmi élet forrongó televény talaja, betölti műveivel, melyek a hirtelen lázas alkotás produktumai, a folyóiratok hasábjait. Zsurnaliszta-nemzedék, kezében tartja az időszaki sajtót. A három nemzedék kiegészíti egymást, különbözőségük azonban tudatos és ez adja meg az irodalmi élet értelmét.

Ha a három nemzedéket beállítjuk az irodalmi fejlődés folyamatába, akkor a következő eredményre jutunk: tudjuk, hogy a magyar irodalom általában nem önmagáért van, hanem nemzeti célkitűzések szolgálatában áll, e fejlődési iránya azonban az irodalmi autonómia felé törekszik, ezt az irányt pedig a nemzedékek egymásutánisága jelzi. Vörösmartyék a húszas években a nemzet öntudatra ébresztését célozzák, táji és felekezeti ellentéteken át megteremtik a magyar nemesi irodalom egységét, de már utat mutatnak a magyar irodalom általános nemzetivé és európaivá tételére. A második nemzedék Széchenyi szellemében — regényben és drámában — a politikai és társadalmi élet reorganizációjáért harcol, az irodalmat — ha nem is annyira művészi kifejezési formáiban, mint inkább gondolat-tartalmában — európai színvonalra emeli. A legifjabb nemzedék megteremti a népi-nemzeti egységét, az irodalom körét kiterjeszti, európaiságát a forma művésztételével fokozza, a népi-nemzeti tartalomra át a humanum kifejezőjévé válik és így megindítja az irodalom autonom kifejlődését. Aranynak legfőbb irodalmi eszméje, mint ezt e korbeli leveleiben ismételten kifejti, az individuálizálás.¹⁴

*

Ez a rövid, teljesen vázaltszerű áttekintés, mely kénytelen volt lényeges problémákat figyelmen kívül hagyni, talán mégis meggyőzött arról, hogy a nemzedékszemléletnek a magyar irodalmi fejlődés áttekintésében megvan a jogosultsága, habár csak egy határozott korra vonatkozóan,

¹⁴ „Aesthetikai elvem (ha ugyan van valamilyen) határozottan az egyéniség (individualitát) elve“ írja többek között Petőfinek 1847. szept. 17-én.

melyben a nemzedékmegoszlás tudatos. A nemzedékek megismerésén át jutunk el a korszellem megértéséhez, a korszellem művészi kifejezését pedig a kor stílusában találjuk meg. Ez a hármas fokozat alkotja egy nemzedékszemléleten alapuló szellemtörténeti áttekintés három nagy fejezetét. A nemzedékek vizsgálata az irodalmi tudat szűrőjén át megtalálja a törvényszerűséget az irodalmi élet kaoszában, megfigyeli a kollektív erők szerepét az egyéniségek kialakításában. A korszellem tanulmányozása beleágyazza a magyar fejlődést az európai mozgalmak fejlődésébe, kimutatván a külföldi hatások magyar tükrözését és a hagyományos erők érvényesülését. A kor stílusával való foglalkozás végül rávezet bennünket az irodalom legbensőbb értelmére.

E vázlat módszertani eredménye pedig az, hogy a nyugati irodalmak fejlődéséből indukált szemléleti formákat nem lehet ráhúzni a magyar irodalmi fejlődésre, melynek — minden európaisága ellenére — egészen különleges törvényei vannak. Nekünk mindig az irodalmi tudat változásaira kell ügyelnünk, melynek kollektív megnyilvánulása korszakokonként más és más. A reformációban világnézeti, a felújulásában táji-művelődési, Petőfi korában nemzedéki. Később mindinkább érvényesülnek szociális és politikai erők. Ma talán — politikai széttagoeltságunk miatt — ismét táji szempontok lépnek előtérbe. De ha ezen tények alapján a magyar irodalmi szemlélet önelvűsége a legfőbb követelmény is számunkra, ez nem jelenti az idegen, főleg német elméletek tanulmányozásának rideg visszautasítását. Módszertani szempontjaikkal egyrészt alkalmas keretet nyujtanak a vizsgálódás számára, másrészt rávezetnek igen gyakran a magyar jelenségek európaiságának megértésére.

Farkas Gyula.

SZENT ISTVÁN POLITIKAI TESTAMENTUMA.

MÁSODIK FEJEZET: AZ IRODALMI ALAPOK.

Már e tanulmány első fejezetében* — ahol a szent-istváni Intelmek eszmei alapjait próbáltuk feltárni — többször volt alkalmunk utalni arra az irodalomra, melynek közvetítésével a XI. század politikai gondolkodása elmúlt korok és letűnt birodalmak monarchikus spekulációját, különösen pedig uralkodói eszményképét átvette. Az antik hagyományokat keresztényileg átértelmező patrisztika közt egyfelől, és a magyar államalapítás kora közt másfelől, a közvetítő e téren a nyolcadik és kilencedik századnak karoling királytükör-irodalma volt, melyet a „zsinati határozatok“-nak egy rokon csoportja egészített ki; ezekről részletesebben e fejezetben lesz szó. Ebből, valamint a rokon bizánci irodalomból — és néhány tartalmilag hasonló iratból — kell megkonstruálnunk a magyar Intelmek névtelen szerzőjének erudicióját, miután monarchikus eszmevilágát már fentebb körvonalaztuk.

Az író műveltsége és gondolatiránya határozandó itt meg, s nem valamely „mintát“ kell megjelölni, mert Intelmeink nem egy irodalmi mintának másolata vagy átírása, hanem stílusban többé-kevésbé önálló, szerkezetileg és tartalmilag is némiképp egyéni szintézis egy egész irodalom-körből. A korai középkor mértékével mondjuk ezt, s e z z e l a mértékkel mérve sokat jelent e tény, — a modern irodalmi önállóság méreteiben szinte ki sem fejezhetően sokat. Írói eredetiség és újítás, okulás, átvétel, átírás és „plágium“ e századok számára alig ismeretes fogalmak. Az „irodalom“ ebben a korban nem cél, hanem pusztán eszköz, — eszköz a hatásra. A gondolatnak és a formai ötletnek nem a s z ü l e t é s e a fontos, — miképp a humanizmustól napjainkig, — hanem e l t e r j e d é s e. Az „irodalom“ ehhez képest inkább publicitást szerez propagálandó igazságoknak — hasonlóan, mint a modern napisajtó, — s távol áll tőle, hogy jogot formáljon az eredetiségre vagy bármiképp is leplezni kívánja az általunk többé-kevésbé szolgainak vélt átvételt.¹

* Vö. Minerva 1930. 129—164. ll.

¹ Mindaz, amit Thienemann Tivadar „Irodalomtörténeti alapfogalmai“-ban (52. k.) a szóhagyomány-korabeli „szellemi tulajdon“

Éppen ezért a magyar Intelmek viszonylagos önállósága különösen feljegyzendő jelenség e korban. A kis irat irodalomtörténeti környezetrajzát is szélesebb vonásokkal vázoljuk fel, mert csak így különül majd el az átöröklött elem az „átélt”-től, a tipikus az egyénitől. Az elkülönítésnek ezt a munkáját tanulmányunknak csupán harmadik — elemző — fejezetében végezhetjük el. Itt annak az irodalomnak „állag-képe” következik, melyet később az Intelmekkel egybe kell majd vetnünk.

I.

Szent Ágoston vulgarizátorai.

Első fejezetünk végén az ókor uralkodói eszményképétől ama változatában vettünk bucsut, mely Szent Ágoston nevéhez fűződik. A keresztény ókor utolsó gondolkodó és író-egyénsége a „boldog császár” jellemrajzával olyan örökséget hagyott a kései századokra, mely mindenkor aktuálisabb volt, de — rövid részletként — könnyebben megérthető és vulgarizálható is, mint a *Civitas Dei* áttekinthetetlenül nagy és sokrétű theologiko-politikai szövevénye. Az a híres fejezet, melyet fentebb egészében közöltünk, — mint tudjuk — elemeiben nem eredeti, de önálló, mert keresztényi „resumé”-je volt a római császárkor monarchikus-eszmény-spekulációjának.

A korai középkor politikai eszmevilágára mégsem maga Ágoston ideális sémája volt döntő hatással, hanem a másfél századdal később, csodálatos szorgalommal és termékenységgel munkálkodott szevillai Izidoré. (Ágoston hatása a világtörténetre általában nem a tömegekben, hanem a szellemi életben jelentkezik.)

A nagy kivonatoló és regisztrátor, — minden lexikografusok őse — tudákos (akkor tudósnek tartott) meghatározásaival, célzásaival és utalásaival, főként földszint maradó közhelyeivel természetszerűen nagyobb népszerűsége tehetett szert, mint a mélységekre néző és fennén szárnyaló, logikai és formai tekintetben teljesen antik Ágoston.

A *rex* szó középkori etimológiáját tárgyalva már utaltunk rá, hogy a *nomen* erkölcsi értelmezése szevillai Izidor közvetí-

— fogalomról mond, az — megfelelően átértelmezve — a korai középkorra is kiterjesztendő.

tésével lett a középkor kiirthatatlan közhelye.¹ *Sententia*-inak egyik részletében² az uralkodói erényeknek kusza és rendszertelen, de elég részletes tárgyalását kapjuk. Megtudjuk, hogy az emberi alávetettség ténye az emberi bűnből gyökerezik,³ tehát ott az eredete az uralom intézményének is. Ezt az ilyként bűnből eredő intézményt az emberi erény Istennek tetszővé formálhatja. A jó uralkodó elsősorban — önmagán uralkodik. Erényeinek legjellemzőbbje: igazságszeretete (*iustitia*), melyhez türelemnek (*patientia*) és kegyes, irgalmas elnézésnek (*clementia*) kell társulnia. Törvénynek és Egyháznak alárendeli magát a jó fejedelem, mert ezek isteni parancsból ő föléje rendeltettek.

Ez a néhány, az eredetiben szervesen össze sem igen fűzött gondolat, mely részben magán viseli kitünő antik eredetűnek formai bélyegét, megmérhetetlen hatással volt az utókorra. Mind szélesebb hullámveréssel hömpölyög végig a középkoron s még a modern monarchikus politikai szemlélet is ezekből a formulákból meríti el nem apadó erejét. A karoling királytükör-irodalom Izidor e *Sententiáiból* nyeri tartalmát, hitelét s tekintélyét.

A hetedik században — mikor a régi világ szellemi vérkeringése mintha megdermedt volna s az új világé még meg nem indult — egy másik könyv is mély nyomokat hagyott az államról s fejről való gondolkodásban.

Az a kis népszerű, paradigmaticus ethika az, melyről az első fejezetben többször volt szó: a *De duodecim abusivis saeculi* (A világnak tizenkét visszasságáról.)⁴ Hellmann jeles vizsgálatai⁵ ír földre lokalizálták ezt az iratot, korát is megállapították. A munkátlan bölcse, a hitetlen aggastyán, az engedetlen ifjú, a jót-nem tévő gazdag, a szemérmetlen asszony, az erény nélküli nő, a perlekedő keresztény, a fennhéjázó koldus, a gonosz király,⁶ a gondatlan püspök (*episcopus* = felvigyázó), a fegyelmetlen tömeg, a törvény nélkül élő nép: ime

¹ L. I. fej. 18. l. (146—147.)

² III. 47—53.

³ Ez is persze szt.-ágostoni gondolat: *De civ. dei* XIX, 15.

⁴ L. I. fej. 20 (150—152), 155, 157.

⁵ Harnack-Schmidt: *Texte u. Untersuchungen* XXXIV, Heft 1. Einleitung.

⁶ L. fent 150—152.

ez a tizenkét *abusio*. „Visszaélések“ ezek, ám nem az általunk használt értelemben, Az *abusio* voltaképen valamely szónak fonák használatát jelenti: „képtelenség“ mindez, mi abban rejlik, hogy értelmileg össze nem hangolható fogalmak kerültek egy-egy párba. A paraenetikus játék itt az, hogy a szavak inkongruenciájából ki kell derülni a tények erkölcsi képtelenségének. A királynak — tudjuk jól — a szófejtés erején igazságosnak kell lennie (a recte regendo), ám itt „gonosz“ (iniquus). Ez lehetetlenség s ha mégis tetté válik, a tett önmagában hordja bűnhődését. Ugyanígy: kereszténység: békét jelent, asszony: szemérmes, koldusság: alázatot és így tovább. Ebbe a keretbe kell beillesztenünk a fentebb teljes fordításban adott tizedik fejezetet, mely ugyancsak fontos forrása lett a karoling tükröknek. Ám a tükrő-irodalom, mely a királyi erények mellett a keresztényi és emberi etikának is vázát adja, nemcsak a király-fejezetből fog meríteni, hanem ennek a kis erkölcstannak egyéb részeit is fel fogja használni.

A VII. századtól a XI.-ig alig szól hozzá író a monarchikus eszmények oly fontos problémájához, hogy a „XII visszásság“-ot alapul ne vegye: ennek a sovány kompendiumnak gondolat-matricái át- meg áthatják négyszáz év spekulációját, varázsuk talán idegenszerűségükben, merevségükben, nyersségükben rejtlett.⁷

Míg így a keresztényi uralkodó első középkori képe a brit szigetekről jött át Európába, tehát a patrisztika uralkodói etikája ilyen kerülővel indult el vándorútjára, addig az első középkori „Intelem“ már a kontinensen született, a frank politika országában. Egy X. századbéli vatikáni kódex olyan levelet őriz, mely 645-re datálható, s melynek írója is, címezte is névtelenek.⁸ Ez az *admonitio* — világos és szintelen stílusával, elég kusza, rendbe nem szedett és lapos tartalmával — nyilván mutatja, hogy a királyi erények ama sora, melyet

⁷ Maguknak a szentistváni Intelmeknek több szentenciája nemcsak közvetve, hanem közvetlenül is a „XII visszásság“ egyéb fejezeteinek olvasmányára vezethető vissza. Így az Intelmek VIII. fejezete magán viseli a „*Plebs sine disciplina*“ fejtegetések (XII visszásság 11. fej.) bélyegét: *Filii paternae disciplinae correctiones ferunt... etc. Disciplina est maiorum praecedentium regularum observatio.*

⁸ *Episcopus quidam iuvenem regem... rectam regendi rationem docet.* MGH, Epist. III. 457—460.

követésre az ifjú uralkodó elé tár, már akkor — a VII. század derekán — a századok óta ismeretes ágostoni séma nyomán popularizáltatott. Bennünket egy részlet különösen érdekel e levélben. Először — s talán utoljára — olvassuk itt, ami a magyar Intelmekben bizonyos súlyt kap, hogy a király tanácsában ifjaknak helye nem lehet, mert *per iuvenum consilia saepe casus evenit*.⁹ Ha a magyar királyfi azt a parancsot kapja: *cum iuvenibus noli consiliari*, akkor alapos a feltevés, hogy szerzőnk akár ezt a levelet, akár egyik derivátumát ismerhette.

Bizonyos fokig derivátumának tekinthető, másfelől azonban ismét ír eredetekre nyúl vissza a híres Kathwulf-levél is, mely száz évvel később kelt (775 körül) és a karoling tükrőirodalom archetypusa.¹⁰

„Kézikönyvnek“ (*liber manualis, enchiridion*)¹¹ hívja Kathwulf maga ezt a kis *praeceptum*-gyűjteményt, mely már magán viseli a nagykárolyi udvar irodalmi törekvéseinek bélyegét. Isten kegyelméből általános emberi javak birtokában van Károly, de ezeken felül sajátlagos áldásokban is van része. Ezek a *propriae et peculiare beatitudines* — Károly addigi országglásának szerencsés eseményei — nyolc pontban soroltatnak fel. De nyolc oszlopa van a királyi erkölcs épületének is: a *veritas*, a *patientia*, a *largitas*, a *persuadibilitas*, a *malorum correptio*, a *levitas tributi*, a *bonorum elevatio* és az *aequitas*. Ha e nyolc oszlopot megőrzi a király, „észnek és időjárásnak nyugalma, földnek-tengernek termékenysége“ legyen jutalma. Ellenkezőleg: bűneiért ő, családja, népe, országa fognak szenvedni s trónját is elveszíti. Verses idézet fejezi be a levelet, s a baljós intelem: ó jaj, közel az ítélet napja, — *o, o, dies prope sunt!*

Jól tudjuk, ha Kathwulf egyébként nem is mondaná, hogy itt hagyományos kincseket hordott össze „sokfelől“ a szerző, „amint eszébe jutottak“.

Kathwulfról — nevén és ír származásán kívül — semmit sem tudunk, de a véletlen egy cambridgei gyűjteményes kéz-

⁹ U. o. 458, 8.

¹⁰ „Cathulfus Carolo I prosperitatem gratulatur eumque ad virtutem sequendam admonet“. MGH, Epist. VII. 501–504.

¹¹ Ezzel a szóval később Dhuodánál fogunk találkozni.

iratban megőrizte számunkra egyik forrását. „*Proverbia Grecorum*“ címen hetvennégy szentencia maradt ránk; a bölcsesség-gyűjtemény ugyancsak ír eredetű s (minthogy Kathwulf már használta) alighanem a VII. század első feléből származik, ha ugyan nem jóval régibb.¹²

A „nyolc oszlop“ — mely kétségkívül valaminő hatással volt a magyar Intelmek „tiz korona-díszére“ — éppen ezekből a „görög“ közmondásokból ered (szó szerint veszi át innen Kathwulf), melyek mindenféle bölcsiséget raktároznak s miközben szívesen térnek vissza a király erényeihez, egyik kedvelt hatásesszüközük a számok szerint való csoportosítás: három (39, 41), öt (52), hét (54) minduntalan ismétlődő kabalisztikus számok itten.¹³ A *Proverbia Grecorum* fontos forrása a királyi jelességek és kötelességek felett való spekulációnak; a nyolcadik század derekán művészi formában kelnek új életre Seduliusnál, aki maga is skót volt, s bizonyára maradandó hatással voltak az egész kora-középkori publicistikára.

Ezek a vékony irodalmi fonalak fűzik össze az elhalt antik világ császárképét Nagy Károly korának újjáéledő imperialisztikus fantáziáival. Látni fogjuk, hogy a vékony fonalak szívósaknak bizonyultak.

II.

A karoling tükrök.

A XII. visszasság, Kathwulf, a „*Proverbia Grecorum*“: az ágostoni „boldog uralkodó“ képének koraközépkori vulgarizátorai szinte mind a brit szigetekre utalnak, mint eredetük helyére. Maga az első valóságos karoling „királytükör“ szerzője is minden valószínűség szerint ír származású, — St. Mihiel-sur-Meuse apátja ez, Smaragdus (820 körül; születésének és halálának éve ismeretlen).

Magának a „műfaj“-nak, az erkölcsi intelemnek „tükör“

¹² Kiadta S. Hellmann a „Quellen & Untersuchg. d. lat. d. Ma.“ (Traube) gyűjteményben (I, 1.), 1906.

¹³ E játék a számsor egyes jegyeivel a keleti és antik betű- és számmissztika és -mágia maradványa: l. erről bőven s a 8-as számról is F. Dornseiff könyvét: „Das Alphabet in Mystik und Magic“. Teubner 1922.

elnevezését a kortárs Alchvin okolja meg egy helyen:¹ „Kézikönyv ez — írja — melyben önmagadat szemlélheted“.² „E tükörben — írja később Orleansi Jónás — lásd meg: mi légy, mit cselekedj, mit kell kerülnöd.“ A „tükör“ ilyként — s elég meglepően — nem a meglévő állapotot veri vissza, hanem az óhajtottat. A gondolat valamikép elliptikus: a *Manuale* az eszményi uralkodó képét tükrözi s a gyarló ember az ideálhoz hozzámérheti vétkes önmagát.

A st.-mihieli apát nyilván Nagy Károlyhoz intézi *Via regia*³-ját, melyben kijelöli a fejedelem útját az üdvösség felé. Ez az út — jól tudjuk — az ótestamentumi királyok példáin (tehát bőséges szentírási idézeteken) és a patrisztika ethikus közhelyein át halad a cél irányában; tartalmában nem lehet „új“, — hiszen célja is az, hogy hagyományos, tehát „rég“ legyen — de formáját tekintve már az iskolás csínosság és bizonyos stiláris gondozottság jeleit mutatja. A legfőbb erény a *sapientia*, ez mintha itt minden királyi jelesség summája volna. Ez „ad igazságot és megfontoltságot (*prudentia*) a fejedelemnek, bátorságot ajándékoz és mérsékletet, *virtusszal* és józansággal látja el őket, állhatatossá teszi az uralkodásban, biztossá beszédükben, édes-ékesszólókká, örömmel adakozókká, a könyörületben emberiségessékké, szelid válaszuákká, csiszolt megkülönböztető képességet ad nekik, jó sorban enyhék, balsorsban biztosak lesznek általa. Éles érzékűek, szelid cselekedetűek, bájos ábrázatúak és erősek a harcban“.⁴ Amint látni, itt van előttünk az emberi és fejedelmi erények egész füzére. Olykor-olykor olyan formák tűnnek elő, melyek e korban meglepőek és jó íróra vallanak: a királyi „elnéző kegyelem“ (*clementia*) „egyeseznek csókokat, másoknak ölelést oszt; azt akarom, kegyelmes király, hogy a kegyelem erénye arcodon méltón ragyogjon, osszon mindeneknek derűt és mindeneknek szeretetet!“⁵ Mintha Assisii Ferenc hangja volna ez — 400 évvel megelőzve az „új szeretet“ korát.

¹ De virtut. et vitiis: Migne, PL 101, 638.

² Habeas quasi manualet in conspectu tuo libellum et in quo possis teipsum considerare.

³ Migne PL, 102.

⁴ c. 4, Migne, PL. 102, 945.

⁵ U. o. 959. (cap. XIX).

A király-portrait-t, melyet itt néhány vonással felvázoltunk — az író saját színeivel, — Smaragdus harminckét rövid fejezetben részletezi. Ugyanő egy sokkal terjedelmesebb *Dia-dema monachorum*-t is írt, melyben a szerzetességi tökéletesség tükrét adja. A két manuale számos ponton érintkezik; a pap és szerzetes nem egy tekintetben a világnak szellemi és erkölcsi vezére, az igazán nemes fejedelem ellenben nemcsak a keresztényi ethika útjait járja — ez a *via regia* — hanem egyenesen „Krisztus király fia“, — pap és aszkéta. A két eszmény tehát e kor számára szinte egybeolvad — „*rex est mixta persona cum sacerdote*“⁶ Smaragdus kis munkája, mely „Isten szeretetével“ kezdődik, az „imáról“ szóló fejezettel zárul, — körben fut, mint a magyar Intelmek, a vallásból indul ki s a vallás gyakorlatába torkollik belé.

A királytükrök „politikai“ elemeit teljesen elhanyagolja s merőben a vallásos és erkölcsi tanítás síkján mozog aquileja-i Paulinusnak (750—802) Erich, friauli örgrófhhoz intézett *Liber Exhortationis*-a.⁷ Oly élesen elkülönül ez az ókeresztény moráltheológiai alapokon felépült könyv a politikai és szociális célú „tükrök“-től, hogy már ez okon is említést kíván itt. E könyv mintaképét, sőt forrását már a francia XVIII. század Julianus Pomeriusnak (V. század vége) biztos tollal megírt nemes veretű *De vita contemplativa*-jában ismerte fel. Bár Paulinus műve vezérhez és fejedelemhez szól, az országlás érdekei háttérbe szorulnak a lelki élet nagy kérdései mögött. Az intelmi közhelyek — mint például a tanácsadókról s a békéről szóló maximák — egészen más, „lelki“ tájékozásúak, mint Smaragdusnál vagy a későbbi „publicistáknál“, akik a *vita activa* felé mutatnak. A királytükrök „béké“-je — mint később részleteiben is látni fogjuk — a társadalmi és végső soron az állami életnek, az isteni türelemben gyökerező harmóniája; Paulinus *pax*-a az emberi lélekben „Krisztusnak szálláscsinálója“, — a békeséges lelket az angyalok csataraja védi: *quia Christus pax est*. Nem éréktelen megfigyelni, hogy szinte ugyanazon alapfogalmakkal s szinte megtévesztően ro-

⁶ Figgis, *The Divine Right of Kings*, Cambr. 1922, p. 17. — V. ö. Frazeri. m. 9.

⁷ Kiadása J. F. Madrisius gondozásában Velencében jelent meg, 1737.

kon terminológiával mennyire eltérő eszme-épület szerkeszthető. Az V. századból indul ki mind a két folyam. Ám az egyik, Pomerius „szemlélődő“ aszkétikus életeszmejéből fakad s a világtól elkülönülve a kolostorok épületes irodalmát adja majd a későbbi középkornak. A másik ellenben — jól, rosszul — a *Civitas Dei* nagy és tevékeny világszemléleti programjából ered és a fejedelmek politikai kánonjává válik. A karoling tükrök — a Paulinus művével való összehasonlítás nyilván mutatja meg ezt — politikai célú termékek.

A karoling-kori „tükrök“ s leszármazottaik általában az egyház nevelő-hivatástudatával magyarázhatók, — azzal hogy a *sacerdos* erkölcsi felelősséget érzett uralkodójáért. Hogy a pap Isten előtt számot adni tartozik fejedelme cselekedeteiről, — ez a tétel Gelasius pápa († 496) egy híressé vált levelében⁸ gyökerezik: „Tanto gravior est pondus sacerdotum, quanto etiam pro ipsis regibus Domino in divino reddituri sunt examine rationem.“ Ez az elmélet éppen a karoling-kor király-irodalmának és zsinati határozatainak útján öröklődött át, — Szent István Intelmeiben is megtaláljuk nyomait s a részletes elemzésnél visszatérünk rá.

Orleansi Jónás ennek az elméletnek fejtegetésével kezdi 834-ben Pippinhez intézett *De institutione regia-ját*,⁹ amelynek címe (Hinkmár könyvcímeivel együtt) talán némi hatással lehetett Intelmeinkre is.¹⁰ A munka maga sokkal kisebb „önálláságról“ tanuskodik, mint Smaragdus kompilációja; az Izidorból, Gergelyből, Fulgentiusból merített idézeteken épült fel, miket a szentírási helyek bő anyaga szorít keretbe. Kevés az, amit Jónásénak mondhatnánk.

Hatása bizonyára igen jelentős volt ennek a gyűjteménynek is, hiszen formulázásai a király kötelességeiről és erényeiről oly apodiktikusak, hogy semmi kétséget nem hagynak meg. Különösen figyelemre méltó számunkra, hogy itt, a kilencedik század derekán, ismét feltűnik — irodalmi keretben — a szentágostoni „imperator felix“-séma, olyan munkában,

⁸ Migne PL. 59, 41; Jaffé, Regesta I. 85.

⁹ Migne PL. 106, 279 kk.

¹⁰ A „*De morum institutione*“ cím nem szerepel a magyar Intelmek élén a két kódexben, először a Szt. Istvánról szóló nagyobb legenda szövegében akadunk rá.

mely vele egységbe fonja Izidor rex-definícióját, a XII század király-jóslatát. Együtt van itt az egész antik hagyomány: a császár-eszme frazeológiájában sértetlenül plántálódik át emberöltőről-emberöltőre.

Mind csökkenő eredetiséggel, — ha ugyan e korban szabad ezzel a fogalommal élni, — de mind növekvő tekintéllyel szerez publicitást az uralkodói eszmény közhelyeinek a IX. század nagy egyházpolitikai alakja, Hinkmar, rheimsi érsek (806—882). Kétségtelennek látszik, hogy a magyar Intelmek írójának műveltségére ez a, főként politikai szemléletű kompilátor jelentős hatással volt. Hinkmarnak egész sor írása az uralkodó személyével, tisztével, erkölceivel foglalkozik; az udvar szervezete és az udvari élet éthosza, az ifjú fejedelem nevelése, egyház és imperium szövevényes kapcsolata azok a témák, melyek Hinkmárt legjobban foglalkoztatják.

Nem rendszeresen tárgyalják e témaköröket Hinkmar iratai. A „*De regis persona et regio ministerio*“ éppen úgy a *rex iustus, pius et pacificus*-sémán nyugvó politikai matricagyűjtemény, mint az „*Ad procures regni, pro institutione Carolomanni regis*“, melyben — „*De ordine palatii*“ címen — a királyi udvartartás idegen tollból eredő („ex Adalardo“) sematizmusa illeszkedik belé. Több-kevesebb önállóságot Hinkmar csak anyagának diszponálásában árul el: a királyi kötelességek címszavai alá megfelelő Szentírás-helyeket s néhány patrisztikus idézetet kell csoportosítani. Ezt az egész „hagyományt“ — „non verba mea, sed tradicionem maiorum“¹¹ — Hinkmar „publicistikai“ rutinnal rendezi el; a százados, részben már ezredéves frazeológia mintha új erővel telnék meg; a maga korában ennek az idézetekből merített pátosznak mindenesetre különös varázsa volt.

A „politikai“ királytűkrök mellé mintegy vallás-erkölcsi pendantként a „*De cavendis vitiis et virtutibus exercendis ad Carolum Calvum regem*“ című könyvet szokták állítani, mely nem az államfői, hanem az emberi ethika parancsait foglalja össze: korábról tudjuk, hogy Smaragdus és Jónás is külön „királyi“ és laikus“ manuálékat bocsátottak közre.

¹¹ Pro instit. Carolom. II. (Migne, PL 125, 994.)

Talán a legerősebb, mert legrövidebb s legbiztosabb „intelem“ egy kétségkívül Hinkmár tollából eredő „zsinati határozat“ (882, apud S. Macram),¹² mely a „a mi szerencsétlen korunkba“, „a gonoszság míveinek setétségébe“ belévetíti a régi erkölcsök fényét. Ez a fény — jól-rosszul — „a Szentírásból és keresztény fejedelmek hagyományaiból“ sugárzik ki.

Hinkmár, aki tartalmilag kitaposott nyomon jár, a formának sem embere: propagandista, akinek ereje nyilván szuggesztivitásban rejlik. Üdítő színfolt nemcsak mellette, hanem az itt tárgyalt egész karoling-kori tükörirodalomban egy Lüttichbe vetődött ír literátornak, Sedulius Scottusnak 860 körül keletkezett „*De rectoribus christianis*“ című prózával elegyes verses *speculum*-a, mely formai csínosságában a karoling renaissance irodalmi és művészi haladását szépen mutatja meg.

Sedulius ha nem is mondanivalójában, mégis előadásmódjában, hangjában, munkája tiszta s formás felépítésében magasan kiemelkedik kortársai és főként a karoling király-tükörírók csoportjából. Az erények, miket hirdet, az érvek, mikkel harcol, az eszmény, mely előtte lebeg: mindez többé-kevésbé az ismert séma, — az igazság, a béke, a kegyesség, a jótékonyosság ősi sémája. De ha a királyi eszmények „nyolc oszlopát“ át is másolja a Proverbia Graeca-ból¹² s királya ép oly maximákba merevedett típus, mint Hinkmáré, vagy Jónásé, Sedulius mégis művészi erejű alkotó. Tollában a séma valamelyest feloldódik, színek és melegség öntik el a halovány rajzot. Retorikájában némi indulat és erő kereszteződnek: a varázs mintha megtört volna, nem idegen anyagot másoló prédikátor, hanem vérbeli író áll előttünk. Minden fejezetben más és más kilátópontról veszi szemügyre a királyi személyt s minden fejezet — ebben Boëthiust követi — verssel zárul; a versformák váltogatásában szinte precíöz örömét leli. A „humanista“ más téren is élvezi olvasottsága hasznát: nemcsak a Biblia és néhány patrisztikus idézet áll rendelkezésére: Horatius, Ovidius, Vergilius mellett a Historia Augusta és Cassiodorus a forrásai. Az a hang, mely a magyar Intelmek prológusában meglepi a korban járatos olvasót, nem a Smaragdus, Jónás vagy Hinkmár öröksége, hanem inkább a mél-

¹² Migne, PL. 125, 1070.

tóságteljes és „distanciált” Seduliusé, akinek hatása szerzőnkre persze közvetlenül ki nem mutatható.

Még kevésbbé tehető fel a magyar Intelmek írójáról, hogy ennek a kornak igen sajátos könyvét, Dhuoda grófnénak Liber manualis-át (841)¹³ ismerte. A könyv ennek ellenére említést kíván ezen a helyen. Nem fejedelmi tükör, mint az előbbieket, ellenben szülői intelem, — az egyetlen ránkmaradt karoling-kori terméke a műfajnak. Kivétel nélkül egyházi férfiak fejedelmükhöz intézett adhortatio-it ismertettük eddig; itt egy arisztokrata, asszony fiát oktatja keresztényi erényekre, imaszokásokra, a királyhoz való alattvalói ragaszkodásra, életbölcsekre. Becker Fülöp Ágost, aki egykor gondos tanulmány tárgyává tette ezt a nyelvi és művelődéstörténeti tekintetből fontos könyvecskét, közte és a királytükörök között semmi kapcsolatot nem teremt,¹⁴ s Manitius is izoláltan tárgyalja Dhuodát. Nem kell bizonyítani, hogy ez nem helyes: a Liber manualis (már címe is erre vall!) abba a kora-középkori műfajba tartozik, melynek fejlődésvonalát itt vázoltuk, s amelynek egyik végső állomása a magyar Intelmek. Hogy mért érünk határvonalat e szűkebben értelmezett műfajnak történetében a XI. század derekán, a maga helyén meg fogjuk okolni. Két, az Intelmek elemét tevő nagyobb genre — külön a királytükör, külön az apai intelem — persze tovább él a legváltozatosabb formákban és kombinációkban. Szent István korában bocsátja közre Konrád császár krónikása azt a bibliai gyökerű, verses formába foglalt és nevelő-célzatú bölcsmondásgyűjteményt, melynek címzettje Henrik királyfi s melynek az ugyanakkor keletkezett magyar Intelmekkel való kapcsolatára alább visszatérünk.

Szép, itt már részletesebben nem tárgyalandó, mert XIII. századi, példája még e továbbalakuló komplex műfajnak Szent Lajos francia király intelme fiához, melyet Joinville őrzött meg Histoire de saint Louis-jában.¹⁵

*

Itt, a középkor második felében az „intelem” elvész a paradigmatis irodalom mind szélesebben hömpölygő árá-

¹³ Kiadta E. Bondurand, Paris, 1887: Le Manuel de Dhuoda.

¹⁴ Zschr. f. Roman. Philolog. 1898. (XXI), 1. 73—101.

¹⁵ Ch. CXLV.: Latin változatát I. Geoffroy de Beaulieu-nél.

ban, melyben az egyes hullámokat már nem követhetjük, de követni talán már nem is vonzó vagy tanulságos. Az emberi bölcsesség és élettapasztalat közlésének ősi, éppen ezért mindig régi és mindig új formáihoz jutunk így el. Az első, irodalmilag kielemezhető eredetek a Bibliában a hellén mondásgyűjteményekben, Cato-nak nagyrészt elveszett „praecepta ad filium“-ában kereshetők; részben az antik forrásokra nyúlván vissza, részben a középkor hagyatékából veszi át a „bölcsek tanácsait“ s az „apák intelmeit“ a humanizmus. Ha Polonius útra készülő fiának Laertesnek — áldása mellé — egész tarisznya ilyen bölcseséget ad ajándékol, tudnunk kell, hogy Shakespeare forrása Lyly volt, a *Euphues* szerzője, aki viszont humanisták közvetítésével antik és középkori gnómák-ra nyúlt vissza, tehát lényegileg ugyanoda, ahol a magunk Intelmeinek gyökereit keressük:

... elmédbe vésd jól e néhány szabályt.

A gondolatnak nyelve sohse keljen

Nálad, se tette ferde gondolat.

Légy nyájas ámbár, de ne köznapi;

Kémlelve rostáld meg barátidat,

Aztán szorítsd lelkedhez érc kapoccsal:

De minden első jöttment cimbora

Üdvözlétén ne koptasd tenyered.

Kerüld a patvart; de ha benne vagy

Végezd, hogy ellened másszor kerüljön.

Füled' mindenki birja, szód' kevés;

Ítéletet hallj bárkitől, ne mondj.

.....

..... Mindenek fölött

Légy hű magadhoz: így, mint napra, éj,

Következik, hogy ál máshoz se léssz.

Isten veled: áldásom benned ezt

Érlelje meg majd.

— Folytatjuk. —

Balogh József.

A LAIKUS MOZGALOM MAGYAR BIBLIÁJA.

A LEGRÉGIBB MAGYAR BIBLIAFORDÍTÁS eredete sokat vitatott, ma is izgató kérdés. „A kérdés meg van bolygatva, határozottabbat ezidő szerint nem tudunk mondani“ — írja Horváth János a magyar irodalmi műveltség kezdeteiről szóló munkájában. Kutatóink többsége amellet van, hogy a fordítás huszita eredetű. Azonban máig sem tudjuk, hogy szükségük volt-e a magyar huszitáknak ilyen fordításra? Olvastak-e egyáltalán bibliát? Meglevő fordítást használtak-e vagy ők fordították le a bibliát? Milyen hatással voltak a magyar szellemi életre? Intern magyar irodalmi jelenség-e a bibliafordítás avagy pedig egyetemes vallásos mozgalom magyar terméke?¹ A Délvidék, mely a vallási reformmozgalmak színtere volt, egyúttal magába foglalta akkori szellemi életünk fókuszát: a pécsi humanista egyetemet is. Délvidékről származtak a magyar humanizmus legnagyobbjai: Vitéz János és Janus Pannonius. Ebben a vallási viharzónában zajlott le az Anjouk uralomra jutásától a 15. század közepéig: ferences misszó, valdens és huszita mozgalom. Egyik a másiknak nyitott utat, végül a huszita izgatásra meginduló szociális forradalom (1437.) fölrázta a nemzet egészét. Innen terjedt el az egész országban az obszervansferences rend, miután a szociális-huszita mozgalmat legyűrte és a hatalmasan felcsapó vallásos érdeklődést levezette a ferences harmadrendbe. Innen származik a legnagyobb ferences szónok: Temesvári Pelbárt; alsódrávamenti származású Laskói Oszvát és állítólag idevaló szerzetes írta a szerzetesi irodalom két nagy kincsét: a Jordánszky-kódexet és az Erdy-kódexet is.

Ennek az országrésznek szellemi életét, melyről olyan keveset tudunk, megvilágosítja előttünk Márkai Szent Jakabnak (Jacobus de Marchia) a magyar husziták inkvizitorának riportszerűen izgalmas emlékirata, melyet a

¹ V. ö. K. Burdach: Die nationale Aneignung der Bibel und die Anfänge der germanischen Philologie. Halle. 1924. 14—48. ll. — Thienemann T.: Irodalomtörténeti alapfogalmak. II. kiad. Pécs, 1931. 156. l.

vatikáni kéziratár 7307 sz. kódexében találtam meg.^{1a} A jelentés hatvannyolc pontból áll², melyből negyvennégy mindeddig kiadatlan volt, az egész pedig földolgozatlan.

I. A délvidéki laikus mozgalom.

a) Missziós küzdelem.

A magyar délvidéken a ferencesek és a patarénok küzdelmével indul meg a laikusok vallásos mozgalma.

A patarénok folytatták a manicheusok eretnokségét. Ez keletről terjedt nyugat felé és végigvonult a Földközi-tenger északi mellékén. Európai fészke Bulgária volt, ahonnan Észak-Olaszországba, Boszniába, Dél-Franciaországba terjedt át. Nyugaton katharoknak nevezték leszármazottait, de bennünket a katharok keleti testvérei, a boszniai patarénok érdekelnék.³

Az egyház már régen kiépítette a patarénok ellen védelmi és missziós szervezetét. A térítésnek nem sok sikere volt. Hiába cserélték ki a 13. század végén a dominikánusokat ferencesekkel, csak a kolostorok körül keletkeztek hívő szigetek, de azokat is nehézségek árán sikerült megtartani.⁴ A sikertelenséget főleg az okozta, hogy a patarén vallás összeolvadt a nemzeti érzéssel.⁵ Bosznia politikailag a magyar királyok fönnhatósága alá tartozott. Ezért viselték uralkodóink annyira szívükön a bosnyák nemzeti eretnokség kiírtását, ezért támogatták olyan erőteljesen az obszervans

^{1a} Vat. Lat. 7307. cod. cart. saec. XV. Fr. Jacobi de Marchia ord. min. Dialogus contra fraticellos. — Fol. XXI. Eiusdem: „Isti sunt articuli quos reperi et extirpavi cooperante domino in regno hungarorum sciculorum et transilvanorum.“ Incip: I. Omnes tenentur communicare etc... Expl. Ego Frater Jacobus de Marchia ordinis min. minimus servus ac orator vester. Finis. (Függelékben közlöm.)

² Döllinger a codex-szám megjelölése nélkül kiadott belőle 24 pontot *Beiträge zur Sektengesch. d. Mittelalters* c. művének II. kötetében, ahol főleg valdensekre és katharokra vonatkozó dokumentumokat közöl.

³ Az új manicheusok történetét és hitelveit aprólékosan kifejti: J. Döllinger: *Beiträge zur Sektengesch. d. Mittelalters*. München. 1896. I. Bd. Kitűnő magyar munka a keleti katharokra vonatkozólag Hodinka A. műve: „Egyházunk küzdelme a boszniai bogumil eretnekekkel“, mely a viszonyokat IV. Béla haláláig tárgyalja.

⁴ Döllinger: i. m. 247. 248. lk.

⁵ Hodinka: i. m. 113. l.

ferenceseket térítő munkájukban. Nagy erőfeszítésre volt szükség e térítő munkában, mert a patarénok tanítása behatolt a magyar-szláv lakosságú délvidékre. Maróth körül a Száva mellékén a 12. század közepe óta együtt éltek patarénok és katolikusok. Ezek nemzetiségük szerint magyarok és elmagyarosodott ismaeliták voltak.⁶

IV. Béla idejében a patarén eretnekség új erőre kapott: Bosznia elszakadt. Az eretnek tanok főleg a pécsi püspökség szlávjai, de magyarjai között is elterjedtek, a pécsi püspök maga is patarén lett.⁷ Sőt Ujlak környékén egész 1460-ig fönntartották magukat.⁸ Ez vezette IV. Bélát arra, hogy betelepítse hazánkba a bosnyák obszervansokat, akiket első kolostorukról „cseri” barátoknak neveztek. Természetesen magyar vidékre magyar „cseri” barátot helyeztek. A magyarországi obszervans kolostorok különben is a boszniai vikárius hatalma alatt állottak. A cseri barátok a határon egész védvonalat állítottak kolostorokból, a vegyes vallású vidékekre pedig odaállították őrszemeiket. Az eretnekek térítése, a megtértek és a katolikusok gondos őrzése visszahatott az egyházra: már korán laikus szellemet teremtett, amely elsősorban a laikusoknak a bibliához való jogát követelte. IV. Ince megengedte a segni-i püspöknek, hogy a szláv nyelvet, mint egyházi nyelvet használhassa.⁹ Engedélye bizonyára hatással volt a missziós területbe eső magyar délvidékre is. A pápák privilégiumaikban megengedték az obszervansoknak, hogy fesztelenül érintkezhessenek a néppel, résztvehessenek ünnepeiken, beszélgethessenek velük, hogy korlátlanul és szabadon hirdethessék Isten igéjét.¹⁰ Szerzeteseink a patarénok egyházelleni gyűlöletét tanítással, fölvilágosítással igyekeztek ellensúlyozni. Munkájukat megkönnyítette, hogy életeszményük sokban azonos volt a patarénokéval, egyek voltak az aszkézisben, testvériességben, szegénységben és alázatosságban.

A cseri barátoknál szabály volt, hogy könyveik haláluk

⁶ Koller: *Historia Episcopatus Quinqueeccles.* Tom. III. p. 314.

⁷ Hodinka: i. m. 111. l.

⁸ Koller: i. m. Tom. III. p. 316.

⁹ 1248-ban. Hodinka: i. m. 113. l.

¹⁰ Wadding: *Ann. Minorum.* Tom. X. p. 352.

esetén állomáshelyükön maradjanak.¹¹ E szegény barátoknál nagy kincsnek számított egy-egy breviárium is. A patarénok hamis legendáit csak a szentírás szövegével lehetett elosztatni. A szerzetesnek szánt megtérteket aztán a magyar konventi iskolákba küldték.¹² A ferencesek hatása akkor kezd sokszorozódni, amikor Nagy Lajos világhatalmi terveibe beleilleszti Bosznia és Bulgária lelki meghódítását is. Kétezer szerzetest kér Bulgária megtérítésére,¹³ s, mikor egyetemet állít, nemcsak azért helyezi ezt Dél-Magyarországba, Pécsre, mert bizalmasa, a humanista Vilmos kancellár éppen pécsi püspök volt, hanem azért is, hogy jobban magához vonzza az eretnek területek tanulmányzó ifjúságát. Nagy Lajos hitt abban, hogy az igazi tudás elveszi a szekták erejét. Utódaiban már nem volt elég lendület arra, hogy munkáját folytassák, noha maga az egyház és egyes főuraink nem hanyagolták el a térítést.¹⁴ A kolostorok száma egyre növekedett, de a térítők lélekben egyre hanyatlottak. Elhagyták kolostoraikat, elgyűltek a nép közé, más részük pedig főurak házában tanyázott: egészben véve elvilágiasodtak.¹⁵

A hanyatláshoz hozzájárult a patarénok hatalmas előretörése a 14. század végén és a 15. század első felében. Sorra támadnak a boszniai függetlenségnek harcosai, akik egyszersmind pártfogói is a patarénoknak: Tvartko és a zseniális spalatói herceg: Herwoja. Az ő uralma alatt fölvirágzik a patarén egyházi irodalom is. Hval „christianus” lefordítja a bibliát szláv nyelvre (1404-ben).¹⁶ Pártfogásuk, politikai hatalmuk elősegítette a szomszédos délvidék laikus mozgalmát.

A cseri barátok küzdelme a patarénokkal mély nyomokat hagyott vissza: a szociális gondolat erősödött, a laikusok és egyháziak közötti választófal bomladozott. A ferencesek

¹¹ Eusebius Fermendsin: Acta Bosnae. Zagrabiae, 1892. p. 40.

¹² Acta Bosnae, p. 28, 35.

¹³ Döllinger: I. B. 21.

¹⁴ Acta Bosnae: pp. 99, 104, 114, 118, 120, 124, 126, 134, 136, 137, 139.

¹⁵ I. m. p. 65 (1402-ben). Továbbá: Wadding: i. m. Tom. X. A Magyarországon prédikáló Jacobus de Marchiának kinevezése boszniai vikáriussá és megbízás a tartomány rendbehozására. p. 194. működése és a barátok romlottsága p. 198. olyan erős az ellenzék, hogy Jacobus de Marchia 1434-ben lemond. p. 225.

¹⁶ Hodinka: i. m. 45. l.

a vallási élet új típusával ismertették meg a népet: a pappal, aki szolgál a hívőnek. Maguk ugyan elvilágiasodtak, de átadták a népnek a laikus vallásosságot.¹⁷ Valószínűnek látszik, hogy védekezési és térítő eszközül legalább perikópákat fordítottak le vulgáris nyelvre, szlávra és magyarra. A paterének pedig megkönnyítették annak a másik eretnekségnek elterjedését, amellyel annyi közös vonásuk volt: a valdensékét.

b) Valdensesk.

III. Ince fölállította ugyan a „katolikus szegények” intézményét, de a lyoni szegények mozgalmát már nem lehetett az egyház keretei között megtartani.¹⁸ Valdes a laikusok kezébe nemzeti nyelvű bibliát adott, mely új világot tárt föl előttük. Úgy érezték, közvetlen kapcsolatba jutottak Istennel: fölöslegesnek vélték az egyház közvetítését. Az új élet kánonja az Isten szava (*verbum Dei*) lett s így érthető fanatikus ragaszkodásuk a biblia minden betűjéhez. Szó szerint fordították és betű szerint értelmezték a bibliát, annál is inkább, mert nagy tömegüknél hiányzott a kellő tárgyi tudás, történeti érzék, kiműveltség a biblia helyes értelmezéséhez. Tanításuk a 13. század folyamán rendkívüli gyorsasággal terjedt Délfranciaországból kelet felé. Csehországban már a század első felében annyira elhatalmasodnak, hogy a pápa 1245-ben a megbízható magyar püspököket fölszólítja a beavatkozásra.¹⁹ Nemcsak Németországot, de Ausztriát is ellepik annyira, hogy itt 1315-ben körülbelül nyolcvanezer valdens él.²⁰ Több német 14—15. századi bibliafordítás tőlük ered.²¹ Üldözésük nehézségekkel járt. Ahol sokan voltak, elűzték az inkvizitort;²² ahol veszélyben forogtak, jó keresztényeknek mutatták magukat. Nem tisztelték a szenteket,

¹⁷ V. ö. A. v. Harnack: Dogmengesch. Tübingen. 1922. S. 374, 378.

¹⁸ J. Hergenröter: Handbuch d. allgemeinen Kirchengeschichte. Sechste Auflage. Freiburg. 1925. II. B. S. 556.

¹⁹ H. Ch. Lea: Gesch. d. Inquisition im Mittelalter. Deutsche Übersetz. Bonn, 1909. II. B. S. 489.

²⁰ Lea: i. m. II. B. S. 453.

²¹ Helga Hajdu: Lesen u. Schreiben im Spätmittelalter. Pécs, 1931. S. 14.

²² Lea: i. m. II. B. S. 454.

szükségtelennek látták a bőjtöt, fölöslegesnek tartották a misét, templomokat, egyházi ruhákat és eszközöket, éneket, orgonát: mégis bőjtöltek vigilián és megülték a szentek ünnepeit, misére jártak, áldoztak, hogy ne is gyanakodhassanak rájuk.²³

Nagyrészt egyszerű iparosok vagy földművesek voltak; azonban akadtak közöttük műveltebb polgárok és szerzetesek is. Vezetőik legfőbb gondja volt, hogy a szentírást a laikusokhoz juttassák. Akit csak lehetett, olvasni tanítottak magán a nemzeti nyelvű biblián. Az írni-olvasni nem tudók beszéd útján tanulták meg a biblia egyes szakaszait. Tanait pedig versbe foglalták,²⁴ hogy az írástudatlanok számára könnyen emlékezetessé legyenek. Bárkinek szabad volt papi teendőket végezni, mint gyóntatni, áldoztatni, Isten ígését magyarázni. Hitüket fanatikusan terjesztették. Az „apostolok” egy-egy tanítványt vettek maguk mellé, avval jártak be országrészeket, városokat, falvakat. Egy-két év múltán működési területüket fölcserélték. A tanítványnak meg kellett fogadni, hogy föltétlenül engedelmeskedik, bárhova küldik: közel, vagy messze, bármilyen országba elmegy.²⁵

A 14. század folyamán magyar földre is kezd áttérjedni a valdens eretnokség a szomszéd országokból, főleg városaink német iparossága útján. Számuk különösen az utolsó két évtizedben sokasodik meg, mert vezetőik a Csehországban, Stájerban és Ausztriában működő inkvizíció elől hozzáuk menekülnek.²⁶ Ekkor már ezrekre megy a magyar valdenssek száma. Prédikátoraik szétszóródnak az ország minden részébe. Néhány „apostoluknak” és haeresiarchájuknak nevét is tudjuk.²⁷ De rettegett inkvizitoraik, Zwickler Péter

²³ Cod. S. Emmerami Ratisbonensis, X. 5. Saec. XV. Kiad. Döllinger, i. m. II. B. S. 305.

²⁴ L. Hajdú H. i. m. 8—11.

²⁵ Döllinger: i. m. II. B. 368—69.

²⁶ Lea: i. m. II. B. 450—51.

²⁷ De origine, fide et modo examinandi et iudicandi. contra haereticos qui Pauperes de Lugduno vocantur. Cod. Wirceburg. Döllinger: i. m. VI. B. p. 350. „Petrus de Septemcastris Ungariae.” „Jacobus qui iam est Budae in Ungaria;” u. o. II. B. S. 367. „infra scripti comperti sunt rectores pro nunc sectae Waldensium... Simon de Galitz de Ungaria ex artificio sartor. Gottfridus de Ungaria sutor. praedicti nominantur inter eos apostoli, magistri et fratres.”

és Prágai Márton 1401-ben Magyarországra is utánuk jönnek.²⁸ Ekkor a valdensesk Erdély és a Délvidék felé húzódnak. Keresve sem találhattak volna alkalmasabb területet hitük terjesztésére. Már Franciaországban jó viszonyban állottak a katharokkal: egyesítette őket közös gyűlöletük az egyház ellen, közös törekvésük: visszatérés az apostoli kereszténységhez. Kívülállók gyakran egynek is vették őket. A patarén-valdens tanításoknak leginkább azok a közös pontjai hatottak a Délvidéken, melyek külsőleg nyilvánultak meg: szegénység, aszkézis, eskűnek tilalma és állatölésnek tilalma; a papi teendőket laikusok végzik: elméletben bárki, gyakorlatban főleg a szentírást olvasni tudók. A Pater noster és az áldozás kivételével fölöslegesnek tartják a mise többi részét. Egyformán elvetik az egyház szertartásait: bárhol és bármikor tartanak istentiszteletet egyházi edények és ruhák nélkül. Egyformán az apostolok utódainak tartják magukat és közösen izgatnak az egyház hierarchiája és vagyona ellen.²⁹

A patarén magyarok szintén előkészítették a lelkeket a valdens térítésre. A legegyszerűbb iparosok, „sartores“, „sutores“, „fabri“ voltak a misztikus szekták hordozói és terjesztői.³⁰ Ezek a foglalkozások a céhbeli közösségben szorosan összefoglalták a hazai németeket és a magyarokat. Különösen a kisebb városok (oppida) iparosai voltak magyarok. Így aztán átadják a valdens eretnekséget a magyar iparosoknak és parasztoknak, akik a patarén tanokkal már ismerősek voltak. A határ a két szekta között elmosódott és „ki-ki képessége szerint hitt többet vagy kevesebbet“.³¹ A német prédikátorok magukkal hozták német bibliájukat és tan-költeményeiket. Laikusok a mozgalomnak ebben a kezdődő periódusában csak beszéd útján tudtak hozzáférni a bibliához. Németből, vagy latinból fordították a betanulandó

²⁸ Lea: i. m. II. B. S. 454.

²⁹ V. ö. „Errores quos communiter Patareni de Bosnia credunt et tenent. (Döllinger: i. m. I. B. S. 242—45.) a valdensekről szóló tételekkel. (Döllinger: i. m. II. S. 297.—311, 328—30, 367—69.)

³⁰ E jelenségnek bizarr magyarázatát adja Honigsheim vö. Max Scheler: Versuche zu einer Soziologie des Wissens. München u. Leipzig. 1924. Soziologie der Mystik S. 335—336.

³¹ „credentes pro suis capacitatibus plus et minus“. Ex. Cod. S. Emmerami. Döllinger: i. m. p. 311.

szentírási szövegeket. A valdensok nálunk is éppen úgy, mint Németországban, katolikusoknak mutatták magukat s így sikerült békében maradniok, sőt terjeszkedniök.

Az obszervansok missziója is békés jellegű volt. A határok közelsége folytán, ha üldözésre került volna a sor, a valdensok könnyen át menekülhettek volna a patarén bosnyákok oltalma alá.

Itt meg kell említenem egy érdekes jelenséget: az inkvizíció elé állított valdens prédikátorok közül nem egy áttért és katolikus pappá lett.³² Ha őszintén tették, aligha tudták levetni a laikus szellemet, ha azonban csak fogás volt, elképzelhetjük, milyen hatással működtek. Elmondhatjuk, hogy a ferences küzdelem, patarén és valdens törekvések egészben és részletekben teljesen előkészítették a magyar laikus mozgalmat. Általános eredményeik: 1. a laikusok és egyháziak közötti különbséget lerombolni igyekeztek; 2. bibliocentrikus gondolkozást alakítottak ki és tendenciózusan kiválasztott szentírási igéket terjesztettek a nép között; 3. gyűlöletet szítottak az egyház világi hatalma és anyagi javai ellen.

c) Kelyhesek.

A laikus mozgalom tulajdonkép akkor kezdődik, mikor Prága közvetítésével eljutnak a délvidékre W i c l i f és H u s z tanai. Nagy Lajos fontosnak tartotta a teológiai műveltséget a patarénok elleni küzdelemben. Pártfogásának nagy része van abban, hogy a délvidék ifjúsága alapításától fogva fontos tényezője a prágai egyetemnek, melyet Nagy Lajos apósa, IV. Károly, német-római császár teremtett meg. (1348.) Az egyetem szabályzata szerint az első nációt alkotják a csehek, morvák, délszlávok, magyarok.³³ A prágai császári udvarban korai német humanizmus élte fénykorát, mely a Luxemburgokkal rokon uralkodói családok udvaraiban is erős visszhangra talált. A Habsburgok hirhedt humanista privilégiumlevele, a bécsi (1363), krakkói egyetem (1364), alapítása mind egy-egy föltűnő jele az új korszaknak.

Nagy Lajos csakhamar belátta, hogy az ő országának

³² Ex Cod. Wirceburg. Döllinger: i. m. II. B. S. 330.

³³ Pór Antal és Schönherr: Gyula: Az Anjou-ház és örökösei. Bp. 1895. 345. l.

is szüksége van egyetemre, még pedig olyanra, amely a hit és tudomány végvára lehet a hitbelileg veszélyeztetett területeken³⁴. Az alapítás körülményei már előre meghatározták az egyetem humanista jellegének fejlődését. A terv sugalmazója, lelke, végrehajtója Vilmos, királyi kancellár és pécsi püspök volt. Vilmos sokat megfordult Prágában és IV. Károlynak ép úgy kedves embere volt, mint a magyar királynak. Állandóan tárgyalt a prágai humanizmus lelkes terjesztőjével, Johannes von Neumarkt kancellárral. Nagy befolyásra tett szert a császári udvarban és minden igyekezetével azon volt, hogy nagyratörő királya és a császár közötti jóviszony megmaradjon, illetőleg helyre álljon.³⁵

Humanista törekvését, mint az ország és az egyetem kancellárja, alkalma volt megvalósítani. Az ébredő humanizmus hazájából: Itáliából hívja meg az első tanárokat.³⁶ A teológiai fakultást nem engedélyezte a pápa s ezzel a humanisztikus tudományok, filozófia, római jog és praktikus egyházjog a világias szellemet juttatták túlsúlyra az egyetemen. Azok a szent beszédek, melyeket valószínűleg dominikánusok tartottak az egyetemen, klasszikus idézetekkel vannak megtűzdelve.³⁷ Teológiai tanulmányokra továbbra is Prágába ment a délvidék papsága: ez szorosra fűzte a prágai és pécsi, a két humanista egyetem viszonyát. A kapcsolat Nagy Lajos halála után sem gyengült meg, hiszen Zsigmond személyében egy uralkodó alá jutott Pécs és Prága. Midőn pedig Oxfordból Prágába s innen Pécsre is átkerültek Wiclif művei, a teológia nélkül működő világias egyetem nem tudott ellenállást kifejteni. A cseh wiclefisták korán kiterjesztették propagandájukat magyar földre. Prágai Jero-

³⁴ Reg. Supl. Innocent. VI. an. I. p. 2. Archivio Vat. Közli: H. Denifle: Die Entstehung d. Universitäten d. Mittelalters bis 1400. Berlin, 1885. S. 415.

³⁵ Diplomatarium Bohemico-Hung. pp. 380—381; Koller: i. m. Tom. III. pp. 77, 78. Vö. Burdach: Renaissance, Humanismus, Reformation. Berlin. 1918. Vom Mittelalter zur Reformation. Halle 1893. S. 116—117.

³⁶ Galvano da Bolognára vonatkozólag elfogadható: Békefi R.: A pécsi egyetem. Bp. 1909. 37—40. lk. Giovanni Saraceno da Padova is tanított egy ideig: Francesco Maria Colle: Storia Scientifico-Letteraria dello studio di Padova. II. 208.

³⁷ Békefi: i. m. 66. l.

mos Budán szerez híveket (1410-ben)³⁸ Husz tanítása már 1413-ban terjed a zágrábi egyházmegye papjai között, ahol a nyelvrokonság megkönnyítette az új tanok terjedését.³⁹ Azonban mozgalomról még pedig magyarok között, csak 1420-tól fogva lehet beszélni. Csak 1420 óta maradtak általános megmozdulásra valló konkrét bizonyítékok. 1420-ban már világosan kialakult a huszita mozgalom jobb és bal szárnya: a kelyhesek és a taboriták pártja.

A kelyhesek érdekelnek bennünket közelebbről: ugyanis az egyetem és a prágai polgárság az ő elveiket vallotta, már pedig, — ha a huszitizmus valóban a prágai tanulók útján terjedt el a délvidéken —, elsősorban a kelyhesek nyomdokait kell fölfedeznünk. Ezek meg is vannak. Márkai szt. Jakab, aki már későn, 1435—39-ig szerzett benyomásait foglalta össze emlékiratában, a Magyarországon, Erdélyben és Székelyföldön talált tételek között közli a prágai egyetem négy cikkelyét, melyet 1420-ban foglaltak össze.⁴⁰

Miről is van e négy cikkelyben szó? Hogy a papok felsőbb engedély nélkül hirdethessék Isten ígét; mindenki két szín alatt áldozhasson; kötelezni kell a világi hatalmat, hogy vegye el az egyház javait; az egyháziakat büntessék meg, ha szolgálataikért pénzt kérnek, vagy erkölcstelen életet élnek; hogy „Husz János szent volt s, aki ezeknek ellentmond, azt büntessék meg, mint rossz keresztényt“. „Az ostyát pedig rejtett tarsolyban vitték áldoztatásra híveikhez.“ Ezt az utolsó mondatot Márkai szt. Jakab fűzi hozzá a konzervatív husziták hivatalos szövegéhez. Megállapítható ebből, hogy a magyar huszitizmus forradalmi időszakában is a hívek egy része még mindig az 1420-i álláspontot vallotta. Figyelembe kell venni, hogy a kelyhes husziták igaz katolikusoknak tartották magukat. Az egyház dogmáihoz, a két szín alatti áldozás

³⁸ Lea: i. m. B. II. 566.

³⁹ Loserth: Über die Versuche wiclif-husitische Lehren nach Österreich, Polen, Ungarn u. Croatien zu verpflanzen. Mittheil. d. Vereins für Gesch. d. Deutschen in Böhmen. Prag, 1885—86. S. 102, 110.

⁴⁰ Cod. Vat. 7307. fol. XXIII. 64. sinodus celebrata in Pragma 1420 die 17 junii ubi statuerunt observare usque ad mortem infrascriptos articulos etc.... Et portabant corpus Christi in birreto secreto ad communicandum suos.“ — Prága ostromában résztvevő Ozorai Pipó t em e s i b á n is tízezer magyar lovassal. (Tóth-Szabó i. m. 59.) A Délvidékre hazatérő katonáknak módjukban volt tehát megismerni az új tant.

kivételével, ragaszkodtak. Az egyház szertartásait, a mise liturgiáját megtartották, csak a nemzeti nyelvű éneklést, episztola és evangélium olvasást vezették be. Husz Jánost szentként tisztelték, noha nála sokkal mérsékeltebbek voltak. Az egyházzal a megegyezést elejétől fogva keresték. Különösen a pécsi klérusban és polgárok között terjedt a kelyhes vélemény. Henrik püspök nagyon türelmes volt velük szemben, sőt az a gyanú is fölmerült már, hogy rokonszenvezett velük. Minden ténykedése abban állott, hogy Szt. Mór tiszteletére kápolnát emelt, hogy abban egy teológiai doktor vagy magister a klérus és a nép számára beszédeket tartson. (1428).⁴¹

A pécsi egyházmegye papjai a huszita papok példájára elhagyták a coelibatust. Simon, bácsi nagyprépost a papság támogatásától fölbátorodva kiátkozta és elűzte Ujlakról, az ősi heretikus fészekből a pápai követet.⁴²

Bár Henrik püspök nem zaklatta a kelyheseket, mégis a hozzájuk szítók — amint ez márkai Szt. Jakab megjegyzéséből kiviláglik (et portant corpus Christi in birreto secreto ad communicandum suos) — titokban gyakorolták hitvallásukat.

Az episztolát és az evangéliumot természetesen magyarul olvasták. Azonban a kelyhes mozgalom lassanként eltolódott a szélsőségek felé.

d) Radikális husziták.

A Szerémség egyes falvaiban és kis városaiban, ahol valdens vagy patarén gyülekezetek éltek, az új elveket valló papok és hivek egymásrataláltak: a nép szélsőségesebb álláspontja a vezetőket is magával ragadta. A kelyhes tanokba benyomultak a valdens hitelvek: a misét egyszerűsítették, az egyház ellen egyre jobban izgattak, a mozgalom szociális irányba terelődött. Evvel új gyújtóanyagot kapott a huszitizmus. Veszedelmes terjedése most kezdődött. Külső körülmények is szabályozták fejlődését. A horvát husziták már korán olyan erőszakosan léptek föl, mint a cseh taboriták. A

⁴¹ Koller: i. m. tom. III. p. 327.

⁴² Wadding: i. m. XI. pp. 3—5. Acta Bosnae pp. 166, 168. Nem is bízzák Henrik püspökre a Simon prépost elleni vizsgálat lefolytatását. Acta Bosnae p. 165.

zágrábi polgárok 1422-ben a káptalan épületét fölgyújtják, kirabolják és nagy öldöklést visznek végbe.⁴³ Nyílt lázadásuk a cseh izgatók és patarének szerepével magyarázható.

Közben Csehországban a vezetés a kelyhesektől a taboriták kezébe ment át és megkezdődtek a huszita tanokat terjesztő hadjáratok (1426).⁴⁴

A császár a cseh ügyekkel volt elfoglalva: ezalatt egyre erősödik a délvidéki mozgalom. A lipani katasztrófa után pedig a nemzetközi taborita seregek magyarjai hazánkba menekülnek. Izgatásuk színterei: Szerémség, Szilágyság, Székelyföld. A parasztok megtagadják a dézsmát.⁴⁶ A helyzet veszedelmessé lett. Jacobus de Marchiát, akit mint inkvizitort és népszónokot jól ismertek az országban, a bázeli zsinat megbízta az eretnekség leküzdésével.⁴⁷ Működésének színtere a váradi, erdélyi püspökség, Szerémség és a pécsi egyházmegye. Itt tartózkodásának hátterébe beletartozik az erdélyi magyar parasztok lázadása is. Jacobus de Marchia szereplésének megítélésénél figyelembe kell venni, hogy ő nemcsak szigorú aszkéta és fanatikus ember volt, hanem Olaszország egyik legnagyobb népszónoka, Szt. Bernardin szónoki iskolájának tanítványa volt:⁴⁸ szónoklatait jellemezte, hogy azok a szentíráshoz ragaszkodtak. Mellékneve, amellyel Tvartko, bosnyák király megszólítja: „praedicator sacrosantae Scripturae”.⁴⁹ Magyarul minden valószínűség szerint tudott.⁵⁰ Másként aligha lett volna képes megtéríteni huszonötezer embert, amint ezt maga mondja beszámolójában: „mindezen papi és világi eretnekek közül Isten segítő kegyelmével szónoklataim hatása alatt meg-

⁴³ Fejér: Codex Dipl. R. Hungariae. X/6. p. 483. u. o. p. 487. János püspök a zágrábi zavargások résztvevőit és pedig „incolas et hospites” egyházi átokkal sújtja.

⁴⁴ A. Bachmann: Gesch. Böhmens. Gotha. 1905. II. B. 297-től. Tóth Szabó Pál: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917. 84—85. és köv. lapok.

⁴⁵ Wadding: Ann. Min. Tom. X. p. 268.

⁴⁶ Gombos F. Albin: Az 1437. évi parasztlázadás története. Kolozsv. 1898. 261 l.

⁴⁷ Wadding: i. m. X. 269. l.

⁴⁸ V. ö. D. Ronzoni: L'eloquenza di S. B. da Siena e della sua scuola. Siena. 1899.

⁴⁹ Acta Bosnae. p. 239.

⁵⁰ Tóth-Szabó Pál hasonló véleményen van: i. m. 155, 157. lk.

tértek huszonötezren.“ Jelentése híven adja vissza a forradalom feszült légkörét. A nép a pápát lefesti röpiratokra, amint miséznek és köröskörül ördögök minisztrálnak neki: lefesti, amint egyik oldalon Krisztus vonul be szegényen, számárháton, a másik oldalon a pápa paripán, fényes menetben. A nép szerint a római kúriában árulók ülnek s azt oldozzák föl, aki tele erszénnyel megy oda. A pápa hívei „hitetlen farkasok“, akik az egyházat „latrok barlangjává“ tették...

Az inkvizítor jelentése leírja az eretnekek hitelveit. Hitrendszeréről nem lehet náluk beszélni, mert tömegükbe több szekta olvadt bele: egységes elveket nem vallottak, csak főbb pontokban egyeztek.⁵¹ Tétéleiknek egyetlen határozott biztos tengelye van: az a szentírás szavaihoz való szoros ragaszkodás, mozgalmuknak színét a biblicizmus, és a laicizmus adja meg. Tétéleik megokolásában az „isteni törvény“-re, a Biblia egyes helyeire hivatkoznak.

A Biblia szószerint való értelmezése alapján azt tanítják, hogy a halálos ítéletet nem szabad végrehajtani,⁵² tilos az eskü, a keresztelő-medence fölösleges, hiszen Jézus is a folyóban keresztkellett meg.⁵³ Az ígét hirdetni mindenkinek szabad, laikusnak, asszonynak egyaránt, hasonlóképp gyóntatni és föloldozni.⁵⁴ Valószínű, hogy mikor az általános papság elvét a nőkre is kiterjesztették, a samariai asszonyra és az evangélium nőalakjaira gondoltak. Azonban az urvacsoráról vallott fölfogásuk a leglényegesebb, mert ez határozta meg istentiszteletük fejlődését.

⁵¹ A patarén, valdens, huszita eretnekségeken és ezek árnyalatain kívül még számba veendő az a ferences szekta, amelynek híveit Olaszországban „fraticelloknak“ nevezték. Főfészük Ancona és környéke volt, ahonnan Jacobus de Marchia kíméletlen üldözése elől (1426.) szétszóródtak. (Wadding i. m. tom. X. p. 101.). Így jutottak át Raguzába, Boszniába. A bosnyák minoriták között mindig voltak olaszok és a Szerémségben szép számmal éltek raguzai kereskedők, akik állandó összeköttetésben álltak honfitársaikkal. — Vö. Kastner Jenő: Együgyű lelkek tüköre. Minerva 1929, 245—283. ll.

⁵² Art. 10. „nullus malefactorum debet occidi, quia audistis quod dictum est antiquis: non occides.“

⁵³ Art. 46: „iuramentum est omnino illicitum.“ — art. 22. „fons baptismi est inventio hominum, quia Christus in flumine baptizatus est.“

⁵⁴ Art. 24: „quilibet laicus et mulier potest audire confessionem et absolvere.“ Art. 60: „quantumcumque sit parvus potest praedicare.“

Hallgassuk meg, mit mond Márkai szt. Jakab a magyar eretnekekről:

— A pápok kötelesek őrizni az ostyát, mint más ember is. Evő-
edényekben szentelik Krisztus testét és véré; zacskóban viszik az
ostyát és bőrzacskóban a bort áldoztatásra. Azt vélik, az ostyában
csak Krisztus teste, a borban csak Krisztus vére van: *a betűt ismerő
laikusok fogyaszthatják ezt és megőrizhetik későbbi használatra.*

Tehát miséjük éppen olyan, mint a valdenseké. Fontos
jelenség, hogy több jogot adnak az úrvacsora vételénél azok-
nak, akik olvasni és így hirdetni is tudják a szentírást. Azon-
ban az áldozás csak második felét teszi miséjüknek. Az első
fele episztola, evangélium és valószínűleg annak magyarázata.

II. Laikus biblia.

a) Bibliaolvasás.

Jacobus de Marchia jelentésének első és második pontja
a magyar husziták istentiszteletéről szól és így hangzik:

— 1. Omnes tenentur communicare sub utraque specie. 2. In
missa sufficit legere solam epistolam et evangelium et sine paramen-
tis et sine viatico et ubique licet celebrare die ac nocte et in domibus
et in silvis. Et uterque sexus cantat in missa cantilenas.

A husziták a mise liturgiájából tehát csak az evangéliu-
mot és az episztolát tartják meg, mint fontosat (sufficit). Lát-
szik, hogy istentiszteletük a teljes katolikus miséből fejlődött
ki. A fejlődés első állomása a kelyhes mise volt, mely csak
annyiban különbözött az előbbtől, hogy az episztolát és az
evangéliumot nemzeti nyelven olvasták s két szín alatt áldoz-
tak. A további fejlődés során a latin liturgiát elhagyták: de
megtartották a Miatyánkot, melynek már nagyon rég óta volt
magyar fordítása és a két szín alatti áldozást. A latin ének
helyett pedig, amit azelőtt egyháziak szolgáltattak orgona kí-
sérettel, a gyülekezet magyar nyelvű és melódiájú
énekeket (cantilenas) énekelt.

⁵⁵ „Sciens laicus potest alium absolvere et poenitentiam ei iniungere“
Cod. Wirceburg. Döllinger: II. B. S. 328. — Cod. Vat. Lat. 7307. Art. 3.
„laici litterati conficiunt corpus et sanguinem Christi et tenent, quod
possint conficere.“ art. 4. „consecrabant in vasis ligneis, ubi comedunt et
bibunt.“ art. 5. „in hostia est sola caro Christi et in calice solus sanguis.“
art. 63. „portant sanguinem Christi in flaschone de corio secrete ad com-
municandum suos.“

Ez a fejlődés valdens és taborita hatásnak tulajdonítható. A valdensok is fölöslegesnek tartották az idegen nyelvű officiumot és egyházi éneket, de fontosnak a biblia olvasását. A taboriták pedig a kelyhesekkel azonos álláspontot hirdettek a nemzeti biblia kérdésében. Naponta tartottak bibliamagyarázatot és szélében hirdették, hogy: „a szentírást eredetileg nem latin nyelven írták, de azoknak a nyelvén, akiknek a használatára szánták. Miért ne lehetne a szentírást manapság is német, olasz, cseh vagy magyar nyelven olvasni.”⁵⁶

Az eddigiek szerint a nemzeti nyelvű bibliaolvasás Magyarországon mindvégig perikópa jellegű maradt. Természetesnek látszik, hogy az episztola és az evangélium olvasását hosszabb-rövidebb magyarázat kísérte, mint a taboritáknál. Egyszerű papok, olvasni tudó laikusok végezték az istentiszteletet, bárhol, oltár, egyházi ruha és edények nélkül.

Milyen volt Jacobus de Marchia álláspontja a nemzeti nyelvű istentisztelettel szemben?

Elsősorban azon ütközött meg, ami profanizálja az egyházi jelleget, amit a heretikusok megváltoztattak: hogy csak az evangéliumot olvassák, egyházi eszközök nélkül tartanak misét bárhol, ahol éppen összejön a nép; hogy nem egyházi melódiákat énekelnek, hanem világiasnak föltűnő melódiákat „in missa cantilenas”. Ő olyasmire figyelt föl, amikor valaki forradalmi buzgalmában kivakarta a misekönyvből a szentek neveit (*Omnia nomina sanctorum delerunt de missali*).⁵⁷ A népi nyelvvel szemben nehéz helyzetben volt az olasz származású inkvizitor, akinek a térítésben idegen volta annyi kellemetlenséget okozott. Mint a boszniai obszervansok vikáriusa és népszónok jól tudta, hogyha téríteni akar, magának is a nép nyelvén kell beszélnie. Különben a népi nyelvű perikópa olvasás az obszervans missziós területen nem lehetett főbenjáró bűn. Mégis bizonyosra vehetjük, hogy minden eszközzel üldözte a husziták bibliaolvasását: mert hiszen a biblia félremagyarázásáról volt szó és meg volt róla győződve, hogy fordításuk tűzbevaló, eretnek munka, hogy fordításaik és magya-

⁵⁶ Fontes Rerum Austriacarum, II. 439, 484, VI. 592; Bezold: Zur Gesch. d. Husitentums. München, 1874. S. 37. Tóth-Szabó: i. m. 48. l.

⁵⁷ Id. cod. art. 6.

rázataik éppenúgy profanizálják a szentírást, mint cantilenáik a templomi éneket.

Említettem már, hogy Jacobus de Marchia huszonötezerre teszi az általa megtérítettek számát. Ez a szám főleg a Szerémségre s a pécsi egyházmegye délkeleti részére esik. Ha hozzávesszük, hogy ezek a gyülekezetek Maróth László bán, Jakab szerémi püspök és a bácsi káptalan tanusága szerint népesek voltak s már nagyon régen főnnálltak (per plurimos annos extiterunt),⁵⁸ akkor korán szükségük volt az itteni gyülekezeteknek liturgikus könyveknek, az evangéliumnak és a zsoltároknak fordítására.

Egy esetleg meglévő evangéliárium-fordítás használatát Magyarországon kb. Husz János halálától a moldvai menekülésig az 1415—39-ig terjedő évekre kell szorítanunk. Ha pedig magyar evangéliárium nem volt, akkor a fordítás keletkezését a prágai pontok elterjedésének időszakától lehet számítani. Függetlenül attól, hogy huszíták vagy nem huszíták fordították le a bibliát, a szentírás tömegekben ható erővé lett.

b) Bibliafordítás.

Másik kérdés, hogy a Müncheni-, Apor- és Bécsi-kódexek összetartozó fordításait huszíták végezték-e, vagy csak használták?

A huszíták mindenesetre elsősorban evangéliáriumbot fordítottak volna. Ma már tudjuk, hogy a Müncheni-kódex evangéliárium volt, amelyben megvannak a perikópa-beosztás nyomai is (Timár Kálmán). Ha a magyar kelyhesek evangéliáriumbot fordítottak, akkor ez a fordítás már 1415—20-ig, esetleg a huszas évek folyamán létrejöhetett. A Müncheni-kódex 1416-tal kezdődő, 1435-tel végződő naptárkereke ugyanilyen időtájra mutat.⁵⁹ A három kódex fordítója — amint erre nyelvészeink újabban rámutattak — a cseh-huszita helyesírást alkalmazza a magyar nyelvre.⁶⁰ Tehát vagy ő maga, vagy kör-

⁵⁸ Acta Bosnae, p. 159, 163: „Nam plurimos haereticos tam clericos, quam laycos, quorum in his finitimis partibus a longis temporibus copia ingens pullulabat...” p. 176.

⁵⁹ Szily Kálmán: A Müncheni-codex kora. Magyar Nyelv. 1907, 206—207. lk.

⁶⁰ Jakubovich Emil és Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929. 248. l.

nyezete, amelytől az írást eltanulta, huszitákkal állt érintkezésben. Nyelvjárása a délvidékre mutat,⁶¹ ahol a laikus-mozgalom tüzfészke volt. A hiperkritikával kísért ferencrendi krónika pedig azáltal, hogy a bibliafordítás szerzőit szerémségi: kamonci „klerikusokban” jelöli meg, a külső és belső érvek egész sorával van összhangban. A Kamontól nem messze eső Ujlak és környéke patarén vidék, hasonlóképpen a Szerémség déli részében Maróth környéke.

A valdensok a patarénok közelébe húzódnak a Szerémségbe, különösen annak kis városaiba, aminő Kamonc. Jelenlétük, mely Jacobus de Marchia tételeiből megállapítható, a magyar huszita mozgalomra döntő fontossággal bír, mert a valdensok, ahol csak megjelennek, bibliát olvasó közönységet teremtenek. Nálunk is a husziták tanítói lettek, mint Csehországban.⁶²

A valdens eretnokség a „sartor”-ok és „sutor”-ok szektájának mondható. A kamonci huszita zendülés szervezője Bálint szabó mester (Valentinus sartor) is egyike lehetett azoknak az írni-olvasni tudó laikusoknak (laici litterati), akiknek a valdensok nyomán a magyar husziták előjogokat adtak.

Ezek után kérdezzük meg magát a fordítást is, mit árul el fordítójáról és közönségéről.

A Münchener-kódex fordítója a négy evangélium közül csak egyetlen egy elé: Márk evangéliumához fordított előszót, noha az egyház mind a négy evangélista előtt használt monarchianus és szt. jeremosi elemektől kompilált prologusokat.^{62a} Föltételezhetjük-e, hogy a fordító célzatosan használt csak egy prologust? Ez mindenesetre attól függ, hogy Márk evangéliuma valamilyen oknál fogva olvasottabb, kedveltebb volt-e a huszitáknál, mint a többi evangélium? Figyelembe kell vennünk a prologus tartalmát is: nem talált a huszita „apostol” hasonlóságot a maga élete és Márk apostol élete között? Jacobus de Marchia jelentéséből megállapítható, hogy a magyar husziták tételeiket bibliai idézetekre alapították: tehát olyan evangéliumot jobban szerettek, amelyikben kedvükre magyarázható helyeket találtak. Az egyházi gyakorlat

⁶¹ Mészöly Gedeon: Legrégibb bibliafordítónkról. M. Ny. 1917. 79. l.

⁶² V. ö. H. Hajdu: i. m. 35. l.

^{62a} V. ö. P. Corssen: Monarchianische Prologe zu den vier Evangelien. Leipzig. 1896.

perikópák céljából Márk evangéliumát használta föl legkevésbé. Lélektanilag természetes, hogy a husziták éppen a kevéssé ismert Márk-evangélium felé fordultak fokozott figyelemmel, mert hiszen azt vélték, hogy az egyház szándékosan elzárja előttük a hit kútfejét. És valóban egyedül Márk-evangéliumában találták meg azokat az idézeteket (Márk IX. 34; X. 43–44.), amelyekből a teljes egyenlőség elvét tudták kimagyarázni: „nullus debet esse maior etiam papa et imperator quia omnes sumus fratres in Christo. Et si quis inter vos voluerit esse maior etc. . . .” (Art. 19.) Tudjuk, hogy a huszita laikus mozgalomnak és később a forradalomnak ez volt az alapelve. Azonban a fordító tevékenységének szentesítését is megtalálni vélte a Márk evangélium zárószavaiban, ahol Krisztus felszólítja tanítványait, hogy minden teremtménynek prédikálják evangéliumát és megjósolja, hogy milyen jelek kísérik majd igaz követőit: „Azokat kedeg kic hiendnec e ielensegec követic En nevembe ördögöket ki vetnec, es uy nelveckel zolnac“.

Az evangélium előtt talált rövid Márk életrajzban pedig a fordító a maga életére s eszményére ismert. Mert Márk apostol e prologus szerint a régi vallás papjelöltje volt, aki miután megismerte Krisztus hitét, inkább levágta újját, csak hogy ne kelljen zsidó pappá lennie. Megírta a második evangéliumot, végül Alexandria keresztény püspöke lett. (Ny. T. I, 248. l.) A gyulafehérvári ferences krónika szerint a bibliafordítók klerikusok: azaz növendékpapok, esetleg oltáros papok voltak, akik az új hithez csatlakoztak és lefordították a bibliát. Valószínű, hogy a fordítók egyike püspök szeretett volna lenni, mint Márk apostol volt. Ugyanis cseh mintára a magyar huszitáknak is volt püspökük, különben egyik tételük, nem intézkedne a püspök nőüléséről (episcopus potest ducere in uxorem uirginem). A fordító ilyenképen a Márk prologusban önéletrajzát illesztette kedvenc evangéliumuk elé.

Lássuk már most a fordítást!

Be kell látni, a fordító nehéz helyzetben volt: olyan hatalmas, összefüggő szöveget, amilyenek az evangéliumok és a kis próféták, visszaadni emberfölötti munkának látszhatott. Ha mégis vállalkozott rá, akkor új eszmék átütő lelkesedése és az égető szükség hajtotta. A templomban olvasott híresebb evangéliumi részeknek fordítása még nem is volt olyan fá-

rasztó, mert a népnek évszázadok óta tartott „magyarázatok”⁶³ kialakították a latin kifejezések népies magyar parafrázisait. Ezért fordítja a talentumot a magyar *girá*-val, azymust *pogácsá*-val, sorsolást *nyileresztés*-sel, pontifexet *püspök*-kel; innen magyarázható, hogy Zacheus *szederfá*-ra (*sycomorus*) mászik, Krisztus megfeszítését a *bíró* (*tribunus militum*) vezeti. Az is lehet, hogy itt a tribunal-tribunus etimológiája játszott közre.

Azonban nincs különbség egyrészt a szentbeszédekben kialakult népies terminológia, másrészt a fordítónak és közönségének eszejárása között. A falusi bíró annyira elfoglalta gondolkozását, hogy még a hajó kormányosát (*gubernator navis*) is *bíró*-nak fordítja. Úgy véli, hogy Aethiopiát is le kell fordítani s a népmesék *Szerecsenországa* lesz belőle. Krisztus példázatának talentumosztó embere: *fene ember* (*homo austerus*).⁶⁴ Keresztelő Szt. János pedig határozottan *kecske kígyók* (*vipera*) nemzetségének nevezi a zsidókat. Máté evangéliumában olvassuk Jézus intelmét, hogy az apostolok ne tartsanak se aranyat, se ezüstöt, se pénzes tűszőikben (*in zonis vestris*) ne hordjanak pénzt: *ne akariatoc birnotoc se aran'at se ezüstöt se pénzt ti mazzagtokon*. A legszegényebb nép hordta a maga átlukasztott rézpénzeit madzagokon. Úgy látszik a fordító azért fordult a maga gondolatköréhez, mert nem tudta mi az a „zona”. Különben nem fordítaná Ker. János bőrövét (*zona pellicea*) *ködmön ruhá*-nak. Az nem is olyan föltűnő, hogy a sudariumot a szláv *katrincá*-nak fordítja. Vannak helyek, ahol alantosan durva. Ilyen pld. a Luk. II. 23., mely azért is meglepő, mert perikópában van és még ezen fölül a szöveg értelmét is meghamisítja. Álljon itt a latin szöveg: „Sicut scriptum est in lege Domini, Quia omne masculinum adaperiens vulvam sanctum Domino vocatur.” A Müncheneri-kódex fordítása ma már nem tűr nyomdafestéket (NyT. I. 286. l.). Összevetésül hasonlítsuk hozzá a szerzetesi használatra készült Jordánszky-

⁶³ Horváth János ismerte föl új művében, hogy a „magyarázni” szó, melynek jelentése a Schlägli-szójegyzékben „fordítani”, mennyire kifejezi az akkori nemzeti irodalom lényegét. — A perikópákat is „magyarázták”, azaz magyar parafrázisát és tanulságait adták.

⁶⁴ V. ö. a Jordánszky-kódex fordításával, Luk. XIX. 21: „Twdam hogy kemen ember vagy.” Régi Magy. Nyelvml. V. köt. 595. l.

kódex megfelelő helyét: *mert minden férfiui magzat méhet nyitván Ur Istennek szentinek hivattatik.* — A hegyi beszéd egyik híres részlete így szól a Vulgatában: „et ab eo qui aufert tibi vestimentum, etiam tunicam noli prohibere.“ A Müncheneri-kódex szerint: „*Es ki el vezi teneked zoknadat ne akariad megtiltanod.*“

Úgy látszik hiányoztak a segédeszközök is a fordítónak, a szöveg másodpéldánya, glosszák stb... Az egyszerű „klerikus“ bizony a Habakuk próféta lépéseit is *grádič*-nak fordítja. Nem tud megszabadulni a legáltalánosabb papi fogalmaktól. Így a Nabukodonozor áldozata és a 12 éves Jézusért bemutatott áldozat is *ostya*; Krisztus sirját az angyalok nem fehér ruhában (in albis), hanem *albák*-ban, azaz miseingben őrzik. A prágai cikkelyek tanúsága szerint a „levita“ közhasználatú szó a vallási vizsályokban,⁶⁵ ugyanígy fordítja ő a biblia gonosz farizeusait(!). Azt sem lehetne mondani, hogy ha valamit megértett, akkor azt ne igyekeznék magyarázni. Ahol a kapcsolatokból nem derül ki, mit jelent „sabbato“, ott *ünnepe*-t tesz helyébe és, hogy az együgyű laikusoknak Pontius Pilatus szereplését bevezesse, mert bizonyára soha nem hallottak még róla, így mesél: „Es megkötözven elvivec és adac ötöt poncius pilatus ne v ő fejedelemnek“ (Pontio Pilato praesidi).

De annál több, amit nem tud, vagy amire homályosan emlékszik. Több, mint amennyit az úttörésnek lehetne tulajdonítani, vagy a glosszák nyilvánvaló hiányának. Számára a latin szavaknak csak egyetlen jelentésük van. Sokszor maga kénytelen etimológia útján értelmet adni neki. Nála cursor minden esetben folyó. Eszter királyné hirnökei (cursores qui missi sunt) szerinte: *folyók kik eresztetének*, pedig ezáltal a világos értelmű szöveg zagyvaság lett. A tengerparton (funiculum maris) lakó népek nála a *tengernek kötelét* lakják. Őszerinte rubigo (scarabeus), vagy robigo (levél-ragya, rozsda), nonaginta és nongenti egy és ugyanazt jelentik. Így születnek olyan csodabogarak, mint *ezer kétszáz kilencszáz napot*, vagy a kilencvenéves Eleazar (Eleazarum nonaginta annorum) he-

⁶⁵ „Isten ígéje az Úr papjaitól és levitáitól annak rendje és módja szerint szabadon, akadálytalanul és híven prédikáltassék.“ V. ö. továbbá azt a formáját, melyet e cikkely a compactatákban nyert. Tóth-Szabó i. m. 121. l.

lyett: *Eleazarust kilencszáz esztendejét*. Nincs tisztában a latin *grammatica* alapelemeivel sem: a *vocativus* és *genitivus* is megtréfálják. Zacheusnak valahányszor a latin szövegben megszólítják őt (oh, Zache!), magyarul is *Zake* a neve. Salomet *genitivus*nak fogja föl, ezért Krisztusnál Salome helyett Salome anyja áll a többi asszonyokkal. Menyasszony helyett vőlegényt fordít, a nőstényoroszlánt (*leena*) pedig női névnek fogja föl (*Leena*). A kisebb-nagyobb hibáktól, félreértésektől hemzseg a fordítás. A görög eredetű egyházi szavakat, még *anathemat* sem érti, kivéve az egy *Parasceven-t*. Márk evangéliumába pedig egy rendkívül tanulságos dolgot fordít bele. Az evangélista (VII. 4.) a zsidók szertartásos mosakodását és edénytisztítását adja elő: „et a foro nisi baptizantur, non comedunt: et multa alia sunt, quae tradita sunt illis servare, baptizmata calicum et urceorum et aeramentorum et lectorum.” A magyar fordításban így találjuk: „Es a vásárról megfordulva nem ezec hanemha gakorta megkeresztelkedendnek es egebec sokac vadnac mellec zerzette-tenec öne-ec tartanioc es kelheknec es ročkaknak kereztsenek erc nemöeke es electromoce”. Lám az ágyból *elektrom* lett! A latin „*ē lectrūm*” rövidítését nem oldotta föl. Lehet, hogy hiányoztak a rövidítés jelei, de ha nem siet és össze tudja hasonlítani más példánnyal, akkor ez a botlás bizonyosan nem történik meg vele. Így a változatlanul meghagyott egyházi műszavak hosszú sorát „*electrom*”-mal szaporítja.

Egészen véve a fordító előtt egyetlenegy szöveg feküdt, minden egyéb segédeszköz, talán még szójegyzék is hiányzott. Nemcsak szókincse hiányos,⁶⁶ hanem grammatikai tudása is, egyházi tárgyi ismeretei pedig úgyszólván a semmivel egyenlők. Ezeknek következményeként görcsösen ragaszkodik a latin szöveg minden betűjéhez. Fordítása durván népies. Nyelve legközelebb áll a ferences Ehrenfeld-kódexéhez.⁶⁷ A fordító népiessége, tudatlansága, magárautaltsága, segédeszközök hiánya megerősítik azoknak az érveknek sorát, melyek a fordítás laikus jellegét bizonyítják. Azonban némi

⁶⁶ V. ö. Mészöly Gedeon: A Döbrentei-codex zsoltárai és az Apocodex. M. Nyelvőr 46. évf. 2. sz. 66. l.

⁶⁷ V. ö. Timár K.: Forradalmi munka-e a legrégibb bibliafordításunk. Magy. Kultúra 1930. 1. sz. 1. l.

utánjárással a fordítás néhány sajátosságából külső adatokat is levonhatunk.

Áll ez a Bécsi-kódexre, mely az ószövetség sokat átkozott pogány filiszteusait következetesen lefordítja. Fordítja pedig *jászok*-nak. Tudjuk, hogy a jászkunokat a németiség philisteusoknak nevezte. — Most még előre kell bocsájtanom: 1. Azt a közismert tényt, hogy a Müncheni-kódex másolata a moldvai határszélen fekvő Tatros városban készült; 2. Az Apor-család szorosan kapcsolatban állt Tatrosszal⁶⁸ s föltételezhető, hogy az Apor-kódex eredetije ugyaninnen származott át Erdélybe. Ezekután képzeljük el, hogy a hazájából kiüldözött pap Tatrosban fordítja le a Bécsi-kódexet. A huszita telepeseiktől északra terül el a pogány jászkunok országa, Cumania és legnagyobb városa, kereskedelmi gócpontja, Jászvásár. Siebenbürgen kereskedői Jászvásárra a kunokhoz menet és jövet az ojtózi szoroson közlekednek: útjukba esik Tatros. Ezek a német kereskedők nevezik a jászokat philisteusoknak. A Bécsi-kódex fordítója pedig a bibliai philisteusokat és Palestina lakóit *jászok*-kal fordítja magyarra. E fölfogás természetesnek látszik, összhangban van a Bécsi-kódexhez tartozó másik két kódex egyikének bizonyos, másikának valószínű színi származási helyével. A Ferencrendi-krónika adataival pedig, ami a fordítás legkésőbb keletkezett részét illeti, meglepően egybehangzik.⁶⁹

A Bécsi-kódex tehát 1438 után Moldvában keletkezett a száműzött magyarok vigasztalására. Ilyen célból nem lehetett volna jobban összeválogatni egyes ószövetségi könyveket, mint azt az éppen rendelkezésünkre álló „lectionarium“ ószi részében együtt találták.^{69a}

A másik két fordítást, az Apor- és Müncheni-kódexet pedig valószínűleg Magyarországról vitték magukkal. A Bécsi-

⁶⁸ V. ö. Gálos Rezső: Legrégibb bibliafordításunk. Bp. 1928. 52. jegyzet.

⁶⁹ „videlicet Thomas et Valentinus, cum quibusdam hominibus insanis et mulierculis consilio inito nocte recedentes ad regnum Moldve intraverunt, ubi iudem duo Clerici Haeresim praedictam seminantes utriusque testamenti scripta in Hungaricum idioma transtulerunt.“

^{69a} V. ö. Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története Bp. 1899. 145—148 ll. Timár Kálmán: Premontrei kódexek. Kalocsa. 1924. 45—50. lk. Gálos Rezső: i. m. 12—15. lk.

kódex moldvai fordítója ugyanaz, mint az Aporé és Münchenié: ez is támogatja a zsoltár és evangéliarium-fordítás kelyhes eredetét.

Összefoglalva: a legrégibb magyar bibliafordítás szerzője falusi pap, aki belekerül a kelyhes mozgalomba és végül gyülekezetével együtt kivándorolni kénytelen. Fordítása laikusokat szolgáló evangéliarium, zsoltárfordítás, buzdító és vigasztaló olvasmány.

III. Nemzeti ébredés.

Jacobus de Marchia megreformálta az obszervans rendet, melyre nagy föladatok vártak: az eretnokség gyökeres kiírtása, a megtérített tömegek gondozása fokozott éberséggel. Jacobus de Marchia az új kolostoroknak is egész sorát építette. Munkáját folytatta IV. Eugén pápa azáltal, hogy a harmadrendű mozgalmat pártfogásába vette, kiterjesztette és vezetését obszervansokra bízta. Így akarta a pápa helyes irányban ápolni azt a nagy vallásos érdeklődést, melyet a laikus mozgalom ébresztett föl.

Ismeretes, hogy az obszervans szerzetesek elvették a laikusok számára készült bibliafordítást és használták, terjesztették mind a maguk rendje, mind más szerzetes rendek körében. A szerzetesi „regulák” által összefogott első-, másod- és harmadrendűek közönsége természetesen szűkebb volt, mint a régibb laikus közönség. Egy újabb délvidéki szentírás fordításnak, a Jordánszky-bibliának újszövetségi részét lelkesítő beszéd vezet be, melyből megismerhetjük e szerzetesi közönséget:

— Az zent Ewangeliombeli ygeknek bezedyt kel my nekwnk yrwnk bezellenwnk es olvaswnk nag' kywansagal, es lelki ayótatossággal, minden hiw kereztyennek, hw elkőczenek es eele-
tenek zerzesere es wyselesere, mynden reghi zent attyaknak, tan-
sagoknak es regulaoknak elette es felette mert hw benne leelettetyk
ydvessgehnek mynden eredeti fundamentoma, es g'ekere, azert mel-
tan mondatyk tell'es oh tervennek es wy tervennek eelő kwthffeye
stb....

A Jordánszky-bibliát képzett szerzetes fordította, aki

ismerte a laikus bibliát, de annak huszita helyesírását át nem vette, sőt ügyelt arra, hogy durvaságait és hibáit elkerülje. (Az „et lectorum“-ot például egyszerűen kihagyja.) A fordító Márk evangélistát elmellőzve a másik három evangélista életét és munkáját latinból fordított előszavakban méltatja. Felűnően hangoztatja a Máté-evangélium elé írt kompilált előszóban, hogy Máté:

— „elezer predicalla az zent evangeliomot sido 'nelven sido-ságban... Akarwan azert Jarwlni az zegen pogan nepeknek kózikben zent leleknek akaratt'a zerent else Ira mēgXrusnak zent evangeliwmat sido nelven...⁷¹ Mert mykeppen ydesseges vala ez zent hythnek byzonsagara wr Jezusnak zent bezedyt predicallani, azonkeppen zikzeg vala az erethnekek ellenek es meg Irni. Mert nag' sokak yrtak es magyaraztak az zent evangeliomot: nemellyek zent lelek wr Istennek malaztyabol, mynt az zent apostolok; nemell'ek ennen elmeyeknek ezesseghebből; nemellek wr Jezusnak zent zeretyeből; nemell'ek ennen kevelsegheknék zertelenseghebből, ez zent kereztyen hythnek malaztos votara yryg' kedwen, kykbel nag' sok rendbely erethnekeghek tamattanak.

A prólógus ó- és újszövetségi idézetekkel ostromozza az eretnekeket:

— Ez ellyenekrel zol wr Isten Isayas ppthanak zaya atal, mondwan: yay azoknak kyk hazwg bezedet zolnak hw zaywkból mondwan: Ezth mondgya az wr Isten: hol en hwket nem boczalta. Ezenekrel zol ydwezeytenk es, az zent ewangeliomba mondwan: Mynd vala kyk en elettem es en wtannam ywttenek, ennalamnal kyl wrwok es tolwayok kyk eg'ebet nem tudnak csak dwlly foztany es ragadozny kykkel telles ez világ.”

A Jordánszky-biblia szerzőjének azon törekvése, hogy közönségéhez alkalmazkodjon, vele bevezetés útján érintkezésbe lépjen, már egészen renaissance fejlettségen mutatja be az irodalmi tudatosságot. Ez az irodalmi öntudat teljesül ki a ráánkmaradt szerzetesi irodalom első igazi egyéniségében, a Karthauzi Névtelenben.

E szerzetesi irodalom közönségéből kerültek ki mindazok,

⁷¹ Hasznos lesz összevetni a prólógus e részét a monarchianus és szt. jeromosí prólógusok idevágó részeivel: „Mattheus ex Judea sicut in ordine primus ponitur, ita evangelium in Judea primus scripsit.“ (C o r s s e n: Monarchianische Prologe, S. 5.) — „exceptis apostolo Mattheo, qui primus in Judea Evangelium Christi Hebraicis litteris edidit.“ (Hieronymi Praefatio in Evangelistas.)

akik előszó útján a laikus polgárság és köznép lelki szükségleteit ellátták egészen a reformációig.⁷²

*

A laikus mozgalom hatását a magyar politikai élet is megérezte. A paraszthadak Bábolnánál kivívtak győzelmük után mint a nemesekkel egyenrangú felek kötötték meg a kolozsmonostori szerződést. Hogy a nemesség nem tartotta meg a szerződést, az mitsem változtat a dolog lényegén. A nemzeti nyelvű és erősen szociális jellegű huszita mozgalom a nemzeti és osztályöntudat ébredését, a vallási individualizmus az egyén ébredését vonta maga után. Mátyás király politikája csak a laikus mozgalom teremtetten viszonyokon keresztül érthető. Mátyást a köznemesség és polgárság választotta királlyá, ő maga, mint király a parasztságra és föltörekvő nemességre támaszkodik, a főnemesség és főpapság erejét megdönti, uralkodásának végecélja a magyarság világhuralma. A német-római császárság székhelye Zsigmonddal már egyszer Budára jutott: ezt akarja visszahozni. E cél elérésében legragyogóbb eszköze: a humanizmus. Legbiztosabb eszköze: a fekete sereg.

Azonban álmai még a német-római császárságon is túl nőttek. Az egész világ fölött uralkodó „Principe” alakját akarta megvalósítani, ahogy ő elképzelte és Callimachus, a gyűlöletes lengyel kancellár megírta róla: az „Attilát”. Hozzáfűződik az első renaissance államelmélet: a Callimachusé.⁷³ Iskolát teremtett Kelet-Európában. Másolták kicsik és nagyok: nagyszámú ellenségei és kevés barátja. Bámulta őt ellenfele, Miksa, római király, hasonlóképp Callimachus, aki Mátyás elveire nevelte tanítványát, János Albertet. Mátyást tekintette eszményének Zsigmond, lengyel herceg is, aki egy ideig Dobzse László udvarában élt Budán, ahol még virágzott a humanizmus, de a hatalom már összeomlott és mindenki a nagy királyra emlékezett. Mátyást törekedett utánozni Bakócz Tamás és a Zápolya-dinasztia. És későn, két évszázad múlva is Mátyás életén elmélkedett ifjabb Zrinyi Miklós, midőn meg akarta váltani nemzetét.

*

⁷² V. ö. Thienemann T.: Városi élet a magyar középkorban. Minerva. 1923.

⁷³ Erre a kérdésre a jövőben visszatérek.

A magyar laikus mozgalom a renaissance életfelfogás szempontjából jelenti az egyén fölébredését és fölmagasztalását, jelenti a tekintély megingatását, vele szemben a hivatkozást az egyéni véleményre. A prágai, bécsi, pécsi egyetemekre befészkelte magát a kritikai szellem. Az egyetemekkel élénk kapcsolatban álló, nagyműveltségű rendek: a domonkosok és bencések kolostoraiba is eljutott az új szellem.

A felébredt kritikai szellemet Mátyás király is ápolta, udvarában nemcsak a neoplatonizmusról folytak éles viták: ugyanott a filozófia mellett a természettudomány is virágzott. Mátyás király barátjává fogadta Galeotto Marziot, ezt a nyughatatlan, intuitív, nagytudású elmét, lehetővé tette, hogy könyvtárában és csillagvizsgálójában búvárkodhasson és így megelőzhesse Kopernikust az új naprendszer fölfedezésében.

*

Az eddig elmondottak alapján megállapítható, hogy a délvidékről kiinduló, egész Magyarországot forradalmasító laikus mozgalom alakította ki a magyar renaissance belső föltételeit. Evvel egyidejűleg külföldről: Olaszországból és Prágából⁷⁴ beáramló humanizmus a vezetésre emelkedő egyének tanulmányain keresztül formálta át a nemzet szellemi arculatát. Nálunk nem az ország szívében fennálló állandó főiskola volt a renaissance tűzhelye, mint Krakóban a Jagello-egyetem, hanem egy eszme, az „imperium Romanum” eszméje. Ezért a magyar humanizmus központja a királyi udvar lett és mindvégig az is maradt. A királyi udvar mintájára főpapjaink is humanista köröket szerveztek. Ilyen volt Vitéz János nagyváradi udvara. De igazságtalanok lennénk, ha elmellőznénk a pécsi humanista egyetem örökébe lépő püspöki udvart és „schola maiort”. Hiszen renaissancekori egyetemeink közül a pécsi keletkezett legkorábban és állott fönn legtovább, még akkor is, ha alapításának évétől (1367) csak Henrik püspök haláláig (1445) számítjuk virágzását. Ez a fő-

⁷⁴ V. ö. K. Burdach: *Reformation, Renaissance, Humanismus* — Berlin. 1918. — U. ö: *Vom Mittelalter bis zur Reformation*. Halle. 1893. S. 116—117. — Továbbá Thienemann Tivadar ismertetését Burdach műveiről, (E. Ph. K. 1920. 73—75. lk.), melyben a magyar renaissance-nak új genezisést és értékelést adja. Modern kutatóink közül eltérő felfogást vall Huszti József (Platonista törekvések Mátyás király udvarában. Minerva 1925. 76 l.). Mindeddig kidolgozatlan a magyar humanizmus viszonya a prágai kora-humanizmushoz.

iskola gyakorolta a legállandóbb hatást. A pécsi püspökség és egyetem mindvégig szoros kapcsolatban állott: az egyetem kancellárja a mindenkori pécsi püspök volt. Henrik püspök halála után a politikai viszonyok egyre zavarosabbak lettek, a török nyomult előre, így a hallgatóság száma is leapadhatott.

Mátyás trónraléptével Janus Pannonius jutott a püspöki székbe. Valószínű, hogy a talajavesztett, esetleg már megszűnt egyetemet ő szervezte át kispapok nevelését szolgáló schola maiorrá. A tanítás tárgyai az „artes liberales” voltak, de a tanítás humanista szellemben folyt, amint ezt a ferrarai „gymnasium” volt növendékéről, a neoplatonizmus magyarországi meghonosítójáról,⁷⁵ a legnagyobb magyar humanistáról bizonyosan föltehetjük. Hagyománnyá lett, hogy az ő püspöki székében mindig az ország egyik kiváló humanistája üljön: az egymásután következő püspökök, Ernuszt Zsigmond, Szathmáry György, Csulai Móré Fülöp, Dudich András, Telegdi Miklós méltó folytatói voltak tudományos törekvéseinek.

Janus Pannonius átszervező szerepére a valószerűségein kívül egy kései szemtanú ad bizonyítékot. Evlia Cselebi török világutazó, aki évekig járta Magyarországot, alaposan szemügyre vette a pécsi egyetem akkor még meglevő teremt és így ír róluk: „Többek között az isteni Eflatunnak (Platon) a belső várban lévő régi, tudományos főiskolája, melynek hetven fedelmi boltozatú és várszerű szobája van. Ezeknek mindegyikében egy-egy fajta építészeti tudomány szerint kidolgozott elrendezés van, melynek leírására hiányos a nyelv s az ékesszóló tollnak beszéde töredékes...”⁷⁶

Amikor a lelkes Evlia Cselebi éppen az „isteni Plátó” főiskolájának nevezi a főiskolát, melynek épületét bejárta, akkor szemmel látott benyomásaira: fölírásokra, Platont és körét ábrázoló freskókra, falra festett plátói idézetekre alapította véleményét.

A pécsi humanisztikus iskolát betöltötte Janus Pannonius szelleme.

⁷⁵ V. ö. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. Minerva, 1924. 172—192.

⁷⁶ Karácson Imre: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660—64. Török-magyarkori tört. emlékek. VI. oszt. Irók III. 198—200. lk.

IV. Függelék: Jacobus de Marchia jelentése.

Cod. Vat. Lat. 7307. ms. cart. saec. XV. Jacobi de Marchia: Dialogus contra fraticellos. fol. XXI. Eiusdem: Isti sunt articuli quos reperi et extirpavi cooperante domino in regno hungarorum sciclorum et transilvanorum.

1. Omnes tenentur communicare sub utraque specie.
2. in missa sufficit legere solam epistolam et evangelium et sine paramentis et sine viatico et ubique licet celebrare die ac nocte et in domibus et silvis. Et uterque sexus cantat in missa cantilenas.
3. laici litterati conficiunt corpus et sanguinem Christi et tenent, quod possint conficere.
4. consecrabant in vasis ligneis ubi comedunt et bibunt.
5. in hostia est sola caro Christi et in calice solus sanguis.
6. omnia nomina sanctorum delerunt de missali.
7. virgo Maria cum aliis sanctis non potest nos iuvare nisi solus Deus.
8. non debemus nos geniflectere beatae virgini Mariae neque aliis sanctis nisi soli Deo.
9. nullus tenetur iciunare in vigiliis sanctorum et in quadragesima quia hoc non praecipit Deus.
10. nullus malefactorum debet occidi quia „audistis quod dictum est antiquis: non occides!“
11. nullum festum debet celebrari nisi dies dominici quia alia festa inventa sunt ab hominibus.
12. non debemus adorare figuras, quia diabolus est in eis ad derisionem hominum. quod si mittitur asinus in ignem, fugit, sed crucifixus in trunclo comburitur.
13. non debemus depingere crucifixum neque crucem.
14. non est necesse signare se signo crucis.
15. non debemus adorare reliquias quia inventae sunt ex avaritia.
16. papa non habet maiorem auctoritatem quam simplex sacerdos quia dictum est: quorum remiseritis peccata etc....
17. indulgentiae non sunt verae. nec papa potest dare.
18. privilegia papalia non sunt observanda.
19. nullus debet esse maior etiam papa et imperator quia omnes sumus fratres in Christo. „Et si quis inter vos voluerit esse maior etc....“
20. neque papa neque imperator potest facere legem sed sufficit observare legem divinam.
21. chrisma et extrema unctio et aqua benedicta nihil valet.
22. fons baptismi est inventio hominum quia Christus in flumine baptizatus est.
23. sacerdos non tenetur dicere officium divinum nisi Pater noster.
24. quilibet laicus et mulier potest audire confessionem et absolvere.
25. non debet geniflectere in confessione ante sacerdotem nisi ante Deum.
26. sacerdotes debent custodire hostias sicut alii homines.
27. suffragia non valent pro mortuis.

28. virgo Maria pulchre depicta apparet meretrix.
29. purgatorium non est.
30. non oportet credere dicta sanctorum nisi sacram scripturam.
31. ab uno latere pingunt Christum pauperem cum asino et ab alio papam cum equis et pompis.
32. depingunt papam missam celebrantem et diabos ministrat ei et daemones circuitu.
33. excommunicatio non est timenda neque observanda quia, dum homo maledicit Deus benedicit.
34. episcopus potest ducere in uxorem virginem et quod religiones et canonici sunt inventi a diabolo.
35. non debet aliquid offeri in alteri etiam candelas, quia symonia est et avaritia.
36. sacerdos in mortali non potest absolvere.
37. clerici circa temporalia occupati sunt membra diaboli.
38. praelati excommunicantes populum dei sunt membra diaboli et antichristi.
39. clerici ostendentes pietatem circa temporalia bona sunt ipocritae et hostes sanctae ecclesiae.
40. vicarius Christi superbus non est dignus praeesse uni adolescentulae.
41. sacerdotes circa decimas et temporalia et honores occupati: sunt haeretici.
42. ecclesia romana est simulata et sinagoga sathanae et inventio hominum et mater fornicationis et origo et fons omnis mali.
43. sacerdos habens proprium habet centum daemonia in anima.
44. qui vult absolvi in curia romana apportet bursam plenam et absolvetur ab omnibus peccatis.
45. sacerdotes gaudent cadaveribus propter avaritiam sicut corvi.
46. iuramentum est omnino illicitum.
47. plus vult papa ex auctoritate observari canones: quam novum et vetus testamentum.
48. leges ecclesiae sunt contemptions et cavillationes et subversiones recti iudicii.
49. leges ecclesiae narrant pabulationes et papa in talibus non est papa, sed subversor.
50. hi qui sunt cum papa sunt increduli lupi et subversores.
51. clerici faciunt se adorare ut dii. sed Petrus non permisit se adorari a Cornelio et suspendantur cum Naman superbo.
52. exactiones papae sunt symonicae haeresis leges. sed ipsi pietatem existimant.
53. patriarchatus, Archiepiscopus, archidiaconatus inventi sunt ex superbia et avaritia. et sequuntur dyabolum.
54. praelati sunt amatores equorum et feminarum, et concubinarum uxorum aliorum.
55. in curia romana non sunt pastores, sed proditores.
56. sacerdotes sunt pastores praebendarum et non animarum.

57. sacerdotes simplices subiecti praelatis et episcopis possunt praedicare ipsis contradicentibus.

58. de ecclesiis fecerunt speluncam latronum, et celebrant non populo: sed pro pecunia.

59. quando praelati mandant in virtute oboedientiae invocato Christi nomine quod non praedicant in capellis. sed potius debent dicere, invocato diabolo in virtute antichristi non praedicare in capellis.

60. quantuscumque sit parvus potest praedicare.

61. lex Christi sufficit ad salutem sine legibus inventis.

62. venerantes imagines sunt idolatrae.

63. portant sanguinem Christi in flaschone de corio secrete ad communicandum suos.

64. sinodus celebrata in Pragma 1420 die 17. junii ubi statuerunt observare usque ad mortem infrascriptos articulos.

1. Cuilibet sacerdoti licet praedicare sine licentia praelatorum.

2. quilibet teneatur praedicare communicare sub utraque specie etiam parvuli. quia communicare sub una specie est inventio hominum.

3. tenetur dominium temporale auferre bona ecclesiae ut revertatur in primo statu.

4. peccata mortalia manifesta non sunt subiicienda maxime in clero... symoniaci haereses. exactiones pecuniarum pro baptismo. confirmatione. confessione, communione, pro oleo sacro, pro matrimonio, pro missis taxatis, ut aliis missis defunctorum anniversariis, pro sepultura, pro praebendis et beneficiis et praelaturis dignitatibus, venditionibus indulgentiarum, et aliae haereses innumerae quae polluant ecclesiam dei, prohibeantur concubinarij impudici fornicatores, frivolae cantatrices.... expoliationes simplicium hominum, censuum exactiones. Et quod Johannes Huss est sanctus. Et quicumque contrafecerit puniatur tamquam falsus christianus. Et portabant corpus Christi in birreto secrete ad communicandum suos.

Quorum omnium haereticorum inter sacerdotes et saeculares conversi sunt praedicationibus meis fratris Jacobi gratia dei cooperante homines XXVM. Ego frater Jacobus de Marchia ordinis minorum, minimus servus ac orator vester. (finis.)

Megjegyzés: Döllinger kiadásából (Beitrage zur Sekten-gesch. II. 705.) hiányzanak a következő pontok: 8—18, 21—23, 25, 27, 29—30, 33—34, 38—41, 44—45, 47—57, 61—62. és a prágai cikkelyek. Kodexszámot nem jelez, a cikkelyeket nem számozza. Egyes általa is kiadott cikkelyek szövegétől kevés helyen tértem csak el: mint pl. a 6. pontban, ahol véleményem szerint a rövidítést nem „scriptorum“, hanem „sanctorum“-nak kell feloldani.

Kardos Tibor.

R a v a s z L á s z l ó: A lélek embere. Emlékezés Prohászka Ottokárról. A Studium kiadása. Budapest év n. (1931). 8-r. 39 l.

A KISFALUDY-TÁRSASÁG idei közülésén Ravasz László emlékezett meg Prohászka Ottokárról. Nem mehetünk el e beszéd mellett szótalánul, mert megkapó külső és belső értékein túl van egy olyan jellemző vonása, amely fordulatot jelent az emlékbeszédek formájában. Régebben ugyanis, a historizmus szellemének megfelelően az emlékbeszéd rövidre fogott és pathetikus életrajz volt. Ravasz László ma a Spranger szellemtudományi lélektanából (*Lebensformen*) véve tudatos indítást egy új forma lehetőségére mutat példát: a hős szellemi alakjának, dinamikus ente-lechiájának a föltárására. Ő g é n i u s z - r a j z n a k nevezi elég találóan ezt a műfajt, s Prohászka-t megelőzően Jókai emlékezetét is így elevenítette föl.

A szellemtörténet szemszögéből azért jelentős Ravasz kísérlete, mert világos jele ez annak, hogy a mai ember többre vágyik immár, mint a hős sorsának s emberi vonásainak külsőséges rajzára. Az élet apró eseményei s egy egyednek az idő során való „fejlődése“ nem érdekesek többé, ha nem mutatnak egy olyan egység fennállása felé, amelyik önmagában is megállna, s értelme volna akkor is, ha talán más lett volna az időbeli története annak a lénynek, akinek a benső, mozgató lényegéről van szó. A pozitivizmus elnézelődött és elmerült egy életnek a sok ezer tényében, — Ravasz idealiz-musa most ráeszméltet bennünket, hogy sok ezer ténynek is egy az értelme, s ő a szemmel látott egyén burkában és életének hullámvonalai mögött ezt az egy értelmet kívánja meg-ragadni, amelyik forrása és mozgatója mind e tényeknek és eseményhullámoknak. A láthatóról a láthatatlanra, a külső-ről a belsőre és a részről az Egészre fordul a tekintete, s a tények lépcsőül szolgálnak neki, hogy reájuk állva az érték magasságában jártassa körül a szemét. Innen származnak Ravasznak a látásai, mikor akár Jókainak, akár Prohászka-nak a g é n i u s z á t rajzolja hallgatói előtt. S ezért lát ő jobban és tisztábban, mint mindazok, akiknek a látása a testi ember szürke színeihez tapad. Ezek homályban és ködön át látnak,

míg Ravasz püspök napfényben és színről-színre találkozik hőseinek jobb részével: a lényegükkel, az ideájukkal.

Mert valóban a hős ideája az, amit Ravasztól kapunk. S erre a rajzra csak a művész-filozófus képes. Ravasz püspök filozófus, mert az örökkévaló jelentések világában van igazán otthon, s művész, mert ezeket nem fogalmakban, hanem a színes látásoknak olyan eleven képeiben, a költői stílusnak olyan omló zuhatagában tárja elénk, amilyenre hasonlóságot a mi irodalmunkban éppen Prohászka szónoki művei mutatnak. S erre az emlékbeszédre is éppen az predestinálta a kálvinista püspököt, hogy lelküknek ez a művészi vonása rokonokká teszi őket. Az egyikben a barokk katolicizmus tartalma misztikus elragadtatásban árad rá a világra és teleszórja ragyogással és színekkel a völgy ölében meghúzódó kicsiny virágot ép úgy, mint a hegyóriások jeges csúcsait; a másokban pedig a kálvinista hit fehér fénye egy finoman csiszolt prizmán: a művész lelkén megy át és a szivárvány színeibe öltözteti a világot. A kálvinista püspök művész-lelke találkozott a székesfehérvári katolikus püspök lelkével, s mélyebben beléje látott, mint akár a tudós, akár a theologus, mert rokonlélekre talált. Ezért tudja elénk állítani e lélek belső alkatát, feltárni lényének szerkezetét és megmutatni, hogy nőtt és alakult az a csodálatos szellemi organizmus, akit Prohászka Ottokárnak nevezünk.

Ravaszról szintén elmondhatók azok a szavak, amelyekkel ő Prohászka lelkét jellemzi: nem fogalmakban lát, hanem a lényeges vonásokat egy szemléletes belső képben megragadja és ezzel az intuitív megragadással ismeri meg. Valóban belső látás ez, mert hősének az ösképét látja, s a képben benne lüktet a látó művésznek az erősza és a pathosza. Éppen ezért meddő és fölösleges volna arról beszélni: igaz-e ez a kép? A kritikának, s főképpen az aprólékos, szörszálhasogató akadémikuskodásnak itt el kell némulnia, ha nem akarja a fenséges látomást a föld sarába állítani. Amit a művész előttünk a világ titkaiból revelál, az nem tudomány, de sokszor több és nagyobb, mint a tudomány, mert valóság. Nem ment a szubjektivitástól, de objektív szubjektívítás, amelyik a tárgyán eszmél önmagára és olyan jelentést ad a tárgynak, hogy azt ettől fogva így, ennek és ilyennek látja a többi ember. Minket a művészek tanítanak meg látni, s nekünk az a természet, aminek a művész mutatja. Az Al-

földet Petőfi szemével látjuk, s a Mont Blanc előtt Rousseau elragadtatásával állunk meg. S bizonyos, hogy aki nem a katolikus theológus szemével nézi Prohászka óriás alakját, annak ez a név a Ravasz püspök rajzolta „lélek emberét“ fogja jelenteni. Zűrzavaros élményekből és futó benyomásokból a nagy püspök alakját Ravasz László szilárd jelentéssé rögzítette, s ez olyan teljesítmény, amely csak kiváltságos szellemeknek sikerül. Könnyű látni akkor, ha a szemünket kinyitották, de az első látás öröme csak keveseknek adatott meg: csak nagy művészek és nagy gondolkodók taníthatják az embereket a valóság értelmére. Ők azok, akik egy-egy képben, egy mondatban maradandót tudnak adni. S aki elolvassa ezt az ünnepi megemlékezést, ha soha nem találkozott volna Prohászkaival, akkor is rá kellene döbbernies az ő igazi lényére, mikor azt a jellemzést olvassa róla: „inspirálni akart és nem regulázni“. Mennyire benne van ebben az egy mondatban a mai idők katolikus papjának az eszménye, aki a szabadság és az individuálizmus korának az emberei közé nem azzal a szándékkal megy, hogy megfékezésükre az Egyház óriási hatalmát veszi igénybe, hanem inspirálni, lelkesíteni akarja őket azzal a fenséges tartalommal, amely az Egyház tanításában az örökkévaló: az Evangéliummal. Örökkévalóság és korszerűség így olvadnak össze Prohászka alakjában. Föld és Ég egyaránt örömmel nézhette e hőst. Lelkét egész kulturánk formálta: libegő egyensúlyban volt benne az Élet királyfia, aki tudott örülni mind annak a sok szépségnek, ami e világ dolgain elárad, és az Isten atlétája, a Lélek hercege, aki mindent habozás nélkül bármikor oda tudott adni, ha arról volt szó, hogy az égi világot kell vele szolgálnia. Műveiből egy exaltált univerzum képe lép elénk, mert ezt az egész költői módon látott világot ő teremti és ő tölti be. „Az ő életének kibomlása ez, — mondja róla Ravasz László, — mint a füst a tömjénnek. Ő az, aki forr, buzog, feszül, kinyúlik, ellágyul, tapad, símul, feltárul, egekbe csap s magába vonja a világot és önnön tüzévé változtatja, mint a nap a belehullott csillagokat.“

Nagy jócselekedet, gazdag szellemi ajándék az, ami ebből a beszédből felénk sugárzik. Méltó ahhoz, akiről szól. Ideális emlékbeszéd, mert valóban azt örökíti meg, ami a hőseben maradandó: az ideáját, a szellemi alakját.

Nagy József.

TUDOMÁNYOS IRODALOM

Horváth János

A magyar irodalmi műveltség kezdetei. A Magyar Szemle Könyvei IV. Budapest, 1931. 8-r. 312 l.

Thienemann Tivadar

Irodalomtörténeti alapfogalmak. Második kiadás. Tudományos Gyűjtemény 105. Danubia, Pécs. 1931. 8-r. XV + 266 l.

Bárány Gerő

Königsbergi töredék. Széphalom-Könyvtár 22. Szeged, 1931. 8-r. 16 l.

Weszely Ödön

Új tanév kezdetén. Rectori beszéd. Pécs, 1931. 8-r. 14 l.

Nagy József

Az igazság. (Bevezetésül a logikába). Különlenyomat a Győri Szemle II. évf.-ból. (1931). 27 l.

Frhr. Béla v. Brandenstein
Metaphysik des organischen Lebens. Frankes Buchhandlung, Habelschwerdt év n. (1931) 8-r. 120 l.

Bárány Gerő

Az eszmények szerepe a nevelésben. Különlenyomat a Magyar Paedagogia 1930. évi 9—10. számából. 19 l.

Gróf Apponyi Sándorné
Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, Stephaneum, 1930. 8-r. 15 l. (Különlenyomat a Magyar Könyvszemle 1930. évf.-ból.)

Nagykőrösi Arany János Társaság
Évkönyvei
V. kötet, 1929—30. Szerk. Törös László. 8-r. 229 l.

Pintér Jenő

Magyar Irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Harmadik kötet: A magyar irodalom a XVII. században. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiadása. Budapest, 1931. 8-r. 635 l.

Valentényi Gáspár

Pedagógia és jogtudomány. Budapest, Franklin, 1930. 8-r. 40 l.

Gróf Apponyi Albert

Ifj. gróf Andrássy Gyula emlékezete. M. Tud. Akadémiai Emlékbeszéd. XXI. köt. 1. sz. Budapest, 1930. 8-r. 17 l.

Karg Norbert

A közgazdasági termelékenységről. Különlenyomat a Közgazdasági Szemle 1930. évi 12. számából. 31 l.

Karg Norbert

A neoromantikus irányzat és Spann univerzalizmusa a közgazdaságtanban. Különlenyomat a Közgazdasági Szemléből. Budapest, 1928. 8-r. 14 l.

Vitéz Nagy Iván

A magyarság világstatisztikája. A Jancsó Benedek Társaság kiadványai 11. Budapest, 1931. 8-r. 52 l.

Barankay Lajos

A nemzetetika nevelés didaktikai súlypontja. Különlenyomat a Magyar Paedagogia 1931. évi 1—2. számából. 20 l.

Joó Tibor

A nyugati szellem keleten. A Protestáns Szemle 1931. februári számából. 8 l.

Weszely Ödön

Középiskolai tanárjelöltek pedagógiai kiképzése. Különlenyomat a Magyar Paedagogia 1930. évi 7—8. számából. 7 l.

Prohászka Lajos

A lélek és az abszolútum. Különlenyomat az Athenaeum 1930. évi 3—6. füzetéből. Budapest, 1930. 8-r. 19 l.

Schmidt Ferenc

A kísérleti lélektan és a pedagogia. Különlenyomat a Kath. Tanítónők és Tanárnők Lapja 1931. évi márc.-áprilisi füzetéből. 8 l.

Tehetség-problémák.

Balassa László, Hermann Imre, Imre Sándor, Kernstock Károly, Kosztolányi Dezső, Lénárth Edith, Máday István, Nagy László, Nemesné M. Márta, Rajniss Ferenc. H. Révész Margit, Szondi Lipót. Varró Margit előadásai. Budapest, 1930. 8-r. 181 l.

Koszó János

Művelődésismeret (Kulturkunde) mint a modernnyelvi oktatás alapja. Különlenyomat a Magyar Paedagogia 1931. évi 1—2. számából. 12 l.

Joó Tibor

Böhm Károly ifjúkori önéletrajza. Kiadta —. Egyetemi Bethlen Gábor Kör (Kolozsvár—Szeged) Kiadványai 8. Szeged, 1931. 8-r. 29 l.

Karner Károly

Az egyház lényege az Ágostai Hitvallás szerint. Különlenyomat. Év és h. n. 85—103. ll.

Kiss Jenő

A szociális kérdés az Újszövetségben. Különlenyomat. Év és h. n. (1931). 8-r. 229—242. ll.

Molnár Kálmán

Alkotmánytörténeti illúzió-e a magyar alkotmányfejlődés jellegzetes közjogi iránya? Magyar Jogi Szemle Könyvtára 35. Dunántúl-ny. Pécs, 1931. 8-r. 59 l.

Eckhart Ferenc

A magyar alkotmányfejlődés. Válasz Tomcsányi Móric és Molnár Kálmán bírálatára. Magyar Jogi Szemle Könyvtára 36. Budapest, 1931. 8-r. 17 l.

Molnár Kálmán

A király gyámsága és nagykorúsága. Pécs, Dunántúl, 1931. 8-r. 14 l.

Molnár Kálmán

A jogfolytonosság helyreállításának jogelvi szükségessége és lehetősége. A Szent István Akadémia történelmi, jog- és társadalomtudományi osztályának felolvasásai. 2. köt. 3. sz. 1930. 8-r. 42 l.

Czakó István

A Népszövetség szervezeti reformja. Különlenyomat a Külgügyi Szemle 1931. VIII. évf. 2. számából. 228—237. ll.

Krisztics Sándor

Politika. I. kötet. Alapvetés. — Társadalom. — Államtan. — Alkotmánytan. Franklin, Budapest, 1931. 8-r. 495 l.

Béla v. Pukánszky

Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. Erster Band: Von der ältesten Zeit bis um die Mitte des 18. Jahrhunderts. Deutschland und Ausland 34/36. Münster, 1931. 8-r. XX + 492 + Bilderanhang.

Rédey Tivadar

Kritikai dolgozatok és vázlatok. Budapest, 1931. 8-r. 161 l.

Julius von Farkas

Deutsche Zeitschriften der Ungar-
kunde. Ungarische Jahrbücher,
April 1931. Sonder-Abdruck. 14 l.

Kováts József

Török Gyula élete. Specimina Dis-
sertationum Facultatis Philosophi-
cae Regiae Hung. Universitatis Eli-
sabethinae Quinqueecclesiensis 18.
1930. 8-r. 59 l.

Gálos Rezső

Kisfaludy Sándor ifjúsága. Külön-
lenyomat az Irodalomtörténeti
Közlemények 1931. évf.-ből. 23 l.

Szabó T. Attila

Fiátfalvi György pokolbeli láto-
mása 1626-ból. Irodalomtörténeti
Közlemények 1931. 71—86. II.

Hofbauer László

A Remény című zsebkönyv törté-
nete (1839—1841.) Erdélyi Tudomá-
nyos Füzetek 30. sz. Cluj-Kolozs-
vár, 1931. 8-r. 14 l.

Négyesy-emlékkönyv

Emlékkönyv Négyesy László het-
venedik születésnapja alkalmából.
Szerk. Pintér Jenő. Közrebocsá-
totta: A Magyar Irodalomtörténeti
Társaság. Budapest, 1931. 8-r.
213 l.

Kerényi Károly

A csodaszarvas az ezeregynapban.
Különlenyomat az Ethnographia—
Népélet 1930. évi 3—4. számából.
145—152. II.

Máté Károly

A könyv morfológiája. Minerva-
Könyvtár 30. Budapest, 1930. 8-r.
53 l.

Szerb Antal

Vörösmarty-tanulmányok. Minerva-
Könyvtár 31. Budapest, 1930. 8-r.
64 l.

Turóczi-Trostler József

Az országokban való sok romlások-
nak okairól. Forrástanulmány Ma-
gyari István könyvéről. Minerva-
Könyvtár 32. Budapest, 1930. 8-r.
21 l.

Horváth Konstantin

Szegedy Róza levelei Kisfaludy
Sándorhoz a győri csata idejéből.
A Győri Szemle Könyvtára 4. Győr,
1930. 8-r. 42 l.

Tóth László

Pázmány Péter ismeretlen levele
a magyar pálosok reformja ügyé-
ben. Különlenyomat a Magyar
Könyvszemle 1930. évfolyamából.
10 l.

Hegedűs Lóránt

Rákosi Jenő emlékezete. M. Tud.
Akadémiai Emlékbeszédek XXI.
kötet, 2. sz. Budapest, 1930. 8-r.
19 l.

Császár Elemér

Ferenczi Zoltán emlékezete. M.
Tud. Akadémiai Emlékbeszédek
XX. köt. 16. sz. Budapest, 1930. 8-r.
40 l.

Barta János

Az ismeretlen Madách. Budapest,
Lőrincz E. 1931. 8-r. 83 l.

Rajka László

Jókai „Törökvilág Magyarorszá-
gon” című regénye. Erdélyi Tudo-
mányos Füzetek 33. sz. Cluj-Ko-
lozsvár 1931. 8-r. 23 l.

B. Szabó László

Széchenyi, Petőfi és az Ellenzéki
Kör 1848-ban. Budapest, Stepha-
neum, 1930. 8-r. 25 l.

Szabó T. Attila

Egy ismert és egy ismeretlen ku-
ruckori ének. Különlenyomat az
Erdélyi Múzeum 1930. évi 7—9.
számából, 271—277. l.

Vilmos Tolnai

La langue hongroise. Revue des Études Hongroises 1929. Extrait. H. Champion, Paris. 1930. 19 l.

Papp István

A nyelvtudomány módszertanához. Különlenyomat a Budapesti Szemle 1931. évi januári füzetéből, 92—112. ll.

Tolnai Vilmos

Makaróni nyelv és irodalom. Különlenyomat a Magyar Nyelv 1930. évi 9—10. számából. 241—248. és 337—346. ll.

Bessenyei György

Kisebb költeményei. Kiadta a nyíregyházi ev. reálgimnázium önképzőköre az 1930—31. tanévben (vezetőtanár: Belohorszky Ferenc). 8-r. 96 l.

Szentpétery Imre

Magyar oklevéltan. A Magyar Történettudomány Kézikönyve II. köt. 3. füzet. Budapest, 1930. 8-r. 269 + XII tábla.

Károlyi Árpád

Néhány történelmi tanulmány. Budapest, M. Tud. Akadémia, 1930. 8-r. 517 l.

Török Pál

I. Ferdinánd konstantinápolyi békétárgyalásai 1527—1547. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIV. köt. 12. sz. M. Tud. Akadémia. Budapest, 1930. 8-r. 111 l.

Alföldi András

Pannonia világalma. Különlenyomat a Budapesti Szemle 1930. évi októberi füzetéből. 59—70. ll.

Hekler Antal

Antik művészet. Könyvbarátok Szövetsége, Budapest, év n. (1931). 8-r. 184 l.

Kapossy János

A magyarországi barokk európai helyzete. Különlenyomat a Magyar Művészet 1931. évi 1. számából. 12 l.

Tóth László

Magyar volt-e III. Calixtus ellenpápa? Különlenyomat a Történeti Szemle 1930. évfolyamából. 18 l.

Várady Imre

Az olasz irodalom kis tükre. A Magyar Szemle Kincsestára 34. sz. Budapest, 1931. 8-r. 80 l.

Balogh József

Perpetua és Felicitas. Különlenyomat a Budapesti Szemle 1931. évi áprilisi számából. 28 l.

Csengery János

A kétezeréves Vergilius és az új magyar Aeneis. Különlenyomat a Budapesti Szemle 1930. évi novemberi füzetéből. 259—282. ll.

Báró Brandenstein Béla
A modern német dráma. Különlenyomat a Budapesti Szemle 1931. febr.—márc. füzetéből, 202—262. ll.

Helga Hajdú

Lesen und Schreiben im Spätmittelalter. Danubia, Pécs, 1931. 8-r. 64 l.

Richard Huss

Klein, Die Bistritzer Mundart. Sonderabdruck. Zeitschrift für Deutsche Philologie 1930. 404—435. ll.

Julier Ferenc

Magyar hadvezérek. Budapest, Stádium év n. (1930). 8-r. 470 l.

MINERVA

címen már tizedik évfolyamánál tart az a folyóirat, mely a magyar *szellemtudományok* öneszméletének és tudatos összetartásának lett vezető orgánuma. Mikor a folyóirat terve kialakult, a magyar szellemi tudományok önérzete a mélyponton állt. A „bölcsezet-, nyelv- és történettudományok” egymástól mindinkább elidegenedtek, a pozitívizmus jegyében állva egyre szűkebb és szűkebb területekre specializálódtak, csak a természettudományokat tartották igazi tudománynak és követhető példának. A filozófiai műveltség hiánya az önérzetüket vesztett szellemtudományok előtt tudományos érdemnek látszott. Azóta tíz esztendő múlt el és ezt a *tíz esztendőt* a magyar tudományosság történetében is a *szellemtudományok szabadságharcának* lehetne mondani. Hogy ez idő alatt a tudományos közszellem a szellemtudományok javára megváltozott és az irodalomtudomány, történelemtudományok, filozófia és pedagógia újból egymásra találtak, hogy a filozófia újból eleven tényezője a tudományos életnek, hogy a szellemtudományok újból ráeszmélnek önállóságukra, összetartozandóságukra és a *szellemtudomány, szellemtörténet* fogalma behatolt a köztudatba — mindebben a Minerva folyóirat tanulmányainak nagy részük van.

A Minerva-Társaságra és a folyóíratra vonatkozó minden közlemény a MINERVA-TÁRSASÁG címére küldendő.
(Pécs, Központi Egyetem).

MINERVA - KÖNYVTÁR

1. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. 1925. 4.— P.
2. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. 1924. 4.— P.
3. Zolnai Béla: A látható nyelv. 1926. 2.— P.
4. Becker, C. H. porosz kultuszminiszter és Szeftű Gyula: Gragger Róbert emlékezete. 1927. 2.— P.
5. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. 1927. 2.— P.
6. Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. 1927. 2.— P.
7. Szerb Antal: Az udvari ember. 1927. 2.— P.
8. Fábrián István: A francia konzervatívizmus filozófiai alapvetői. 1927. 1.— P.
9. Eckhardt Sándor: Sicambria. 1927. 2.— P.
10. Faludi János: Dudith András és a francia humanisták. 1928. 2.— P.
11. Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. 1928. 2.— P.
12. Nagy József: Kornis Gyula mint kulturpolitikus. 1928. 2.— P.
13. Prohászka Lajos: Vallás és kultúra. 1928. 5.— P.
14. Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. 1928. 3.— P.
15. Tóth Béla: Rousseauista politikusok. 1928. 2.— P.
16. Keresztury Dezső: A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma. 1928. 2.— P.
17. Wessely Ödön: Pedagógiai alapfogalmak változása. 1928. 2.— P.
18. Szerb Antal: Magyar preromantika. 1929. 5.— P.
19. Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. 1929. 2.— P.
20. Zolnai Béla: Körmondatt és tiráda. 1929. 3.— P.
21. Wessely Ödön: Az egyetem eszméje és típusai. 1929. 4.— P.
22. Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. 1929. 2.— P.
23. Huszti József: Janus Pannonius és Anjou René. 1929. 2.— P.
24. Máté Károly: Sajtó és tudomány. 1929. 2.— P.
25. Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. II. kiadás, 1931. Vázonkötésben 18.— P.
26. Kastner Jenő: Együgyű lelkek tüköre. 1929. 3.— P.
27. Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének. 1930. 2.— P.
28. Nagy József: Gróf Klebelsberg Kuno mint publicista. 1930. 2.— P.
29. Zolnai Béla: Mikes Kelemen. 1930. 3.— P.
30. Máté Károly: A könyv morfológiája. 1930. 2.— P.
31. Szerb Antal: Vörösmarty-tanulmányok. 1930. 3.— P.
32. Turóczy-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. 1930. 2.— P.

MINERVA

SZERKESZTI

THIENEMANN TIVADAR

TARTALOM

ECKHARDT SÁNDOR: Az összehasonlító irodalomtörténet
Középeurópában.

BALOGH JÓZSEF: Szent István politikai testamentuma.

AZ I—X. ÉVFOLYAM TÁRGYMUTATÓJA.

AZ I—X. ÉVFOLYAM NÉVMUTATÓJA.

BUDAPEST, 1931

EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS
RÉNYI KÁROLY BIZOMÁNYA

IV., Kossuth Lajos-utca 2.

MINERVA-TÁRSASÁG

névvel 1921-ben tudományos társaság alakult. A társaság célja: a magyar szellemi élet történetének művelése. Tagja lehet a magyar tudomány minden barátja, aki az évi tagdíjat beküldi. A tagok a *Minerva* folyóiratot tagdíjuk fejében kapják.

A társaság vezetésére a következők választották meg: Elnök: Gombocz Zoltán, alelnök: Hóman Bálint, titkár: Farkas Gyula, szerkesztő: Thienemann Tivadar.

A *Minerva-Társaságra* és a *folyóíratra* vonatkozó minden közlemény a *Minerva-Társaság* címére küldendő (Pécs, Központi Egyetem).

*A Minerva-Társaság tagdíja: évi 8 pengő, amely részletekben is beküldhető. Előfizetés jogi személyeknek évi 12 pengő. Könyvkereskedésben 16 pengő. A póstatakarékpenztári csekkszámra száma: *38.688.*

A Minerva első tíz évfolyamából néhány teljes sorozat még kapható. A sorozat ára 80 pengő. Az V.—X. évfolyamok egyenként is kaphatók 6 pengős áron. Raktáron levő egyes füzetek ára 2 pengő.

THIENEMANN TIVADAR

IRODALOMTÖRTÉNETI ALAPFOGALMAK

MÁSODIK KIADÁS

1 9 3 1

BOLTI ÁRA EGÉSZ VÁSZONKÖTÉSBEN

10 PENGŐ

DANUBIA KÖNYVKIADÓ PÉCS

BUDAPEST,

IV., KOSSUTH LAJOS-UTCA 18.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNET KÖZÉPEURÓPÁBAN.

MIKOR EBBEN AZ ELŐKELŐ gyülekezetben felszólalok,¹ legelőbb is a hallgatóság elnézését kell kérnem azért a merészségért, hogy Középeurópa összehasonlító irodalomtörténeti problémáiról értekezem, holott ehhez részemről a szláv nyelvek ismerete is szükséges volna. Mentségemre szolgáljon, hogy előadásom tárgyát a kongresszus szervezői jelölték meg. De meg aztán nem lesz minden haszon híján, ha egy magyar irodalomtörténész, ki nemzete és a nagy európai nemzetek irodalmának viszonyát közélről tanulmányozta, tapasztalatait Európa szempontjából értékesíti, mert Magyarország esete igen tanulságos lehet a többi dunai nép számára. Így talán van értelme annak, ha néhány szempontot ismertetek, mely talán egy „középeurópai összehasonlító irodalomtörténet” ügyét előbbre viheti. Különben is mindig nehéz lesz a dunai országokban olyan szakembereket találni, kiknek ismeretei Középeurópa összes irodalmait felölelik. Talán nem volna lehetetlen egy ilyen tudóst kinevelni, de egyelőre még sehol sem látható.

Pedig van „európai irodalom” a dunai országokban is, még pedig oly értelemben, amint a francia filológusok használják e szót napjainkban. Sőt vannak bizonyos irodalmi jelenségek is, melyek ha nem választják is külön e nemzeteket Európa többi népeitől, mégis némileg egymás mellé állítják őket. És miért ne vallanók be nyiltan, hogy bár a vagy tucatnyi dunai népfajt nyelvi, faji, etnikai és történeti különbségek választják el egymástól, mégis az együttélés számos párhuzamos irodalmi jelenséget fejlesztett ki közöttük?

Kíséreljük meg ezt a párhuzamosságot egy példával megvilágítani. A romantika első szakasza Középeurópában kétségtelenül a német romantikából táplálkozik és így iránya az egyes dunai népeknél feltűnő egyértelműséget mutat. S így elmondhatjuk, hogy Középeurópa politikai színezetű romantikája oly szellemi mozgalmat teremtett, mely a korábbi ideológiákkal ellentétben egymással szembeállította a nemzeteket teljesen hasonló irodalmi formák között.

¹ Felolvastatott az I. nemzetközi irodalomtörténeti kongresszus 1931 május 22-én tartott ülésében Budapesten.

Hogy ezt jobban megérthessük, kiválasztunk Közép-európa irodalmi eseményei közül néhányat, mely különösen jellemzi a romantika irányait.

Ilyen a naiv eposz erőszakolt keresése. Bédier igen szép tanulmányban mutatta ki (*Légendes épiques* III, 200), mily szoros kapcsolat van Herder romantikája és a népeposzba vetett misztikus hit között. Benne Herder, a német romantika és a németek francia vagy egyéb tanítványai a „népek hangját” vélték felfedezni. Mióta Wolff rapszodelméletét a homéri eposzokra alkalmazta és Lachmann a Nibelungenliedet hasonló recept szerint széttördelte, a többi nemzetek írói mindent elkövettek, hogy saját nemzeti irodalmukban is felfedezzék a naiv eposzt vagy legalább is régi románcciklusokat találjanak. Ezekről ugyanis azt hitték, hogy a naiv eposz utolsóelőtti fázisát képviselik. Tudjuk, hogy a modern kritika felhagyott ezekkel a légiüres elméletekkel, de egy egész évszázad alatt minden nagy és kis nemzet álma volt, hogy kimutassa saját naiv eposzát, mely kifejezésre juttatja nemzete géniuszát. Esetleg eposz híján igyekeztek összeállítani hősi monda- vagy románcköröket. Ha az epikai anyag hiányos volt, átdolgozásokkal vagy szükség esetén hamisításokkal segítettek a hiányon. Fő, hogy az eposz meglegyen.

És ha még a franciák is, Fauriellal élükön, elfogadták a német elméletet és sietve alkalmazták gyönyörű Roland-énekükre, azok a nemzetek, melyek csak alig ébredtek nemzeti életük teljes tudatára és nemzeti életük kiépítésén fáradtak, hogyne használták volna fel saját céljaikra? Hiszen mintha egyenesen számukra készült volna, csak hogy nemzeti multjuk fényét emelhessék!

Ebben az időben, 1817-ben költötték Hanka, a cseh költő és társai a híres *Libusa ítéletét*, melyet aztán a Cseh Műzeumnak küldtek el, mintha akkor fedezték volna fel a cseh aranykor, a letűnt dicső korszakok emez ősi emlékét. És az irodalmi élet romantikus korszakaiban e hamisításokra nézve oly kedvező az atmoszféra, hogy Hankának sikerült eposzát valódi gyanánt elfogadtatni.²

Magyarországon nem jutott ennyire a dolog. Thaly Kálmánnak, a századvégi romantikus történetírónak sikerült

² V. ö.: Murko: Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der böhmischen Romantik. Graz. 1897, 36 l.

ugyan saját gyártmányú történeti énekeit és balladáit II. Rákóczi Ferenc-korabelieknek elfogadtatni és csak halála után jött a tudományos kritika a hamisítás nyitjára. De ezek csak történeti énekek voltak és inkább az ossziáni hamisítványok sorába illenek. Ellenben az elmélet sokat foglalkozott a magyar naiv eposz problémájával és nagy költőnk Arany János, aki egyúttal a magyar irodalomtörténetnek világos szemű munkása is volt, igyekezett kimutatni a magyar krónikákban bizonyos elveszett mondakörök halvány körvonalait. Ezt az elméletet a magyar tudomány csak legújabban hagyta el és még ma is akadnak nevezetes hívei. A nagy költő különben igyekezett pótolni azt, ami véleménye szerint feledésbe merült és egy nagy magyar hősi eposzt tervezett, melyből azonban csak az első részt és egy töredéket tett közzé, természetesen a saját neve alatt (*Buda halála, Csaba királyfi*).

Romániában egy költő egy nagyobb eposzban összeállította a Novacra vonatkozó románcokat és költeményét mint valami ősi emléket benyújtotta a bukaresti akadémiához, ahol azonban felismerték a hamisítást és a kézirat sohasem látott napvilágot.³ Tudjuk azt is, hogy Marienescu történeti tárgyú népballadákat gyártott és azokat mint népköltési termékeket adta ki. Valami hasonló történt Jon Barac *Arghir si Elena* című művével, melyről azt állították, hogy Dáciának Traján császár által történt meghódítását jelképező mythológiai költemény. Pedig ma már tudjuk, hogy az egész nem más, mint a magyar Gyergyai Albert *Árgirus históriájának* modern átírása.⁴ Különben maga a romantikus mythológiai magyarázat is magyar eredetű és a német mythománia hatása alatt keletkezett. De még ma is vannak oláh részről hívői, akárcsak Thaly történeti balladáinak a magyar oldalon.⁵

Elsorolhatnánk még egy csomó krónikát, oklevelet, feliratot, ősi írásjegyeket, mely mind a nemzeti felbuzdulás izzó mámorában készültek. Valamennyi tanúsága annak a nagy

³ V. ö.: Alexici-Dietrich: Rumänische Literatur. (Lit. des Ostens.) Leipzig 1906, 25 l.

⁴ L. Heinrich G. Budapesti Szemle 1889, 652. sz.; Popp Gy. Ung. Revue 1891; Gulyás F. Az Árgirus-mese feldolgozásai 1910; Bornemisa Sebestyén: Három hazai román költő a XIX. sz. elejéről. Szászváros 1914, 24 l.

⁵ Jon. Kolan: Viata si opera lui J. Barac 1928. V. ö.: Studi Rumene IV, 202 és Gaster: Gröber's Grundriss II. 351.

erőlködésnek, hogy a dicső nemzeti őskor minél fényesebb színben ragyogjon és hogy okmányok igazolhassák a nemzeti érzésnek hízogó történeti illuziókat. Tudjuk különben, hogy ez a hamisítási ragály oly országokat is elért, melyeknek romantikája nem éppen nemzetpolitikai színezetű. Így Franciaországban is gyártottak és közöltek baszk hősi énekeket a roncevaux-i vereségről, hogy a Rolandének népi eredetét igazolják.

A nemzeti irodalmi romantikának egy másik, közös megnyilatkozása a dunai népeknél a kereszténység előtti pogány nemzeti mythológia megalkotása vagy felfedezése, mely az érintetlen nemzeti lelket tükrözné vissza. Itt is a német romantika volt a kutatók útmutatója. Tudjuk, hogy jénai mestereinek mythológiai előadásain felbuzdulva Kollár, a pánszlávizmus megteremtője megalkotta a szláv Olympost, mely természetesen merő fantázia az ő fogalmazásában.⁶ Magyar tudósok mint Cornides és Horváth János több módszerességgel fáradoztak egy magyar mythológia összeállításán; viszont féktelen fantázia uralkodik Horváth István sovén ábrándjaiban. 1854-ben Ipolyi Arnold kiadta *Magyar Mythológiá-ját* Grimmék szellemében, de ez a mű már oly időben jött, midőn a kritika szava e téren már erősebb volt, mint a romantikus nemzedék alkotó optimizmusa, s a heves támadások miatti elkeseredésében Ipolyi megsemmisítette műve példányait, mely pedig kritikátlan felfogása ellenére is sok becses anyagot tartalmaz.

Középeurópa romantikája egyhangúan lelkesedik a népköltészetért is. E tekintetben is Herder osszianizmusa volt döntő fontosságú. Osszián európai hatásáról már kezeink közt vannak Van Tieghem jeles művei, melyekben futólag szerepelnek a középeurópai országok is.⁷ De a dunai népeknél a kérdés sokkal fontosabb, mintsem e munkákból gondolni lehetne. A cseheknél Murko, nálunk Heinrich Gusztáv, Pukánszky Béla és Horváth János művei emelték ki az osszianizmus és a népköltészet divatjának összefüggését.

A franciák, kiknek irodalma nem érezte soha annak a szükségességét, hogy a népköltészet üdítő hullámában meg-

⁶ A. Murko: id. m. 198 l.

⁷ Ossian en France. Paris, Rieder 1917. — Ossian et l'ossianisme. Groningen 1920.

fürödjék, nehezen alkothatnak maguknak helyes fogalmat arról, mit jelentett ez a mozgalom a Duna medencéjében.⁸ Különösen a szerb emigráns Vuk Stepanović Karadžić szerb népköltési gyűjteményének megjelenése lendítette fel a népköltészet iránti érdeklődést. Egész Középeurópa rajongott a szerb népköltésért, még Goethe is. Sietve lefordították minden nyelvre Vuk Stepanović dalait. A cseheknél Hanka, a königinhofi kézirat hamisítója utánozta először őket.⁹ Ugyancsak az ő hatása alatt adja ki Budán Šafaryk és Kollár tót népköltési gyűjteményeit.¹⁰ Magyarországon a már sokkal régebbi keletű népies irányt új életre kelti Vuk Karadžić gyűjteménye. Többen, köztük Vitkovits Mihály eredetiből fordítják és a „szerbus manir“ elterjed a magyar költészetben is: Vörösmarty *Hedvig*-e a legsikerültebb költemény e modorban.¹¹ De ez csak egyetlen kisebb fejezete annak a hosszú történeti fejlődésnek, melyen a népiesség divatja magyar földön átment s melynek eredményeként új ihletforrások és eredeti, autochton formák jutottak érvényre a magyar irodalomban.

A népies mozgalom egyéni és eredeti színezete mellett tagadhatatlan, hogy az összes dunai népeknél bizonyos közös vonásokat is mutat fel. Például általában a népköltészet rajongói, akárcsak Herder, nem tesznek különbséget népies és nemzeti között. Felvesznek a népköltési gyűjteményekbe kétségtelenül irodalmi eredetű darabokat és a modern kritikának bizony fáradságos munkájába kerül, hogy a népies izlésben készült költeményeket elválassza a feltétlenül hiteles daraboktól. A romantikus irányzat másik jellemző megnyilatkozása, hogy mindezekben a gyűjteményekben, az Erdélyi Jánoséban vagy Arany—Gyulaiéban a magyaroknál, az Alecsandriéban vagy Todorescuéban az oláhoknál,

⁸ A franciákat is elérte a népiesség kultusza, de nagy jelentősége nincs irodalmukban. V. ö. Tóth Béla: Un apôtre français de Petőfi: Thalès Bernard. Rev. Ét. Hongr. III, 21; Tronchon: La fortune intellectuelle de Herder en France 1920. és Mélanges Baldensperger: Quelques notes sur le mouvement folkloriste en France.

⁹ V. ö. Murko: id. m. 142 l.

¹⁰ Šafaryk: Gesch. der slav. Sprache u. Lit. Buda 1826; J. Kollár: Narodnie Zpiewanky I—II. Buda 1834—35. V. ö. Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest 1927.

¹¹ V. ö.: Horváth J. id. m. 142—149.

a szerkesztők állandóan javítják, csinosítják a népi termékek nyelvét, sőt szerkezetét, ha durvának, vagy tökéletlennek érzik. A multat teremtő romantikus optimizmus nem akart szégyent vallani a nemzeti irodalom megtermékenyítésére szánt népi darabokkal. S e tekintetben csodálatos volna, ha éppen Vuk Karadžić dalai volnának az egyetlen kivétel s azt hisszük, Bajza Józsefnek igaza volt, mikor újabban felvetette e híres szerb gyűjtemények hitelességének problémáját.¹² De az irodalomtörténeti fejlődés szempontjából ez már nem fontos: a népköltési gyűjtés betöltötte történeti feladatát. A modern tudomány dolga aztán megállapítani, mi az illúzió és mi a valóság a népiesség divatjának anyagában.

Szaporítani lehetne még a közép-európai romantika párhuzamos megnyilvánulásait. Végeredményben mind a német romantika esztétikai és filozófiai eszméire megy vissza. De e nemzeti romantikáknak van egy közös — igaz negatív — jellemvonása, melyet Murko már kiemelt, mikor a cseh romantikáról szólott: a kizárólagos politikai szellem. A filozófiai megalapozás elesik; megmarad, erősödik ellenben a politikai elszigetelésre törekvő tüzes hazafiasság. Ez valamennyi közép-európai nép romantikájára áll: mindenütt megállapíthatjuk a filozófiai alap hiányát és a nemzetpolitikai tendencia fűtő szenvedélyét.

Ez a néhány odavetett megjegyzés talán érezteti, mennyire szükséges és lehetséges a dunai népek irodalmainak összehasonlító tanulmányozása.

Magyarországon különben egy irodalomtörténész már határozott formulát fogalmazott meg az ilyenmű kutatások számára. A magyar germanista Bleyer Jakab vezette be a magyar irodalomtörténeti kutatásba ezt az eszmét, mely bizonyos mértékig Nadler geográfiai elméletéhez csatlakozik, de tulajdonképpen önálló tapasztalaton alapul. Bleyer mesterének, Heinrich Gusztávnak tárgy-történeti módszerét óhajtotta kiegészíteni azzal, hogy az irodalmi áramlatok vizsgálatába külön szempont gyanánt állította be Bécs szerepét. Ennek a szerepnek oly nagy fontosságot tulajdonít, hogy szerinte minden európai mozgalom, mely Bécsen áthatolva jut el a dunai népekhez, külön ízt, sajátos jegyet kap. „Man kann ohne

¹² Budapesti Szemle 1929, 340. köt. és 1931, 342 köt. (febr.).

Übertreibung sagen, dass die österreichisch-ungarische Monarchie aus dem Gesichtspunkte der Kultur der höheren Gesellschaftsschichten und des gebildeten Mittelstandes ein selten einheitliches Gebilde darstellte. Der Mittelpunkt dieses Gebildes und die Lichtquelle der europäischen Bildung für das ganze ethnographisch so buntscheckige Gebiet der verschwundenen Monarchie, ja weit über deren östliche Grenzen hinaus, war Wien, die deutsche Kaiserstadt. Es gibt wenige Grossstädte der Welt und gab nicht viele in der Geschichte, die als Kulturvermittlerinnen Wien an Bedeutung überträfen. Von Innsbruck bis Kronstadt, von Prag bis Temesvár, von Agram bis Lemberg war jede Stadt ein Klein-Wien, und alle zusammen standen einander schon in ihrer äusseren Erscheinung, in ihrer Lebensführung und Lebenseinrichtung unvergleichlich näher als z. B. nord- und süddeutsche, ost- und westdeutsche Städte. Von der ungeheuren Wichtigkeit Wiens aus dem Gesichtspunkte der Verbreitung deutsch-europäischer Kultur hat die deutsche Forschung, hat auch die österreichische Forschung, man kann ruhig behaupten, im allgemeinen kaum eine Ahnung, geschweige denn eine halbwegs richtige Vorstellung. Denn natürlich war der Träger dieser Wiener Kultur das Deutschtum, aber auch die Verbreiter waren Deutsche. Diese Kultur umfasste die gesamte westliche Bildung, denn auch der französische, italienische, englische, spanische Einfluss kam zu den verschiedenen Völkerschaften der Monarchie fast ausschliesslich über Wien und immer in deutscher, oder genauer: in österreichischer Prägung¹³.

Ez Bleyer elmélete, ki ily módon az osztrák zónának a Nadler-féle német tájelméletben egészen kivételes szerepet juttatott. Az intézetének kiadásában megjelent *Német Philologiai Dolgozatok* bebizonyították elméletének termékenységet az osztrák-magyar irodalom vonatkozásaira nézve.

De ha igaz is, hogy a magyarság, mint a többi dunai népek, részt kapott Bécs művelődési kisugárzásából, elég erővel és tekintéllyel rendelkezett ahhoz, hogy ő maga is szellemi leadóállomássá váljék. Egy híres francia nyelvész, Meillet esete bizonyítja, mennyire tévesen ítélik meg a külföldön a magyarság ebbeli szerepét. Egyik művében kijelenti ugyanis,

¹³ Die Deutsche Rundschau t. 53. p. 125.

hogy a magyar nyelv és irodalom minden presztizst nélkülöz: „Il porte dans son vocabulaire la trace d'influences extérieures de toutes sortes; il est plein d'emprunts au turc, au slave, à l'allemand, au latin, tandis que lui-même n'a exercé sur les langues vivantes presque aucune influence durable. Sa littérature n'a pas de prestige”.¹⁴ Nem foglalkozhatom itt Meilletnek a magyar nyelvre vonatkozó tévedéseivel. Az oláh nyelvészettel foglalkozó tudósoknak pl. nem kell bővebben magyaráznunk, mily fontos és tartós hatást gyakorolt a magyar nyelv az oláhra. Másrészt Gombocz—Melich *Magyar etymologiai szótárába* vagy Erich Berneker *Slavisches Etymologisches Wörterbuchjába* vetett egyszeri pillantás elég lett volna a kiváló tudósnek ahhoz, hogy a magyar nyelv történeti szerepét helyesebben ítélje meg.¹⁵

Ellenben megkísérlem részletesen megmutatni, hogy a magyar irodalom éppen presztizsénél fogva termékenyítette meg a szomszéd nemzetek irodalmi életét és pedig már a reformáció óta, de különösen a XIX. században. A magyar szellemi életnek a szomszéd népekre gyakorolt hatása a filológusoknak gazdag, csaknem kimeríthetetlen munkateret nyújthatna.

Először is állapítsuk meg, hogy Buda és Pest a XVIII. század óta a magyarsággal közös politikai életet élő egyéb nemzetek számára szellemi kisugárzási központot alkotott. 1796-ban például, a budai központi hatóságok házkutatást tartanak Trattner pesti könyvkereskedőnél, mert az erdélyi székely questor értesíti őket, hogy egy bizonyos Chirita Costa és fia, kik nevük után ítélve csak erdélyi oláh katonai határőrök lehettek, nála veszedelmes könyveket vettek és azokat Erdélybe vitték. Címük: *Die Verfassung der vornehmsten europäischen und vereinigten amerikanischen Staaten és Ruinen*. Ez utóbbiban a veszedelmesnek tartott francia Volney *Ruines-jének* német fordítását sejtették.¹⁶

Fénelon *Télémaque-jának* magyar bibliográfiájában rá-

¹⁴ Meillet: Les langues dans l'Europe nouvelle. Payot 1928, 208. l.

¹⁵ V. ö. még: J. Melich: L'influence du vieux hongrois sur la langue slovaque. Rev. Ét. Hongr. III, 225; Trem l, Ung. Jahrb. VIII.

¹⁶ V. ö.: Klebelsberg-Emlékkönyv 1925. (Eckhardt S.: Ujabb adatok a magyar felvilágosodás történetéhez). A vizsgálat iratai: Orsz. Levéltár, Revisio Libr. 1796. június.

mutattam arra, mint árasztotta el Bécs kétnyelvű *Télémaque*-jaival Magyarországot.¹⁷ Elmondtam azt is, hogy kitűnő francia olvasmányon kívül politikai művet is láttak benne, melyet a monarchia összes nyelveire lefordítottak. E fordítások közt szerepel Demetrios Gobdelas újjörög és Petru Maior. pesti egyetemi nyomdai cenzor oláh fordítása. Mindkét fordítás a pesti egyetem nyomdájának kiadásában jelent meg. És nem ez az egyetlen ösztönzés, melyet a budai nyomda oláh cenzorai, Klain, Sincai és Petru Maior környezetüktől nyertek. Nemrég mutatták ki, hogy ezek az írók történetírói módszerükben a magyar jezsuita Pray György hatása alatt állottak s az ő hatása alatt igyekeztek bizonyos modernebb szellemet az oláh történetírásba bevezetni.¹⁸ Petru Maior különben levelezett a magyar tudósokkal, hallgatta a pesti egyetemi előadásokat és dicsérettel emlékezik meg a magyar tanárok pártatlan szelleméről.¹⁹

A pesti egyetem nyomdájának különben privilégiuma volt Magyarországon a szláv és oláh nyomtatványok kiadása. Ez magyarázza, mily tekintélyes tömegű tót, szerb, rutén és oláh nyomtatványt termelt ez a nyomda s így elkerülhetetlen, hogy e nyomtatványok bizonyos fokig annak a latin-német-magyar kultúrának bélyegét ne hordják magukon, mely a XIX. század elején Budát és Pestet jellemezte. E téren a módszeres kutatások még hátra vannak, csupán csak sejthetjük azt, hogy amit Fénelon magyar könyvészeti tanulmányozásából levontam, általában is kimondhatjuk: e korban Bécs volt a nap, Pest és Buda két ikerbolygó, mely körül számtalan hold keringett.

De a magyar irodalom igazi tekintélyét a XIX. századi nagy klasszikusok hozták létre; Petőfi, Arany elragadóan szép költeményei, Madách nagyszerű filozófiai drámája, Jókai érdekesítő regényei és Mikszáth bájos elbeszélései ragyogó nimbuszt teremtettek a magyar irodalom körül, melyből a Szent István koronájához tartozó népek ezután állandó ihletet merítettek.

¹⁷ Rev. Ét. Hongr. IV, 1926.

¹⁸ Sulica Szilárd: Történetírás és történeti segédtudományok Romániában. Turul 1926, XL. 5 l.

¹⁹ Sede an Ábrahám: Maior Péter élete és munkái. Arad 1911, 15 l.

Az irodalmi hatás kedvező előfeltétele, a kétnyelvűség ideálisan megvolt ezen a területen. Mindenkor volt ugyanannyi magyar ember, ki a nemzetiségi nyelveken beszélt, mint nemzetiségi, ki magyarul beszélt. S így érthető, ha a fordítások bibliográfiája, a nemzetközi szellemi érintkezések eme hygrométere, pontosan megmondja, hogy a magyar romantika óta alig van nevezetes magyar költő vagy regényíró, ki ne találta volna meg hazai német, tót, oláh vagy szerb fordítóját. Hogy erről meggyőződünk, elég ha egy pillantást vetünk Gulyás Pál fordítási könyvészetébe, holott ez a mű is kiegészítésre vár, mert a szerző célja csupán a Nemzeti Múzeum egy bizonyos anyagának könyvészeti regisztrálása volt, nem pedig a magyar írók idegen fordításainak teljes összeállítása.²⁰ E könyvjegyzék függelékének tanulmányozása pedig rávezet bennünket arra, mily fontos szerepe volt a kalendáriumoknak a magyar irodalom elterjesztésében. Különösen a tót fordítások szerepelnek nagy számmal e jegyzékben.

Az irodalomtörténetnek természetesen nem lenne szabad e problémakörben félig kész bibliográfiákkal megelégednie. Az összehasonlító irodalomtörténészeknek itt a felhalmozott anyag rendszeres kiegészítésére és feldolgozására kellene törekedniök. Számos részben politikai, részben irodalmi vonatkozású probléma vár itt megoldásra, így főleg a kétnyelvűség és a nyelvek harca a XVIII. és XIX. században; e tekintetben magyar részről már jeles előmunkálatok állnak rendelkezésünkre.²¹

A fordítások csak a mértékét jelentik a magyar irodalom kisugárzási energiájának. Az irodalomtörténetre azonban itt sokkal bonyolultabb kérdések várnak: meg kell állapítania a magyar irodalom hatásmérlegét a tót, oláh, horvát és szerb irodalomban. Minthogy a régibb horvát és oláh irodalmat leszámítva e munkát még el sem kezdte a kutatás, következő

²⁰ Gulyás Pál: Magyar szépirodalom idegen nyelven. A Magyar Nemzeti Múzeum ktárának címjegyzéke IV. Budapest 1917 és Appendix: I, Budapest 1920.

²¹ Szekfü Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848. Budapest 1926. és Miskolc Gyula: A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. I—II. Budapest 1927.

jegyzeteink igen hiányosak lesznek: inkább programot szeretnénk adni, mint mérleget felállítani.

A tót irodalomra nézve csupán a pozsonyi egyetem tanárának, Pavol Bujnáknak a művét idézhetjük, melyet Arany Jánosnak a tót irodalomra gyakorolt hatásáról írt.²² E mű szerzője Arany hatásának kétségtelen nyomait mutatta ki a legkiválóbb tót költők műveiben: Lud. Žell, Miloslav Dumný, J. A. Fábry, Bela Klein-Tesnoskalský, Ad. Osvald, Em. Podhrádsky, Petr Bella, Dlhomir Polski, Somolický szerepelnek listáján, sőt a legnagyobb: Hviezdoslav (Országh) Pál és a még élő Rázus Márton sincsenek némi Arany-hatás híján. Jakub Graichmann *Ivan a Ludmilla* és Žeyer Radúz a *Mahulena* c. költeményei is a *Rózsa és Ibolya* visszhangjai.

Az a kritika, mellyel a cseh *Slavia* (IV. 200) fogadta Bujnák könyvét, arra vall, hogy az e fajta problémák megoldása valóságos felfedezésszámba megy a kutatás mai állásában: „Ami a magyar hatást illeti, eddig azt hittük, hogy ez egészen felületes és hogy csupán a kisvárosok lakóinak uralkodó modorában, az ősi viselet és erkölcs elhagyásában és a világiasság szellem elterjedésében nyilvánul. A romantika szelleméhez híven egyet értettünk abban, hogy valamint a Tátra keményen áll és dacol az idővel, a mi tót szellemünk is tiszta, érintetlen mélységében, idegen hatások számára hozzáférhetetlen. Pedig e téren egy egyszerű kísérlet is már az ellenkezőjéről győz meg bennünket.“ A kritikus jól felismerte, mi akadályozza az efféle kérdésekben a tisztánlátást; a romantika az, mely a különféle népeknél meglevő egyformaságai ellenére is szembe állítja őket, sőt a tudomány ítéletét is félrevezeti politikai illúziói kedvéért.

Ha e programot a többi nagy magyar íróra kiterjesztjük, talán hasonló eredményre jutunk. Melich János közlése szerint pl. Hronsky és Zguriska prózáján erősen érzik a tót parasztot sűrűn rajzoló Mikszáth humoros stílusa. Hozzátehetem, hogy egy magyarba fordított tót antológiát lapozgatva Hviezdoslav egyes költeményeiben bizonyos stílusfordulatokat és olyan természetszemléletet vettem észre, me-

²² Jan Arany v literatúre slovenskej: Uvaha z oboru srovnávacích dejín literárnych. V Praze 1924. Prací z vedeckých ustavu fil. fakulty Karlovy univ. v Praze. Sv. VI.

lyek Petőfi költészetét jellemzik.²³ Ez mindenesetre érthető oly költőnél, aki atyja révén régi magyar nemesi származású — csak anyja ágán tót — és aki fiatalkorában magyarul verseltetett. Petőfit különben sűrűn fordították tóra is.

A magyar költészetnek ez a varázsa nem szűnt meg az új országhatárok felállításával. Legújabbán a modern irodalmat képviselő *Literatura-Umenie-Kritika* (L. U. K.) c. tót folyóiratban M. P. Jas tanulmányt írt Ady tót hatásáról, melyet igen jelentékenynek tart. Ady nevével, mondja, állandóan találkozunk a tót és cseh folyóiratok és ujságok hasábjain. Lukač Ady-anthológiát tervez, B. Müller csehre fordítja. Majd Ady hatására térve megállapítja a cikk, hogy Borin, Lukač, Nižnansky, Poničan, Žarnov, Krčméry, Gašpar verseiben egyaránt erősen érezhető, amit a tót költészet eredetisége szempontjából igen kárhozatosnak tart. Megállapítja még azt az érdekes, de eléggé természetes tényt is, hogy ez a hatás majdnem teljesen hiányzik a Prágában tanuló íróknál és egyenes arányban növekszik a magyar határ felé.²⁴

Nem kevésbbé fontos lenne az oláh-magyar irodalmi kapcsolatok felkutatása. Itt a régebbi korszak az oláh irodalom kialakulása szempontjából igen fontos s ezért elég behatóan foglalkoztak vele. Nevezetes az erdélyi magyar kávinista irodalom hatása. Heltai Gáspár bibliafordítása a híres *Palia de la Orastie* alapszövegéül szolgált s az oláh nyelvnek ezt az egyik legrégibb emlékét éppen egy francia nyelvész, Mario Roques adta ki újabban, szembeállítva Heltai magyar szövegével. A Coresi-evangélium (1564) Heltai *Agendájából* készült és a magyar Forró Miklós költségén jelent meg.²⁵ Szegedi Gergely magyar énekeskönyvét többször lefordították oláhra.²⁶ Viski és Agyagfalvi oláh énekeskönyvei (1642) is magyarból készültek. Kifogástalan módszerrel ké-

²³ Krčméry István: Anthologia szlovák költőkből. Bratislava, Académia 1926.

²⁴ Jas cikkét csak a Prágai Magyar Hírlap fordításából ismerem, melyet a Magyarország 1931 március 22. számában töredékesen reprodukált.

²⁵ V. ö. Dăianu J. Ravasul 1908, 168—81.

²⁶ L. Sztripszky—Alexics: Szegedi G. énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban. Budapest 1911. A Todorescu-töredék is jórészt Szegedi G. énekeskönyvének fordítása.

szült tanulmányok igazolták, hogy a régi erdélyi oláh szótár-irodalom majdnem teljesen a nyomtatott magyar szótárakon alapszik.²⁷

Mindezek jól ismert dolgok. Azonban csak az oláh irodalom régiebb korszakára tartoznak, melyben a kutatók érdeklődését a szövegek ritkasága és nyelvészeti értéke erősen felfokozta.

Az újabb korra nézve azonban a magyar hatás keresése még meg sem indult. Említettük, hogy az oláh történetírás kezdeteiben kimutatták a magyar történetírás hatásának fontosságát. Putnoky Miklós egy tanulmányában Arany János *Toldijának* döntő befolyását részletesen elemezte Densusianu Áron csekély értékű eposzában, a *Negriadában*.²⁸ Az utánzás az epikai anyagra, a hős beállítására, szerepére, sőt egyes hasonlatokra, metaforákra is kiterjed, ami nem lephet meg, ha Arany szuggesztív realizmusára gondolunk. Bizonyos különbségek arra vallanak, hogy egy irodalmi minta iránti bámulat még nem zárja ki, hogy az illető író nemzete ellen gyűlölettel ne viseltessünk. Aranynál egy olasz hős kelti fel a magyar Toldi dühét, az oláh költőnél pedig egy magyar vitéz becsmérli az oláh nemzetet és esik el a párbajban az oláh vitézzel szemben. Éppen ez a nemzeti romantika műve, mely elkülönít, szembe állít s mely talán az egyetlen szellemi mozgalom, mely hasonló jelenségeket keltve ellenségekkel teszi az egyes nemzeteket.

A többi erdélyi oláh íróra nézve — mert róluk s nem az ó-királyságbeliekről lehet itt csak szó — a kutatás meg sem indult s itt csak egy fiatal magyar romanista, Göbl László megfigyeléseire támaszkodhatom, melyeket szíves volt rendelkezésemre bocsátani. A híres oláh költő, Cosbuc György balladáit Arany János erős hatását teszik valószínűvé. Stílusuk és verselésük, a daktilikus és anapesztikus lábak sűrű alkalmazása a goethei vagy schilleri hatást kizárják. Más-

²⁷ V. ö. C. Tagliavini: L'influsso ungherese sull'antica lessicografia rumena. Rev. Ét. Hongr. VI. 16. és az ott idézett irodalmat, melyhez hozzáteendő u.-attól: Il Lexicon Marsiglianum. Bucuresti 1930 és Göbl László: A Lexicon Marsiglianum egyik forrása. M. Nyelv 1931; XXVII. 43.

²⁸ Putnoky Miklós: Arany János Toldi-triológiája és Densusianu Áron Negriadája. Egy. Phil. K. 1916. 367 l.

részt Cosbuc *Fatmája* Endrődi Sándor *Haidejének* pontos utánzása. A közelebbi kutatás bizonyára még számos hasonló kapcsolatra bukkanna.

Talán Petőfi hatását kell látnunk Goga Oktavián egyes kisebb darabjaiban. Goga maga is fordított Petőfiből, Madáchból és Ady Endréből. Bizonyos népies jelenetei valószínűleg Petőfi jól ismert sajátos genre műfajában készültek. Ugyancsak Petőfi egyszerű stílusának hatását kell keresnünk St. O. Iosif verseiben, ki szintén Petőfit fordította (*Tálmá-ciri*). Talán joggal kereshetjük Mikszáth modorának visszhangját bizonyos oláh prózaírók műveiben is, mindenekelőtt G. Slavicinál, ki teljesen azonos technikát alkalmaz. Végre L. Rebreanu *Adam și Eva* c. regénye Madách Imre nagy filozófiai drámájának reminiscenciáit tartalmazza: a hasonlóság néha a részletekre is kiterjed.

Ha ezeket a feltevéseket és megfigyeléseket egybevetjük Gulyás Pál bibliográfiájának adataival és azzal, amit a tót-magyar kapcsolatokról mondtunk, feltűnik, hogy mindenekelőtt Petőfi, Arany János, Mikszáth viselik a XIX. századi magyar irodalom presztizsét. Magyar szempontból is ők a legkiválóbbak között állanak. Azonban azt hiszem, hogy varázsuk elsősorban nem művészi erényeikben rejlett, hanem abban, hogy elhagyva az első magyar romantika kódos mesevilágát, közérthető nyelven kezdték írni és a köznép életét tanulmányozva, egy egészséges és erőteljes realizmus mintaképeivé lettek.

Ez a demokratikus program nagyon megfelelt az olyan népek íróinak, kiknek a röghöz kötött parasztság volt az egyedüli nemzeti és társadalmi alapja s így kimondhatjuk, hogy a Meillet-től arisztokratikusnak csúfolt magyar nyelv demokráciát exportált a szomszédos népekhez.

Korántsem szeretném ezzel a magyar tényező fontosságát túlozni ezekben az irodalmakban és különösen távol áll tőlem, hogy e hatás kizárólagosságát állítsam. Tudom, hogy északon a morva-cseh hatás régibb a magyarnál és hogy e hatás a protestáns tótoknál egy egyházi nyelv és irodalom megteremtésére vezetett és hogy Kollár is ezen a nyelven írt. Tudom azt is, hogy a magyarországi oláhok és szerbek ősi műveltségük és régibb irodalmuk révén inkább a görög-szláv-bizánci kulturkörökhöz tartoznak és hogy a görög-szláv ha-

tások irodalmukban erősebb mint a magyar részről kiindult szellemi áramlásé. Tudom azt is, hogy pl. az oláh romantika francia kapcsolatainak felkutatása testes és tartalmas könyv megírására ösztönözte a tudományos kutatást.²⁹

Csupán azt akartam bebizonyítani, hogy a magyar tényezőt sem szabad elhanyagolni, ha a magyarországi tótok oláhok és szerbek szellemi multjáról van szó és hogy ha némely téren, mint a régibb oláh irodalomban előre haladt is a kutatás, a tudományos munkának még alig ismert problémakörei akadnak e téren, melyekkel az összehasonlító irodalomtörténészeknek számolniok kell, hacsak szándékosan nem akarják elkerülni azokat.

Ilyesformán egy új hatásvónát, a magyart tettük hozzá Bleyer Jakab osztrák övéhez. De ezzel egyúttal elérkeztünk Bleyer kulturgeográfiai szempontjának kritikájához is. Azt gondolom ugyanis, hogy ezt a geográfiai tényezőt kissé túlbecsültük és lényegesebb tényezőket háttérbe szorítottunk miatta.

Először is azt hiszem, hogy a bécsi csatorna elmélete nem áll meg teljesen a tények előtt. A magyar protestantizmus pl. nem sokat köszön a Habsburgok székhelyének, mely a legújabb időkg a katolikus visszahatás központja volt. Így aztán majdnem az egész magyarországi magyar, tót, sőt német nyelvű protestáns irodalom irányítását nem Bécsnek, hanem Heidelberg, Basel, Prága és más városok szellemi életének köszönheti. Ugyanerre az eredményre jutott a kutatás a svájci iskolákat látogató magyar kálvinisták irodalmi műveinek vizsgálatában.³⁰ A középkorból és a renaissance korából ismeretes a francia, lengyel és olasz egyetemek, Páris, Bologna, Pádúa, Krakko erős közvetlen hatása. És még a XIX. században is egy olyan tisztára német eredetű szellemi mozgalom, mint a hegelianizmus, mely magyar földön erős vitára vezetett, semmiféle kapcsolatban nem áll a császárváros szellemi életével.³¹

Másrészt az is kétségtelen, hogy a Bécsben vásárolt köny-

²⁹ M. N. I. Apostolescu: L'influence du romantisme français sur la poésie roumaine. Paris 1909.

³⁰ Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon 1920, 136 l.

³¹ Pukánszky Béla: A magyar Hegel-vita. Minerva I, 136.

vek német (nem bécsi) és francia könyvek maradnak, még ha Bécsben nyomják is őket, ami nem a leggyakoribb eset. Voltaire Voltaire marad bécsi kiadásban is. S ha Bessenyei Gottsched bécsi divatjának köszönheti is azt az eszmét, hogy klasszikus tárgyú magyar tragédiát írjon, mint azt Bleyer Jakab kimutatta, élete végéig Rousseau, Voltaire, Millot és más francia írók hű olvasója marad s belőlük meríti elmélkedései tárgyát bihari magányában.

Különben is az a geográfiai távlat, mely oly termékenynek mutatkozik az átmeneti időszakokban, amikor a nemzeti irodalmak eredeti jellege csak alakulóban van, csökken és csaknem teljesen eltűnik, mihelyt oly korszakokról van szó, melyekben az illető irodalom klasszikus kifejezéséhez eljutott. Mit magyaráz meg például az ossziánizmus vagy az osztrák romantika szerb divatja egy Vörösmarty opusában? Alig néhány témát, egy-egy műfajt, metrikai jelenséget, egy futó nuance-ot. Nem látom be azt se, mi köze volna pl. Arany Jánosnak Bécshez, holott ő egy magyar félszázad klasszikus képviselője. A Shakespeare-kultusz révén talán? De még akkor is Shakespearet tanulmányozta és nem bécsi szellemét.

Igy megállapíthatjuk, hogy a kulturgeográfiai módszer kitűnő eredményekkel kecsegtet Középeurópában, ha az irodalmi életet társadalmi vonatkozásaiban vizsgáljuk, ha irodalmi divatokat állapítunk meg, mint az osszianizmust; vagy ha nagy szellemi mozgalmak útját keressük, mint a romantikáét; vagy ha egy könyvet európai vándorútján követünk. Ez a társadalmi szempont az irodalmi élet kialakulásának első fázisában mutatkozik termékenynek, amikor a hatások többet nyomnak a latban mint az írók eredetisége. Ezekben a bécsi divatot vizsgáló tanulmányokban különben mindig arra az eredményre jutunk, hogy maga a császárváros is csak közlekedési eszköz és ő is más nagy kulturcentrumok átadója.

A francia irodalom magyar hatásaira vonatkozó kutatásaim is hasonló eredményre vezettek. Mindaddig, míg a beözönlő francia művek Magyarországon még nem teljesen kialakult szellemi életre találtak, az idegen eszmék befogadása gyorsabban és teljesebben ment végbe, mint pl. Martinovics esetében. De ez a hatás nem nyomult mélyen a magyar életbe s a reakció hamar végezhetett vele. Ellenben más eszmék,

mint a haladás gondolata, mélyebb ösztönöket bolygattak meg, s ezek a XVIII. századi racionalizmussal párosulva a nemzeti reformkorszakot hozták létre.

Ezt a tanulságot nyerjük majd valószínűleg a közép-európai romantika fentebb vázolt összehasonlító tanulmányozásából is: meglepő hasonlóság van kezdetben s igen erős eltérés az irodalmi eredményekben. Ezt a különbséget az autochton, benső nemzeti erők fellépése okozza, melyeket a nemzeti ébredés hozott működésbe. A társadalompsychológiai törvények szerint minden nép multját és jövőjét, őseit és misszióját optimista színben látja s így könnyű az egyes népek között meglepő párhuzamosságokra bukkanni. De ezek csak általános szellemi alakulatok, melyek olyan egyéni és eredeti kifejezésekben végződnek, mint Petőfi és Arany János költészete. Ezeket már szellemi áramlatokkal megmagyarázni igen kevésbé vagy egyáltalán nem lehet.

Azt hiszem, itt értünk az „összehasonlító irodalomtörténet” határára. Az „európai” szellemet leküzdí a költői zseni, aki aztán maga is kisugárzási központtá válik: ez a társadalmi és egyéni erők játéka, mely az irodalomtörténet változatos és látszólag zűrzavaros folyását kialakítja. Az összehasonlító irodalomtörténet jól teszi, ha nem téveszti szem elől az irodalmi életnek ezt a ritmusát, mert különben oda jut, hogy az irodalmi jelenségeket az irodalmi áramlatokba fullasztja. Ez pedig Középeurópában, mint másutt is, a történelem folyamatát hamisítaná meg és eltüntetné azt a sajátos értéket, melyet minden nemzeti irodalom az európai összefüggésben képvisel.³²

Eckhardt Sándor.

³² Az előadást vita követte, melyen Markovics belgrádi irodalomtörténész kifejtette, hogy az előadott szempontok nagy mértékben állnak a magyar és szerb irodalom viszonylatában is és hogy Petőfi pl. a legnagyobb szerb költőre, Jaksicsra is döntő hatást gyakorolt, Cervantes magyar fordítás útján terjedt el a szerb irodalomban stb. Az előadó maga részéről hozzáfűzte az elmondottakhoz, hogy előadásában csupán a francia értelemben vett „littérature comparée” szempontjainak magyar vonatkozásait akarta érinteni s hogy ez a szempont csekély mértékben tünteti fel azt a nagy irodalomelméleti gazdagodást, melyen a magyar irodalomtörténeti kutatás újabban keresztülment. Végül röviden utalt a Minerva szellemtörténeti irányára és Horváth János „önelvű” irodalomelméletére.

SZENT ISTVÁN POLITIKAI TESTAMENTUMA.

III.

A zsinatok „intelmei”.

A kilencedik században tehát, az uralkodóhoz intézett *parainesis* — amint az előző szakaszban részletesebben szemügyre vettük* — meglepő virágzásnak indul. Az egyházi írók egész sora nyúl vissza a régi borhoz, hogy új és új kancsókba töltögesse. Mindenféle változatban, de mindig a hagyományos frazeológia köntösében, elénk tárul az eszményi uralkodónak „tükröképe”. Ez a kor mintha nem tudna betelni az annyira ismeretes intellem-matricák átmásolásával. Mi az oka vajjon, hogy ez a műfaj éppen ebben a században s ily különös erővel ujhodik meg?

Jónás, Smaragdus, Hinkmar, Sedulius Scottus: ez az egész fentebb tárgyalt „publicisztika” csak egyéni s némikép irodalmi igényű változata annak a politikai célú propagandának, melyet ugyane kor zsinatai nem lankadó buzgalommal űznek.

Az uralkodóhoz intézett „erkölcsi tanítások” mögött ott áll a császárságtól függetlenítődött Egyház, hatalmi aspirációival s mindjobban kibontakozó súlyával és befolyásával.

Ezt a tendenciát legélesebben a kor zsinati határozatai tükrözik, melyeknek parainetikus részleteitől ép oly kevésbé különíthetjük el a fentebb tárgyalt irodalmi speculumokat, mint amennyire érthetetlen nélkülük a szentistváni „*Institutio morum*.” Ha a magyar Intelmek névtelen szerzőjének erudícióját kívánjuk megállapítani, nem haladhatunk el a IX—X. század e zsinati jegyzőkönyvei mellett. Ezek az okmányok alapelemei a kor ismeretének.

*

A karoling királytükör-irodalom s háttere: a zsinati határozatok első látszatra Nagy Károlyt, mint a fejedelmi eszmény örökkön követendő példáját vetítik az utókor uralkodói elé. Csupán látszat ez, mely merőben más, szinte ellenkező irányú törekvéseket leplez.

* E cikk az egész tanulmány második fejezetének III. szakasza. Az első fejt. megjelent a Minerva 1930. évf. 129—164 ll., a második fejt. első fele (I. és II. szakaszok) 1931. évf. 39—51 ll.

A valóságban Károly impériuma az Egyházat a Birodalom elemévé, sőt függvényévé tette. Miközben felemelte magához az Egyházállamot, egyben absorbeálta is. „Róma“ ismét felmagasztaltatott, de nem azért, hogy a császárságtól akár független, akár vele koordinált hatalmi eggyeddé váljék, hanem csupán azért, hogy a birodalomnak eszmei-jelképes központjává alakulván, a császárságnak isteni, a császár személyének sacrális jelleget adjon. Fentebb¹ már utaltunk rá, mint fonódik össze — e felfogás szerint — király és pap egyetlen *mixta persona*-ban.

Károly halálától az Ottók koráig az Egyház másfél századon át több-kevesebb sikerrel küzd függetlenségéért, — a pápák szinte szüntelenül azon fáradoznak, hogy az Egyházat kiszabadítsák a nagykárolyi Birodalom fojtó öleléséből. Ennek a küzdelemnek diadala I. Miklós pápa személyében ölt testet. Az ő uralkodása jelképezi a politikai szuverénítésában ismét kibontakozott és megizmosodott római Egyházat.

Szent Miklós pápa alig évtizedes uralkodását (859—867) a történelem úgy tekinti, mint Róma univerzalisztikus igényeinek bámulatosan szívós és öntudatos érvényesítését. Univerzalizmus: nemcsak az egyházi szervezet és joghatóság terén, — bár ezt mindennél fontosabbnak ítélte a pápa. A püspökök kivételnek a császár fennhatósága alól; világi hatóság által perbe nem foghatók, meg nem ítéltetők. A pápától, és csakis tőle, nyerhetik el püspökségüket; a nemzeti zsinatok határozatai csak akkor érvényesek, ha a pápa hívta egybe a zsinatot. De e nagyfontosságú egyházjogi intézkedéseken túlmenően, bár belőlük kifejlesztve, Miklós — szinte félreismerhetetlenül — az egyetemes kereszténység fejének érezte magát, — uralkodónak a császár felett! Akinek „lelki“ birodalma átszötte a világi uralmakat, aki jogilag exterritoriális, a császártól független „fejedelemségeivel“ — a püspökségekkel — viszonylag még erős szervezetbe fonta a szétszűllő karoling világot, az több-kevesebb nyíltsággal uralkodójának is vallotta magát: nos diuinitus... constituti sumus... principes super omnem terram, id est, super universam ecclesiam.² A magyarázat enyhíti a hasonlíthatatlanul kemény „super omnem terram“ szavakat, de tartalmuktól

¹ 1931. 46. I.

² Ep. 8. (205. l.) V. ö. Hauck II³ 556.

nem foszthatja meg. A kilencedik század derekán a pápaság világhatalmi törekvései kétségtelenek.

A pápaság eszmei hatalmának ilyenén kiterjesztése nem meríthette egyedül az erőviszonyokból jogosultságát, hanem hagyományos igazulásra is rászorult. De nem Rómában, hanem frank területen keletkeztek az *ál-izidorusi decretális*-ok gyűjtőnéven ismeretes hamisítványok, melyekben valódi pápai döntések és zsinati határozmányok hamisakkal elegyedtek, hogy így okmányszerű adalékokkal támogassák a pápaság uralmi és jogi törekvéseit, mindenekelőtt azonban a püspököknek a király joghatósága alól való függetlenítését. Ez a következtetéseiben felmérhetetlen fontosságú fikció — a világtörténelem egyik legnagyobb okmányhamisítása — bennünket itt *egy* szempontból érdekel: jellemzi a kornak nemcsak erkölcsét, hanem politikai tendenciáit és kommentárja „királytűkreinknek” s hátterüknek: a zsinati „királyintelmeknek”.

Nem véletlen, hogy ez az ál-izidorusi corpus, mint említettük, nem Rómában, hanem távol a pápától: frank területen keletkezett.³ A birodalom bomlása itt súlyosabban volt érezhető s hatványozott volt a vágy az erős szervezet és fegyelem után, melyet, ebben a korban, csak az Egyháztól várhatott a világ. A történetírók, akik a hamisítás mentségeit keresik, ebben a rend felé való törekvésben vélik megtalálni.

*

Évtizedekkel Miklós pápa kora előtt ott találjuk a zsinati tárgyalások és határozatok egyik legfőbb témájaként a főpapság tanácsait és intelmeit az uralkodóhoz. Érdekes példaja ezeknek a 829. évi párisi zsinat jegyzőkönyve.⁴

A gelasiusi tétel⁵ alapján megállapítást nyer itt, hogy „az egész egyház egyetlen test s feje Krisztus”, s hogy ez az egyháztest ismét „két kiváltkép való személyre oszlik, a papi s a királyi személyre”, melyek közül — minthogy a papi személy a nagyobb erkölcsi terhet viseli — „elsőbben a papi, utóbb a királyi személlyel” kíván a zsinat foglalkozni.

³ A kormeghatározáson kívül mindössze ennyit tudunk biztosan keletkezéséről, — minden egyebet homály fed.

⁴ Boretius No. 196. II. 27 kk. V. ö. Hefele-Leclercq IV, I: 60 kk.

⁵ V. ö. cikkemet 1931. 47. l.

Bennünket a királyi személyről szóló fejezet foglalkoztat. Nem tartalmánál fogva, — nincsen itt lényegileg új a királytűkrök tételeihez képest, — de inkább formája miatt, melyet a zsinat „*sacerdotalis admonitio*”-nak fog fel.⁶ Ezzel a szóval: „intelem” sűrűn találkozunk: „*admonitionis gratia*” gyűjtött össze a zsinat *nonnula capitula*-t a király erkölcsi épülésére...⁷

Ugy itt, mint néhány évvel később, az aacheni zsinaton (836) — melynek határozatai ismét egész „könyvet” adnak a „jó király” elméletéről — a legfőbb súly azon van, amit a főpapok önön-szerepükről vallanak és a királyon keresztül a köztudatba átvinni óhajtanak:

„Alázatosan kérjük Felségedet, hogy Általad fiaid és előkelőid a papi nevet, hatalmat, erőt és méltóságot megismerjék... (A papok) az Egyház dísze, mikkel kiválóbban tündöklék az Egyház; ők az igen erős oszlopok, mik. Krisztusban megalapozva, a hívők egész sokaságának terhét viselik; ők az örök város kapui, mikén át mind, akik csak hisznek, Krisztushoz belépnek; ők a kapusok, kiknek a mennyek országához kulcs adatott; ők a királyi háznak ispánjai is (*dispensatores*), akiknek ítélete szerint az örök király udvarában rangok és tisztek egyenként kiosztatnak...”⁸

*

Ötven évet áthaladhatunk, anélkül, hogy a zsinatok e tipikus intelmei tartalmilag változnának. Mindig ugyanaz az anyag, ám módosul a hang. A mainzi zsinat 888-ban az új királyt, Arnulfot változtatlan maximákkal, de megizmosodott öntudattal fogadja: I. Miklós kora után vagyunk. Nem „kéri alázatosan a felséget” a zsinat, hanem a királyért való ima elrendelése után így vezeti be a jól ismert sablont:

„Hogy a mi dicsőséges királyunknak, Arnulf úrnak kihirdettség, mi a király és minek kell hívni? *Ut annuncietur...*” De rövidesen végeszakad az intelemnek, mert a zsinat attól tart, hogy „*haec admonitio principi nostro onerosa existat.*”⁹

⁶ Boretius m. f. (61).

⁷ m. f. (55).

⁸ Mansi, Sac. Conc. Nova Collect. Ven. 1767. XIV, 687 k.

⁹ Mansi XVIII, 63 kk.

Am bizonyára teljesen helytelen szemlélete volna az eseményeknek, ha azt hinnénk, hogy a főpapság autoritativ, oktató fellépése mögött semmi más nem rejlik, mint az Egyháznak, Rómából kisugárzó, hatalmi vágya és érzete. Ahhoz, hogy az Egyház oly hatalomra tehesen szert, aminőt ez intelmek tükröznek, a közviszonyoknak a karoling birodalomban mélypontra kellett süllyedniök. Ha a zsinatok másfél század folyamán nem szűnnek meg, a jó fejedelem után sóhajtni, ez más szóval annyit is jelent, hogy az állam rendje s a társadalom fegyelme után kiáltanak. A keresztényi ethika alap-tételeinek szüntelen hirdetése egy primitív bűnökbe süllyedt, atomizálódott világ súlyos közvetett bírálata. A közvetlen bírálatban sincs hiány, 909-ben Trosly-ban¹⁰ zsinat nyílik meg, melynek megnyitó beszédében Hervé rheimsi érsek a kornak meglepő rajzát adta.

„Arra van szükség, — mondta itt egyebek közt — hogy a már-már bukófélben lévő s a meredély szélére került keresztény vallásnak, — hogy a gonosznak kezére adott világnak a ti püspöki tanácsotokkal és tekintélyetekkel segítségére siessetek. Látjátok, mily nyilvánvaló az Ur haragja; Isten fenyítésre nyújtja ki kezét. Mert, íme, mióta csak azt tapasztaljuk, hogy a mi földünk részben keserű meddőségre ítéltetett, évről-évre megfigyelhetjük, minő csapások súlya alatt pusztul naponta a nép. Elnéptelenedtek a városok, a kolostorokat felgyújtották vagy lerontották, a szántóföldek elárvultak, — hogy már igazán elmondhatjuk: egészen lelkiünkig hatolt el a kard! Lelkiünkig — mert Isten igazságos ítélete folytán elsőbben elvesztettük külső javainkat s fenyítések meg kínszenvedések súlya alatt a testünk kimerült; most lelkierőnk esorbul s mintha minden életelem kiveszett volna belőle!... S biztos, hogy nem valami véletlen, vagy az idők és elemek hirtelen változása okozza ezt... Inkább úgy van, hogy a mi bűneink miatt s a gondozásunkra bízott (quem regere debuimus) nép bűnei miatt történik minden, mivel gonoszságaink elhatalmasodtak fejünk felett s vétkeink egész az égig nőttek. Bujálkodás és házasságtörés, szentségsértés és gyilkosság elárasztottak bennünket és vér vért ér... Miként az első embereket törvény, sőt félelem sem gátolta cselekedekiben, hanem

¹⁰ Trosly-Loire, Aisne-département.

szabadon szolgáltak gyomruknak, szemük ingerének és egyéb bűneiknek, — hasonlóképen mert emberi és isteni törvényeket elhanyagolva, püspöki rendeleteket megvetve, kiki azt teszi, amit épp akar. Az erősebb elnyomja a gyengébbet s az emberek olyanok, mint a tenger halai: egymást falják fel. A gonoszságot semmibe veszik s ezzel elhatalmasodik, megizmosodik a gonoszság. Innen van, hogy világszerte a szegények kirablását látjuk, az egyház vagyonának fosztogatását. Innen a szüntelen könnyek, árvák gyásza. Szinte mindenféle rend, az Egyház minden szervezete zűrzavarban van, megszenstegtelenült. Végül: hogy ne tűnjünk olybá, mint akik önmagukat kímélik, pedig mások vétkeit javítani tartoznak; püspököknek hívnak bennünket, de a püspöki hivatást nem töltjük be! A prédikáció szolgálatát elhanyagoljuk: akik ránk bizattak, azok elhagyják Istent és gyáva cselekedetekben vergődnek. Mi látjuk ezt s hallgatunk; javító kezünket nem nyújtjuk ki feléjük... Így esik, hogy miközben mi hallgatunk, az Ur nyája elvész...¹¹

Sötét és szomorú kép ez, mely arra bírja a zsinatot, hogy szavát az anarchiával szemben felemelje s elsősorban a rombadőlt tekintély-tiszteletet próbálja megszilárdítani: „Elhatároztuk tehát, hogy az Isten Egyházának tiszteletét és tisztességét (cultus et honor) mindenenek vallásosan őrizték meg, s immunitas¹²-ait és papjait a kellő reverentia illesse meg. Ám illik, hogy a király s a hercegek is megerősítsék és rendeletekkel szilárdan megtarttassák az Isten egyházának régtől fogva biztosított előjogokat... Mert ha a király és a világi hatóságok, Istennek és egyházának tisztességét megőrzik, ezáltal az ő tisztességük és hatalmuk is növekszik, megizmosodik és állandó leszen... Ha ellenben másként cselekszenek, és Istent megvetik, megveti őket is az Isten s lenézetteké és nyomorultakká teszi, kifújja őket a királyi trónból s mint a por fognak leperegni a föld arculatáról...”

„Minthogy pedig tőlünk mindeneket, fejedelmeket úgy, mint alattvalókat számon kér Az, aki személyi tekintet nélkül

¹¹ Mansi, XVIII. 265—7.

¹² A középkori immunitas-ról legújabbban jeles magyar dolgozat jelent meg V á c z y Péter tollából: Immunitas és iurisdictio. A Bécsi Magy. Tört. Int. Évkönyve, I. 1931, 13 kk.

ítélkezik, buzdító beszédet kell felségedhez intéznünk, Király Ur!”

Király és püspök — így vallja a zsinat — szerencsésen kiegészítik egymást; az örök életre a király püspöki segítségével jut el, ám a földi életben a püspök is kötelességekkel tartozik a fejedelemnek, — persze csak annak, aki vallásosan, jog szerint és vigasztaló lélekkel szolgálja a „pietas” — a fejedelmi kegyelem¹³ kultuszát. „Arra buzdítjuk tehát felségedet, Király Ur, hogy a kegyelemnek s a tisztességnek, a szent, igaz és jó erkölcsöknek hódolj... Elsősorban saját nevét kell a királynak értelmeznie s meg kell felelnie annak, amit neve mond. Mert a *rex* a *regendo*-tól nyeri nevét...”

Az olvasó, aki e tanulmány első fejezetét figyelemre méltatta,¹⁴ nyilván látja, hogy a trosly-i zsinat királyeszménye pontosan fedí a szentistváni intelmek ideálját. Felesleges ismét utalnunk rá, hogy nemcsak a körvonalak azonosak, hanem a részletek és a frazeológia is. Nem meglepő ez számunkra, akik az eszményséma eredeteit és forrásait már ismerjük. De bizonyára tanulságos volt egy konkrét példán is megfigyelni, mint fejlődik ki a politikai helyzetből ez a királyvárás; mint tapad a királyerények sürgetése szorosan hozzá az Egyház újrászervező mozgalmához; mint kell megszilárdítani a fejedelmi tekintélyt, hogy egyház és világ számára új erőforrássá váljék.

Érdekesen jelentkezik az egyháznak e tendenciája a korai középkor királykoronázó szertartásaiban is, melyeknek rituáléját kétségtől egyházi körökben állították össze. Az itt tárgyalt kor koronázási okmányaiiban a nép *acclamatio*-ját rendszerint valamely főpap *adnuntiatio*-ja és válaszképpen erre az új uralkodó *responsio*-ja előzi meg, melyben ez az uralkodói kötelességeket ünnepélyesen elvállalja. Ezek az egyházi „szózat”-ok és királyi „ígéret”-ek különös vegyületei a királytükrök kivonatának, atyai, főpapi és zsinati „intelmeknek”. Ki ne gondolna a szentistváni Intelmekre olvasván Nagy Károly szavait fiához, Lajoshoz, melyeket 1813-ban, az aacheni koronázási szertartás során mondott?

¹³ L. erről részletesen alább a III. fejezetben.

¹⁴ 1950, 146. k. és 151.

„... Miután ő és fia hosszan imádkoztak, a főpapok és országnagyok egész sokasága előtt fiához beszédet intézett. Inté őt elsőbben, hogy a mindenható Istent szeresse és félje, parancsait mindenben megtartsa, Isten egyházait kormányozza és védje meg a gonosz emberektől. ... Majd arra intette, hogy a papokat úgy tisztelje, mint apáit, a népet úgy mint fiait, a fennhéjázó és mihaszna embereket kényszerítse az üdvösség útjára, a kolostorok vigasztalója legyen s a szegények apja. Senkit tisztességéből ítélet nélkül ki ne vessen és önmagát mutassa minden időben Isten és az egész nép előtt vétek nélkül valónak. Miután ezt és sok más-egyebet a sokaság színe előtt fiának elmagyarázta, megkérte őt, vajjon engedelmesen kívánja-e az apai parancsokat követni? Amaz pedig azt felelte, hogy szívesen engedelmeskedik és Isten segedelmével az összes apai parancsokat meg fogja tartani ...“¹⁵

Ebből a már ceremónia-jellegű, de még valóságos „apai intelemből“ fejlődik ki a koronázások főpapi „adnuntiatio“-ja és a királyi „responsio“-ja. Példa erre Kopasz Károly 869. évi metz-i koronázása, melyen Adventius püspök inti meg a királyt és így végzi:

„... S ha néki (a királynak) úgy tetszik, számára méltónak, nekünk szükségesnek tartjuk, hogy az ő szájából halljuk, amit a legkeresztényibb királytól ... hallani és alázatos lélekkel felvenni illik.“

S a király válasza így szólt:

„... tudjátok meg, hogy Isten dicséretét és tiszteletét, valamint a szent egyházakét az Úr segítségével meg fogom tartani és közületek mindenkit, rendjének méltósága és személye szerint tudásomnak és képességemnek megfelelően fogom tisztelni és épségben tartani ... és kinek-kinek, a maga rendje és az őt megillető egyházi és világi törvények szerint törvényt és igazságot szolgáltatok ...“ s. i. t.¹⁶

A zsinatok „intelmei“, a királytűkrök paraenesisének hangja csendül meg abban a szónoklatban is, melyet Konrád koronázásán a mainzi érsek szájába ad Wipo, a Gesta Chuonradi szerzője.¹⁷

¹⁵ Thegan, Vita Hludovici 6, MG, SS. II, p. 591.

¹⁶ Boretius II, 339, — V. ö. a „Die Zusicherungen d. Königs“ fejezetet Scheuer művében: Die rechtl. Grundgedanken der frz. Königskrönung, Weimar, 1911, p. 43 kk.

¹⁷ SS./RR. GG. 1878. p. 16. V. ö. Min. II. folyt. 50. l.

„...Hozzád és miattad szólunk, Király Úr... A legnagyobb méltóságra jutottál el, Krisztus helynöke vagy. Egyedül az Ő utánczója lehet igazi uralkodó; királyságod trónszékén az örök dicsőségről kell gondolkodnod... Sok mindent követel tőled az Isten, de leginkább azt kívánja, hogy ítéletet és igazságot tégy, s békét szerezz a hazának, mely mindig reád néz; hogy az egyházak és a papok védője, az özvegyek és árvák oltalmazója légy: ezekkel és más jelességekkel trónusod meg fog szilárdulni itt és örökkön...”

A „rex pius” ismert rajzát számunkra itt az teszi érdekesebbé, hogy Wipo-ban a magyar Intelmek szerzőjének kortársát látjuk.

Zsinati „intelmek”, irodalmi királytükörök, koronázási „adnuntiatio”-k és „responsio”-k azonagy témának csak formai és műfaji változatai. Egy magban erednek és számos ponton összefolynak. A magyar Institutio szerzője ezekből a mintákból merítette műveltségét és ösztönzését.¹⁸ A mű részletes elemzése lesz hivatva kimutatni, hogy itt vázlatosan ismertetett anyagából valójában mit alkotott.

Balogh József.

¹⁸ Annak a kérdésnek eldöntésére, vajjon szerzőnk tudott-e görögül s a bizánci királytükörök, különösen Basilius császárnak fiához, a későbbi Leó császárhoz intézett intelmei (a kilencedik század végéről) voltak-e, s mily hatással reá, ma még nem vállalkozom. Tudomásom szerint a frank területen kialakult és az analóg bizánci királytükör-irodalmak közt fennálló műfaji és tárgyi kapcsolatok eddig nem tétettek tüzetes vizsgálat tárgyává. Enélkül pedig sötétben tapogatózás többet tenni, mint egyszerűen utalni mindazokra a rokon vonásokra, melyek a magyar Intelmeket és fentebb tárgyalt mintaképeit pl. I. Basilius császárnak már idézett Exhortatio-ihoz fűzik (Migne, Patr. Gr. vol. 107, p. XX. kk.). Megemlítést kíván mindenestre, hogy a Basilius nevéhez fűződő kis könyv úgy szellemében, mint felépítésében és tartalmában számos ponton érintkezik az általunk megvizsgált nyugati irodalommal, valamint azt is, hogy magában véve korántsem hihetlen, hogy István udvarában volt egyházi férfiú, aki Bizánc e fontos ethiko-politikai irodalmi emlékeit ismerte. — Ennél többet alig lehet mondani; a tárgyi-tartalmi kapcsolatokra a részletes elemzés során egyszer-egyszer rá fogunk mutatni.

AZ I—X. ÉVFOLYAM TÁRGYMUTATÓJA.

Lap

Balogh József: A keresztény-római irodalom-történet néhány jellemzőbb vonása	V.	287—297
Balogh József: Szent István politikai testamentuma	IX. I.	129—164; X. 39—51, 106—114
Első fejezet: Az eszmei alapok. I. A magyar államalapítás és a „Róma-eszme“ IX. 134—140. —		
II. Nagy Károly példája: a nagy Fejedelem 140—145. —		
III. A szótértől a krisztusi uralkodóig. 1. Az Antikrisztus 145—154. — 2. „Soter“ 154—160. — 3. Imperator felix 161—164. —		
Második fejezet: Az irodalmi alapok X. 39—51; 106—114. — I. Szent Ágoston vulgarizátorai 40—44. — II. A karoling tükrök 44—51. — III. A zsinatok „intelmek“ 106—114.		
Bartoniek Emma: Az Árpádház neve III.	123—139	
Becker, C. H. porosz kultuszminiszter: Porosz-német kultúrpolitika a világháború után V.	306—319	
Becker, C. H.: Gragger Róbert	VI.	3—27
Becker, C. H.: Nemzeti öntudat és nemzetközi megértés	X.	3—16
Brandenstein Béla báró: Korunk lelki válsága és a metafizika problémája	V.	3—17
Császár Elemér: Jókai	IV.	91—102
Eckhardt Sándor: Magyar rózsakeresztesek	I.	208—223
Eckhardt Sándor: A Contrat Social. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből II.	133—161	
Eckhardt Sándor: Sicambria. Egy középkori monda életrajza	VI.	157—201
I. A monda keletkezése 157—170. — II. A monda franciaországi elterjedése 170—181. — III. A magyar Sicambria-monda 181—201.		
Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párisban	VIII.	70—91
Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének IX.	33—52	

- Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában X. 89—105
- Fábián István: A francia konzervatívizmus filozófiai alapvetői. Maurras, Seillière, Maritain VI. 141—156
- Faludi János: Dudith András és a francia humanisták VII. 54—82
 A feladat 54—55. — Dátumok 55—58. — Caninius 58—59. — Charpentier 59—60. — A Quisquis-quamquam vita 60. — Ramus szakálla 60. — Charpentier és a Saint-Barthélemy 61—62. — Vicomercatus 62—63. — Mercier 63—64. — Turnèbe 64—66. — Imbert és a Pléiade 66—68. — Joachim Périon 68—69. — Muret 69—71. — Théodore de Bèze 71. — Ismeretlen Dudith-levelek Bèze-hez 71—72. — Bèze dedikációja Dudithhoz 72—73. — Jourdain 73. — Hubert Languet 74—75. — Jehan Choisy 75—77. — Ramus 77—78. — De Thou 78—80. — Eredmény 80—82.
- Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus VIII. 172—199
- Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemplélet a magyar irodalomban X. 17—58
- Gerevich Tibor: A régi magyar művészet európai helyzete (8 táblával és 3 szöveggel) III. 98—122
- Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka II. 11—40
 1. A történetírás formái a középkorban 11—20. —
 2. A magyar történetírás kezdetei és a Szent László-kori Gesta Ungarorum 21—32. — 3. XII. századi történetírásunk és Béla király névtelen jegyzője 33—40.
- Hornyánszky Gyula: A történettudomány általános jellegéről III. 141—152
- Horváth Henrik: Magyar romantikus festők Rómában IV. 115—128
- Horváth János: Magyar irodalomismeret. A rendszerezés alapelvei I. 187—207

- Horváth János (-th):** Faj-kérdés az irodalomban. Jegyzetek a Petőfi-irodalomhoz I. 361—364
- Huszt József:** Platonista törekvések Mátyás király udvarában III. 153—222; IV. 41—76
 I. Vita Aristoteles-Platon elsőbbségéről III. 153—172. — II. Janus Pannonius 172—192. — III. Bandini és a magyar platonikusok 192—222. — IV. Mátyás király IV. 41—59. — V. Akadémiai törekvések 59—76.
- Huszt József:** Janus Pannonius asztrológiai álláspontja VI. 43—58
- Huszt József:** Janus Pannonius és Anjou René. Előtanulmány egy készülő Janus Pannonius-monografiához VIII. 200—222
- Kardos Tibor:** A laikus mozgalom magyar bibliája X. 52—81
 I. A délvidéki laikus mozgalom. a) Missziós küzdelem 53—56. — b) Valdensek 56—59. — c) Kelyhesek 59—62. — d) Radikális husziták 62—65. — II. Laikus biblia. a) Bibliaolvasás 65—67. — b) Bibliafordítás 67—74. — III. Nemzeti ébredés 74—78. — IV. Függelék: Jacobus de Marchia jelentése 79—81.
- Kastner Jenő:** Együgyű lelkek tüköre. Egy középkori legenda életrajza VIII. 245—283
 I. Sz. Bonaventura filozófiája az „Együgyű lelkek tüköré”-ben 246—251. — II. B. Margit és a ferences élet-eszmény 252—258. — III. A nápolyi Anjou-udvar Margit legendája 258—268. — IV. A spirituális-testvérek szerepe és a renaissance-életnézet nyomai a legendaképzeletben 268—277. — V. A „Specchio delle anime semplici” és a Margit-legenda életrajza 277—283.
- Kerecsényi Dezső:** Elvi kérdések a régi magyar irodalomban II. 162—207
 I. A nyelvi kérdés 163—174. — II. Az írói gyakorlat néhány kérdése 174—196. — III. Izlésbeli kérdések 196—207.
- Keresztury Dezső:** A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma VII. 315—337
 Általános kép 315—328. — Kemény Zsigmond 328—332. — Péterfy Jenő 332—337.

- Keresztury Dezső: Kritikai Szemle. Mitrovics
Gyula: A magyar esztétikai irodalom törté-
nete. 1928. VIII. 117—122
- Klemm Antal: A belső nyelvvalak IV. 103—114
- Kornis Gyula: Új magyar filozófiai rendszer.
Pauler Ákos filozófiája I. 29—89
- Kornis Gyula: Arisztokráciánk kulturális
föladatai II. 85—93
- Koszó János: Fessler és a romantikus történet-
filozófia I. 305—316
- Koszó János: A német tudomány köréből II. 93—98
- Lukinich Imre: Bárá Eötvös József kiadatlan
naplóból. Nemzetiség. Vallás IV. 3—9
- Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei
(1585—1750.) V. 120—166
I. Az önéletírás formái 121—125. — II. Memorandu-
mok 125—130. — III. Katona-émlékezések 130—138. —
IV. Veresmarti 138—146. — V. Kemény 146—150. — VI.
Misztótfalusi Kis Miklós 150—154. — VII. Bethlen
Miklós és Rákóczi 154—161. — VIII. Bethlen Kata
161—165.
- Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk ki-
alakulása VII. 83—133
1. Könyvkatalógusok 83—94. — 2. Az írói biográfia
kezdetei 94. — a. Panegirikus 95—105. — b. Halotti
beszéd és gyászvers 103—110. — c. Prózai életrajz 110—
116. — d. Catalogus operum 116—119. — 3. Irodalmi
szemle 119—126. — 4. Historia literaria 126—133.
- Máté Károly: Sajtó és tudomány VIII. 223—239
I. Gyakorlati újságíróképzés 223—225. — II. Sajtó-
tudomány 225—233. — Elmélet 228—229. — Sajtótörté-
nelem 229—230. — Az újság élete 230—231. — Sajtó
és társadalmi élet 232. — III. Magyar sajtótudomány
233—239.
- Máté Károly: Kritikai Szemle. Pintér Jenő
Magyar Irodalomtörténete. Tudományos rend-

szerezés. I. kötet. A magyar irodalom a közép-
korban. 1930. VIII. 313—320

Máté Károly: A könyv morfológiája. Tanul-
mány a XVI.—XVII. századi magyar irodalom
történetéhez IX. 252—302

I. Címlap 252—262. — 1. Címlap nélkül 252—254.
— 2. Latin és magyar cím 254—255. — 3. Név és
helymegjelölés 255. — 4. Évszám 255—256. — 5.
Reklám 256—257. — 6. Tartalom és könyvtörténet
a címben 257—259. — 7. Kettős cím 258—259. — 8. Alle-
gorikus cím 259. — 9. Barokk ízlés 259—260. — 10.
Mottó 261. — 11. Hosszú cím 262. — II. Alázatoss-
ság és önérték 263—278. — A) Névtelenségtől
a hírnévig. 1. Anonymitás 263—264. — 2. Látszólagos
névtelenség 264—266. — 3. Pseudonymitás 266—268. —
4. Írói hírnév 268—270. — B) Alázatosságtól az ön-
értékig. 1. Maga-kicsinyítés és maga-mutogatás 270—
272. — 2. A kiadástól való félelem 272—274. — 3. Irigyek
és rágalmazók 275—276. — 4. Írói önérték 276—278. —
III. Dedikáció 278—295. — 1. Ajánlók 280—285.
— 2. Maccenások 285—285. — 3. A dedikálás célja 285
—291. — 4. Formája 291—295. — 5. Nyelvi probléma
295—295. — IV. Könyvnyomtató 295—300. — 1.
Errata 295—298. — 2. Beleszólás a könyv szellemi ré-
szébe 298—300. — V. A Kegyes Olvasó 300—302. —
1. A publikum viszonya a könyvhöz 300. — 2. Előljáró
beszéd 300—301. — 3. Végző 301—302.

Nagy József: Taine és Riedl. Egyszerű meg-
jegyzés I. 90—92

Nagy József: Ethika. Bárány Gerő: Az ethikai
világrend útjelzői. 1925. IV. 175—174

Nagy József: Kritikai Szemle. Pauler Ákos:
Logika. Az igazság elméletének alapvonalai.
1925. V. 167—175

Nagy József: A pozitívizmus kezdetei V. 177—201

1. Mi a pozitívizmus? 177—180. — 2. A polgárság és a
quantitativ világkép 180—190. — 3. A polgárság és a
haladás eszméje 190—196. — 4. A pozitívizmus nyílt
feltűnése. A metafizika lerombolása 197—201.

Nagy József: Egyetemi szervezeti problémák V. 320—352

- Nagy József: Kritikai Szemle. Kornis Gyula:
Kultura és Politika. Tanulmányok. 1928. VII. 134—150
- Nagy József: Kritikai Szemle. Gróf Klebels-
berg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavas-
latai. 1927. — Neonacionalismus. 1928. — Küz-
delmek könyve. 1929. — Jőjjetek harmincas
évek. 1930. IX. 107—124
- Nagy József: Kritikai Szemle. Ravasz László:
A lélek embere (1931.) X. 82—84
- Pauler Ákos: A szellemtörténet kategóriái II. 1—10
- Prohászka Lajos: Vallás és kultúra. Leopold
Ziegler filozófiája VII. 5—53; 215—254
I. Szellemtörténet és kultúrkritika 5—9. — II. Ziegler
fejlődésének első korszaka 9—24. — 1. Léte és tragikum
10—13. — 2. A kultúra problémája 13—20. — 3. Racio-
nalizmus és misztika 21—24. — III. Az ellentétek ki-
fejlődése 24—34. — A) Az elvi kérdések sora: 1. Kísér-
let a metafizika nélkül 25—26. — 2. Természet és mű-
vészet 26—27. — 3. A mithosz jelentésváltozása 27—
28. — B) A részletkérdések sora: 1. A forma problémája
29—30. — 2. A német lélek és a háború 30—31. — 3.
Egyén és közösség 31—34. — IV. A szintézis kísér-
lete 34—53; 215—254. — 1. A vallás problémája 36—53.
2. A történet problémája 215—229. — 3. A dialektika
problémája 229—239. — V. A szintézis értéke 239—254.
- Pukánszky Béla: Schopenhauer és a század-
végi magyar líra I. 241—251
- Pukánszky Béla: A magyar Hegel-vita ... I. 316—341
- Pukánszky Béla: Kritikai Szemle. Horváth
János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól
Petőfiig. 1927. VII. 414—422
- Pukánszky Béla: Kritikai Szemle. Farkas
Gyula: A magyar romantika. (Fejezet a ma-
gyar irodalmi fejlődés történetéből.) 1930. IX. 321—337
- Riedl Frigyes hagyatékából I. 109—142
I. A magyar sors. Új magyar élet 109—122. — Előszó
109. — Bevezetés 109. — Általános elvek 110—11. — A

vereségek tanulsága (Jena—Sedan) 111—112. — Zsidókérdés (Zsidók és keresztények viszonya) 112—113. — A parlament bírálata 113—114. — A parlament babonája 114. — Egyéni felelősség 114. — Bizottság 114. — A demokrácia kerülendő hibái, veszedelme 114. — Élitészüksége 115. — Az igazi socializmus 115. — Decentralizáció 115—116. — Belső pacifizmus 116—117. — Nemzetiségi politikánk 117. — Nemzetiségi kérdés 117—118. — Nemzetiségi kérdés (Elzász) 118—120. — A hazafiság értéke 121. — Közoktatás (Köznevelés) 121—122. II. A háború 122—124. — III. Az emberiség jövője 124—126. — IV. Nagy-Magyarország. A Nyugat délibábja 127—129. — V. Zsidókérdés 129—136. — A kéziratokról 136—142.

R u b e r J ó z s e f: Werbőczy gondolatvilága ... II. 99—132

S z e k f ű G y u l a: Faji sajátságaink a gazdaságtörténet világánál I. 143—186; 270—304

I. Probléma és fogalmak 143—164. — II. A magyar bortermelés külső tényezői 164—178. — III. Belső tényező: a termelő lelki alkata 178—186. — IV. Adatok a termelő lelki alkata ismeretéhez: A) A 19. század első fele. Széchenyi és Wesselényi 270—281. — B) Az abszolutizmus korában. Szemere Bertalan 281—289. — C) A kiegyezési korszakban 290—299. — V. Az eredmények 299—304.

S z e k f ű G y u l a: Gragger Róbert művelődésünk történetében VI. 28—42

S z e r b A n t a l: Kölcsény V. 72—119

I. Kölcsény szentimentalizmusa 73—92. — Kölcsény idealizmusa 92—119.

S z e r b A n t a l: Az Udvari Ember. Baldassare Castiglione V. 224—286

1. Életforma 227—234. — 2. Középkori normák 234—252. — 3. Renaissance 252—265. — 4. Az antik gondolat 265—276. — A. Castiglione és a platonizmus 268—272. — B. Castiglione és a sztoicizmus 272—276. — 5. Az emberi érték 277—286.

S z e r b A n t a l: Magyar preromantika VIII. 3—69

I. A felújulás: lélektani probléma 3—5. — II. Irodalom és politikum negatív viszonya 5—9. — III. Írói öntudat.

A felvilágosodás szerepéről 9—13. — IV. A preromantikus életforma 14—18. — V. Rousseau. Visszatérés a természetben és az érzésen át önmagunkhoz 18—22. — VI. Rousseau. Visszatérés önmagunkon át a gyermekhez. Az anyához. Az enyészethez 25—28. — VII. Halál és újjászületés 28—32. — VIII. Az igazi „költészet” felfedezése 32—36. — IX. Nemzeti mult és népiség 36—41. — X. Európa és a magyar szellem találkozása 41—44. — XI. A magyar kultúra viszonya Európához a XVIII. században 44—47. — XII. Preromantika és magyar fajiság 48—52. — XIII. A franciás iskola. Ányos Pál: Az enyészet-vágy bevonulása a magyar lírába 52—56. — XIV. A magyaros iskola: A mult és a népiség 57—62. — XV. A németes iskola: Az izoláció. Nyelvújítás 62—68. — XVI. Vissza- és áttekintés 68—69.

S z e r b A n t a l: Vörösmarty-tanulmányok IX. 3—32;
199—227; 303—320

I. Stílus 6—18. — II. Sír-költészet 18—32. — III. A magyar Vergilius és a magyar Osszián 199—213. — IV. A magyar bárdköltő 213—227. — V. Az Alvilág 303—317. — VI. A férfi-munka 317—320.

T e l e k i P á l g r ó f: Szintézis és szisztéma a földrajzi előadásban I. 257—269

T h i e n e m a n n T i v a d a r: A pozitívizmus és a magyar történettudományok I. 1—28

T h i e n e m a n n T i v a d a r (th.): A filozófia föltámadása I. 103—106

T h i e n e m a n n T i v a d a r: A szabadgondolkodás első nyomai a magyar középkorban I. 223—240

T h i e n e m a n n T i v a d a r (th.): A német tudomány köréből I. 251—256

T h i e n e m a n n T i v a d a r (—): Száz semester I. 256

T h i e n e m a n n T i v a d a r: A Nyugat alkonya. Oswald Spengler és a Spengler-irodalom ... I. 342—361

I. Spengler történetfilozófiája 343—351. — 1. Természet és történelem 343—345. — 2. A kultúra fogalma 345—347. — 3. A kultúrák különbözősége 347—

350. — 4. A kultúrák egysége 350—351. — II. A Spengler-irodalom 352—361.

Thienemann Tivadar: Városi élet a magyar középkorban II. 41—69

I. Polgárok és ferencesek 42—56. — II. Kódexirodalom munk eredete 56—69.

Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus III. 1—65

I. Történetfölfogás 2—20. — II. Erasmus 20—28. — III. Magyar crazmisták 28—52. — IV. Út a fölvilágosodás felé 52—65.

Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak VI. 84—125; 202—267; VII. 358—413; VIII. 284—312; IX. 80—106

I. A fejlődés VI. 84—125. — 1. A fejlődés gondolata. 2. Szerves fejlődés és szellemi fejlődés. — 1. Szerves fejlődés VI. 86—106. — 1. Biografia. 2. Társadalom-biografia. 3. Historia literaria. 4. Eszmé-biografia. 5. A mai irodalomtudomány és az organizmus gondolata. 6. Az egyes ember. 7. Korszak-individuumok. 8. Az irodalom életrajza. — 2. Szellemi fejlődés VI. 106—125. — 1. A haladás. 2. Hegel. 3. Hegelista irodalomtörténet. 4. Historizmus. 5. Folytonosság a fejlődésben. 6. A tudatosság fejlődése. 7. Az individualizmus fejlődése. 8. Az absztrakció fejlődése. — II. A fejlődés fokozatai. 1. A szóhagyomány: A) Alakuló szöveg VI. 204—211. — 1. Az előszó. 2. Szövegrögzítés. 3. Szöveg-állandóság a szóbeliségben. 4. A szóhagyomány stílusa. — B) Személytelen szerző 211—216. — 1. Szerző-előadó. 2. Személytelen szerző. 3. A személytelen szerző kvalitásai. — C) Jelenvaló közönség 216—222. — 1. Jelenvaló közönség. 2. Az előadó-szerző és a jelenvaló közönség viszonya. — 2. A kézirat: A) Állandósuló szöveg 225—252. — 1. Az írás. 2. Epigraphia. 3. Az epigraphia átalakulása. 4. Hieratikus írás. 5. A profán írás. 6. Az írás-olvasás formáinak átalakulása. 7. A kézirat-másolás. 8. A cím. 9. A szöveg-philologia. — B) Szerző személy 252—267. — 1. A kéziratmásoló. 2. A szerző kibontakozása. 3. Szerző személy. — C) Közeli közönség VII. 358—359. — 1. Hallgató közönség és olvasó közönség. 2. Akusztikai stílus és vizuális stílus. 3. Közeli

közönség. 4. Osztály-irodalom és lokális irodalom. —
 5. A könyv: A) Állandó szöveg VII. 359—
 415. — 1. A kézirat öröksége. 2. A publicitás. 3. Állandó szöveg. 4. Cím, évszám és előszó. 5. A fejlődés útja: humanizmus és reformáció. 6. A fővilágosodás. 7. Nemzeti irodalom. 8. Irodalmi nyelv és nyelvújítás. 9. Irodalmi pseudo-klasszicizmus. 10. A romantika. 11. Idő-sajtó. 12. Írás-ellenes és irodalom-ellenes erők. — B) Szerző személyiség VIII. 284—312. — 1. Szerző és közvetítő. 2. A szerző önállósulása. 3. Személyiség. 4. Az eredetiség. 5. A költött tárgy. 6. Magánosság és szerepjátszás. — C) Távoli közönség IX. 80—105. — 1. A mecénás és a dedikáció. 2. A prae-numeráció. 3. A kiadó. 4. Quantitativ fejlődés. 5. Qualitativ fejlődés. 6. Az összetartó tényezők. 7. Siker és divat. 8. A szellemi vezetés és követés. 9. A szellemi vezetés eszközei. 10. Goethe. — Utószó IX. 106.

Thienemann Tivadar (*th*): Tudománytörténet VII. 299—302

Tolnai Vilmos: Kritikai Szemle. Szinnyi Ferenc: Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig. I—II. 1925—26. V. 333—340

Tolnai Vilmos: Kritikai Szemle. Szekfü Gyula: Íratok a magyar államnyelv történetéhez. 1926. VI. 268—277

Tóth Béla: Rousseauista politikusok VII. 255—298

Turóczi-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Forrástanulmány Magyar István könyvéről IX. 235—251
 I. Török-irodalom 235—238. — II. Aventinus 239—246. —
 III. Erasmus: A Békességről 247—251.

Várkonyi Hildebrand: A pedagógia a szellemi tudományok sorában IV. 165—173

Várkonyi Hildebrand: Két monografia. Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. 1924. — Koszó János: Fessler Aurél Ignác, a regény- és történetíró. 1925. IV. 89—90

Lap

- Várkonyi Hildebrand: Kritikai Szemle.
 Freiherr v. Brandenstein: Grundlegung der
 Philosophie. I. Band. 1926. VI. 124—137
- Weszeley Ödön: A magyar pedagógia újabb
 fejlődése IV. 77—83
- Weszeley Ödön: Pedagógiai alapfogalmak vál-
 tozása VII. 305—314
- Weszeley Ödön: Az egyetem eszméje és típusai.
 Rectori székfoglaló előadás VIII. 125—171
 I. Az egyetem lényeges jellemvonásai 125—127. — II.
 Az egyetem kezdete 127—156. — III. Renaissance és
 reformatio 157. — IV. A Pázmány Péter-egyetem alapí-
 tása 158—159. — V. Az egyetem eszméjének kialakulása
 140—141. — VI. A német idealizmus egyeteme 141—
 144. — VII. A francia és angol egyetemek 144—146. —
 VIII. Az olasz egyetemek 147—148. — IX. Az amerikai
 egyetemek 148—151. — X. Az újkori egyetemek típusai
 151—154. — XI. Az egyetem lényege 154—158. — XII.
 Specializálás és totalitás 159—160. — XIII. Az egyetem
 kiváltságai 160—165. — XIV. A jövő 165—169. — Iro-
 dalom: 169—171.
- Zlinszky Aladár: Érzelemkifejezés a lírá-
 ban V. 202—223
- Zolnai Béla: Nyelvtudomány és szellemtörté-
 net I. 93—103
- Zolnai Béla: Az összehasonlító irodalomtörténet
 mai állásáról II. 70—84
 1. Az „európai irodalom“ vitája 71—74. — 2. Lehetsé-
 ges-e a szintézis? 74—78. — a) Nemzeti irodalomtörté-
 net 74—76. — b) Világirodalomtörténet? 76—78. —
 3. Módszertani szempontok 78—84.
- Zolnai Béla: Magyar janzenisták III. 66—97;
 IV. 10—40; 129—164.
 I. Jansenius és a Port-Royal III. 67—75. —
 II. A rodostói könyvtár 76—97. — 1. Külső in-
 spirációk 79—84. — 2. A gyakori áldozás vitája 84—88.
 — 3. Quesnel 88—90. — 4. Bibliafordítások és magyará-
 zatok 90—92. — 5. Janzenista ájtatosság 92—94. — 6.
 Nicole és a polemikus irodalom 94—97. — III. —
 Rákóczi IV. 10—25. — 1. Janzenizmus vádja 10—14.

2. Egyházhűség 14—16. — 3. A grobois-i és rodostói remete 16—21. — 4. Janzenista tételek 21—25. — IV. Mikes 26—40. — 1. A nevető filozófus 26—30. — 2. Janzenista fordítások 30—35. — 3. Vallásos fatalizmus 35—39. — V. Kiss István 40. — VI. Magyarországon IV. 129—146. — 1. Az Unigenitus-bulla körül 129—135. — 2. Vita a bécsi janzenistákkal 135—140. — 3. Szent Ágoston vallása 140—142. — 4. Le Tournoux és Nicole magyarul 142—146. — VII. Fessler 146—164. — 1. Zarándokság 146—149. — 2. Szent Ágoston tanítványa 149—155. — 3. Janzenista írások 155—161.

Zolnai Béla (Zb.): Művészet és szellem-történet IV. 83—85

Zolnai Béla: A látható nyelv V. 18—71

1. Az írás hatalma 21—28. — 2. Írásformák 28—45. — 3. Íráskonvenciók 45—68. — a) Helyesírás 46—54. — b) Interpunctio 54—66. — c) Rövidítések 66—68. — 4. Írás és nyelvfejlődés 68—71.

Zolnai Béla: Magyarcélú filológia V. 298—305

Zolnai Béla: A nyelvi kifejezőség formái VI. 59—83

Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus VII. 153—214

I. A Balassi-kérdés fejlődése. Népies vagy tudós költő? Érzékiség és ideáлизм 154—158. — II. Platonizmus és költészet. Spirituális világnézet. Az ú. n. plátói szerelem 158—161. — III. Középkori örökség. Egyházatyák. Szent Tamás. Lovagság. Dante. Petrarca 161—172. — IV. A Renaissance platonizmusa. Michelangelo. Neolatin költők. Az olasz életforma. Francia költői iskolák 172—181. — V. Balassi. Humanista milieu. Platon Magyarországon. Spiritualizmus. Szépség. Égi szerelem 181—214. — a) Spiritualizmus 190—197. — b) A Szépség 197—208. — c) A platonikus szerelem 208—215.

Zolnai Béla: Körmondatt és tiráda. Tanulmány a klasszikus és romantikus stílus kérdéséhez

VIII. 92—116

I. Az összetett mondat szerkezete 94—98. — II. A klasszikus körmondatt 98—104. — III. A barokk mondat-szövevény 104—107. — IV. A romantikus tiráda 108—115.

AZ I—X. ÉVFOLYAM NÉVMUTATÓJA.

	Lap		Lap
Abaelard	VIII. 128	Althusius, Joannes II.	106, 108, 132
Abaffy Ferenc	II. 158 f.	Alvinczi Péter	II. 186
Abbadie	IV. 37	Amade László	VI. 274
Ábel Jenő III. 168, 171; VI. 45; VII. 91; VIII. 151—156, 200		Ambrosovszky Mihály III.	150, 152
Acsády Ignác	II. 172	Ambrus, Szent II. 118; IV. 35; V. 21, 296	
Adányi András	IX. 201	Amerling	IV. 119
Addison	IV. 35	Amiensi Péter	I. 315
Ady I. 562 f; II. 73; III. 66; IV. 163; V. 22 f, 50, 55, 57 f, 60 f, 65, 218; VI. 68, 73, 78, 80; VII. 197, 200, 204, 210, 371; VIII. 12, 56, 95, 125, 240; IX. 8, 18, 32, 67, 77, 306; X. 100, 102		Anaxagoras	III. 162
Aeneas Sylvius I. Enea Silvio Piccolomini		Anderbach, Paul	III. 6
Aesopus	IX. 70	Andilly, Arnould d' I. d'Andilly	
Agnellus	II. 17	András, Szent	II. 25
Ágoston, Szent (Augustinus) I. 58, 87, 250; II. 10, 12, 109, 115; III. 69f, 72—74, 77f, 81, 85f, 95, 96 f, 157, 176, 206; IV. 11 f, 15, 17—21, 25f, 30—35, 57, 39f, 140—142, 147—156; V. 21, 73f, 92, 120, 122, 124, 158f, 166, 290, 295, 295; VII. 33, 161f, 185, 195, 195, 215; VIII. 3, 21; IX. 77, 152, 156, 143, 146, 157, 162, 167, 169, 174; X. 40—44		Andrián Károly	III. 130
Aischylos	III. 151; VII. 217	Angerianus	VII. 156
Alembert, D' I. D'Alembert		Angyal Dávid I. 92; II. 131; IV. 17; V. 86, 102; VIII. 237	
Albericus	II. 21, 35	Anjou René	VIII, 200—222
Albers, A.	I. 356	Anonymus II. 21, 28, 34f, 36f, III. 125—126, 151—159; VI. 185, 258; VII. 774; VIII. 317; IX. 66, 225	
Albertus Magnus . . I. 227 f, 252		Anselmus, Szent	I. 224
Alconiere, Teodoro . . IV. 118 f		Antal László	VII. 335
Alegambe Fülöp VII. 151		Antalfy Mária	VIII. 322
Alexander Bernát I. 140, 246; IV. 40		Ányos Pál VII. 390; VIII. 6, 52— 57, 63; IX. 19	
Alexics Miklós	IV. 119	Apáczai Csere János I. 30; IV. 78; V. 158; VII. 389, 291; I. 24	
Álföldi András IX. 155, 160		Apor Péter	VI. 273
Alfréd, Nagy	II. 16	Appolonius	IV. 52
Alphraganus (?)	I. 229	Apponyi Albert gróf . . IX. 150	
Alszegehy Zsolt	I. 248	Apponyi Antal gróf . . . IV. 128	
Alt, Rudolf	IV. 119	Apponyi Sándor gróf . . III. 216	
Altichiero	III. 112	Apuleius	III. 159, 176; IV. 52
		Aquinói Szt. Tamás I. Tamás	
		Aquila János	III. 108
		Arany János I. 91, 159, 207, 261, 313, 362, 364; II. 81; III. 66; IV. 92, 99; V. 22, 33, 41, 45, 45, 52, 55, 58, 60, 64f, 99, 114, 205, 208, 213, 215, 222, 307; VI. 21, 31, 62, 65, 79, 112, 263; VII. 197, 318, 322, 335, 391, 410, 415; VIII. 109, 173, 290, 319; IX. 3, 32, 54 f, 78; X. 19, 27f, 57, 91, 95, 97, 99, 101f, 104f	

	Lap		Lap
Aranyosrákosi Székely, I. Székely		Bacsák, gárdista	I. 215
Archimedes	I. 11	Bacsányi János II. 154; III. 12; V. 31; IX. 209, 218 f	
Areopagites Dionysios	III. 157	Bacskády, testőrhadnagy	I. 215
Aretino	III. 178; VIII. 507	Baius	III. 9 f; IV. 15, 155
Argiropilus	III. 174f, 185, 189	Bajza József V. 112; VII. 320, 417, 421; VIII. 120, 176, 181, 185, 187f, 189, 191, 198; IX. 19	
Ariosto	VII. 175, 189	Bajza József egyet. tanár X. 94	
Aristophanés	III. 146, 182; IX. 58	Bakschay Ábrahám III. 126f, 129, 134	
Aristoteles I. 58, 50, 70, 86, 88, 209, 227—231, 240, 310, 332—334, 351; II. 2, 50, 97, 111, 118, 165, 209; III. 146, 155—172, 175, 188f; V. 105, 268; VI. 125f, 128, 151, 217; VIII. 25, 54, 90, 127, 156, 305; IX. 166		Balanyi György	II. 61
Arius	I. 225	Balassa Bálint II. 166, 198, 201, 207; III. 66; V. 205, 208, 220; VI. 207, 224, 267; VII. 105, 114, 154—214, 554; VIII. 5, 41, 186, 288f, 290f, 298; IX. 45, 48, 59, 62, 76, 247, 259; X. 31	
Árkossy Károly	VIII. 125	Balassa Brunó	VIII. 321
Arnauld, Antoine III. 70—72, 84—88, 90, 94; IV. 15, 20, 27, 54, 57, 154, 156, 158, 142, 144f, 156		Balassa Ferenc	VI. 124
Arnulf	X. 109	Balásfy Tamás VII. 114; IX. 267	
Asham Roger	IV. 76	Baldensperger, F. II. 75, 76, 78f	
Assisi Szt. Ferenc I. Ferenc		Balia Sámuel VII. 275—275, 295	
Asztrik	IX. 140, 148	Bálint Nagy István	IX. 228
Asztalos András	II. 200	Ballagi Géza II. 156; VII. 255, 268	
Asztalos Miklós VI. 279; VII. 504; VIII. 244, 322		Ballagi Mór	I. 359
Athanasius	I. 225	Ballai Károly	IX. 228
Attila VI. 157, 176f, 182—185, 193f, 200		Bally, Charles I. 93; V. 19, 304; VI. 59—71, 75f, 76—83; VIII. 92f	
Augustinus I. Ágoston, Szent		Balog István, Séllyei II. 197, 204	
Avanzi	III. 112	Balog János, Tolnai	VII. 105
Aventinus	IX. 239—246	Balogh György	II. 175, 178
Averroes	I. 229—231, 239	Balogh József V. 22, 287—297; IX. 129—164; X. 59—51, 106—114	
Averulanus	III. 204	Balzac V. 245; VI. 149; IX. 188, 195	
Avicenna	I. 209	Bandini III. 192—222; IV. 41, 47, 54—56, 59—62, 68, 71	
Baader, Franz Benedikt	I. 518	Banosius, Théophile	VII. 78
Babits Mihály I. 342, 360; III. 82; V. 43 f, 55, 55, 60, 65, 305; VI. 74, 78; VII. 535 f; VIII. 92, 107, 114, 122; IX. 4 f, 15, 18, 22, 29, 32, 68; IX. 174, 205		Bánffy gróf	I. 215
Bacher, A. de	III. 79	Bánóczi József	VIII. 175
Bachmann, Karl Friedrich I. 519, 325		Bánrévy György	IX. 127
Bacon I. 8, 29; IV. 77; V. 186, 189, 192 f, 198; VI. 107; VIII. 142		Barabás Miklós	IV. 119f
		Barac, Jon	X. 91
		Barankay Lajos	X. 85
		Baranyai Zoltán II. 79; VIII. 11; X. 105	
		Bárány Gerő IV. 175f; VIII. 125, 240; X. 85	

	Lap		Lap
Barbier	III. 79	Becker Henrik	VII. 304
Barclay	VIII. 60	Beda, Natalis II. 13, 16, 25; III. 39;	
Bariska Mihály	VIII. 242		VIII. 81
Barits	II. 138	Bédier	X. 90
Barkóczy Ferenc gróf	II. 143	Bekényi Benedek	VI. 32
Baros Gyula	V. 174; VII. 151	Békefi Remig II. 66; IV. 79; V. 25;	
Baróti Lajos	III. 77		VIII. 128—135, 168; IX. 150f; X.
Baróti Szabó Dávid II. 52; VIII.			60
47; IX. 201f, 216, 220		Békesi Emil	VIII. 245
Báróczi Sándor I. 208—222; VIII.		Békesi Ferenc	VII. 102
65, 183, 293		Bél Mátyás I. 165; II. 21; III. 131,	
Barrès	VI. 141f		155; VI. 276; IX. 329
Barta János	X. 87	Bella, Petr	X. 99
Barta Sándor	I. 102; V. 39	Bellarmin IV. 141, 155; V. 141—144	
Bártfay László	V. 96	Bellay Du, I. Du Bellay	
Bartha Boldizsár	II. 197	Belleni Zsigmond	II. 185
Bartholomaeus	VI. 45f	Belnay Alajos II. 147; VII. 275	
Bartók Béla	IX. 33, 36	Belohorszky Ferenc VIII. 321; X. 88	
Bartók György VIII. 240; IX. 228		Below, Georg v.	I. 143
Bartók Lajos	V. 29	Benedek Marcell	V. 55
Bartонiek Emma III. 123—139; IV.		Benedek, Szent II. 23, 61, 63; VI.	
90			112, 157
Bartонiek Géza	I. 136	Beniczky Lajos	IV. 124
Barts Gyula	IX. 126	Benivieni, Girolamo	VII. 175
Basch Ferenc Antal	VII. 152	Benkő Márton, Dálnoki II. 173f,	
Basilius császár	X. 114		178, 183
Basnage, Jacques	III. 95	Benkő Sámuel	VII. 261
Báthori Miklós III. 216f, 222; IV.		Benyák Bernát	I. 30
41, 47, 57f, 60—64, 72f		Bentham	I. 7
Batizi András I. 98, 274; VII. 120		Benczédi, I. Székely	
Batthyány Ádám gróf I. 218; VII.		Benczúr János III. 132, 135; VII.	
261—268, 295			290—296
Bauch G.	IV. 83	Beöthy Zsolt I. 188—192, 194, 209f;	
Baudelaire I. 241, 245—247; V. 217;			II. 56; III. 20; IV. 27; V. 207,
IX. 11			342; VI. 11; VII. 155, 302, 348;
Baumgartner	II. 77		VIII. 4, 105, 120, 186; IX. 222,
Bayer József	V. 345; VIII. 51		233
Bayle III. 73, 94; IV. 22, 28, 33, 37;		Beranger	II. 79; V. 302
IX. 68, 170		Bercsényi	IV. 29
Beaumont	I. 211	Bergamói András	II. 16
Bebesi István	V. 55	Bergson V. 304; VI. 141, 150; VII.	
Beccaria	II. 135		25; VIII. 63
Becher	I. 263f, 266	Berkeley	V. 198f
Beck, Karl Maria	VI. 13, 16	Berkovits Ilona	VIII. 244
Becker, C. H. V. 306—319, 335; VI.		Bernard, Claude II. 214; V. 51, 303	
3—27; VII. 135; VIII. 137, 143.		Bernát Sámuel	I. 214
165; X. 3—16		Bernát, Szent II. 60, 128; III. 157	

	Lap		Lap
Berneker, Erich	X. 96	Birt	VI. 160
Bernfeld Magdolna	VI. 280	Bismarck I. 124, 131; II. 88; IV. 5	
Bernhard Rezső	IV. 127	Bisticci, Vespasiano III. 179, 185f,	
Bernhardi gróf	I. 209	188—193	
Bernheim, Ernst	IX. 132, 133	Bitnitz Lajos	VIII. 236
Beroaldus, Phil.	III. 213	Blaass, Carl	IV. 126
Bertalanffi Pál	II. 174	Blackwell	VII. 35
Bérulle kardinális	III. 71f	Blair, H. V. 214; VIII. 17; IX. 199,	
Berzenczey Margit	IX. 232	222	
Berzeviczi János	II. 191, 204	Blake, William	VIII. 24
Berzeviczy Albert	VI. 280	Blanc, H.	V. 34
Berzeviczy Gergely	I. 173, 174	Blandrata	III. 52
Berzsenyi I. 362; III. 12f; V. 97,		Blau Lajos	VII. 303
210, 212; VI. 73, 76, 78, 276; VII.		Bleyer Jakab I. 10; II. 81; V. 300;	
192, 196, 206; VIII. 9, 68, 176,		VI. 10; VII. 299; VIII. 11; IX.	
184f, 309; IX. 5, 8, 20, 78, 314		336; X. 94f, 103f	
Bessarion III. 156, 161, 166—170,		Boccaccio II. 186; V. 235; VII. 104	
172f; IV. 44, 49, 58, 68, 71		Bocz Ilona	IX. 232
Bessenyei György I. 30, 98, 99, 312,		Bod Péter I. 187; II. 174, 203, 205,	
362f; II. 74, 137, 140; IV. 12, 38;		207; VI. 85, 273; VII. 90, 107, 132,	
V. 342; VI. 270, 274; VII. 196,		189; IX. 65, 276, 277	
297, 361, 391, 398f, 412; VIII. 4f,		Boda István	V. 349; VII. 151
9—13, 50—52, 68; IX. 64, 72, 75;		Bodin II. 106, 108, 112, 121, 132; III.	
X. 104		127	
Besson	IV. 128	Bodley	II. 87
Bethlen Domokos gr. VII. 279—		Bodmer	VIII. 29
282, 295		Bodnár Zsigmond I. 191, 317; VII.	
Bethlen Kata III. 77; V. 161—166;		155, 157	
IX. 60		Boethius	III. 176
Bethlen Miklós II. 168; IV. 18, 23;		Bognár Cecil	IX. 232, 338
V. 125, 154—161, 166; IX. 59,		Bohuslav	III. 168
64, 67f		Boileau III. 71; VI. 65; VIII. 305	
Betz, Louis	II. 78	Boisserée, Melchior	IV. 117f
Beuwens, J.	II. 81	Boleman János	VII. 284, 296
Beythe András	IX. 276	Bolgár Elek	I. 260
Beythe István II. 179, 184; IX. 259,		Bolte, Johannes	VI. 17
183		Bolyai Farkas	I. 355; V. 37
Béza, Theodor III. 61f; VII. 71f;		Bolzano	I. 36f; VI. 136
VIII. 288		Bona, Giovanni III. 83f; IV. 21, 27;	
Bibó István	IX. 326	VII. 65	
Binding	II. 116	Bonald, de	V. 195; VI. 142
Binet, A.	V. 29	Bonaventura, Szent I. 223; VIII.	
Birkás Géza	V. 349	246—253, 267, 269	
Birkás Géza, ifj.	VIII. 322	Bonbardi Mihály	III. 129, 135
Biró Béla	IX. 232	Bonfini II. 171; III. 126f, 128, 130f,	
Biró Mátyás, Dévai V. 47; IX. 261		135, 204, 212; IV. 57; VI. 47,	
Biró Vencel	IX. 127	192—196, 200; VII. 97. 112, 125	

	Lap		Lap
Bongars Jakab	VI. 198f	Brocky Károly	IV. 123
Bonnet	V. 104	Brodarics István III. 3, 10, 27, 32, 40, 46f, 58	
Bonneval	IV. 13, 33	Brown, Eduard	VI. 199
Bonnincontri, Lorenzo . . .	VI. 48	Bruckner Győző VII. 152; IX. 338	
Borin	X. 100	Brugmann	I. 358
Born Ignác	I. 214	Brunet	III. 91
Bornemisa Sebestyén . . .	X. 91	Brunetière I. 26; V. 304; VI. 154; VIII. 56	
Bornemisza Péter II. 179; VII. 123, 183f, 189; VIII. 298, 303; IX. 254, 276, 285, 295; X. 23, 31		Brunhuber, R.	VIII. 230
Bossuet II. 71, 78, 83, 89, 95f; IV. 19, 27, 37, 141, 158; IX. 68, 166— 168		Bruni, Leonardo III. 159—161, 171f, 174	
Botár Imre	IX. 126	Bruno, Giordano I. 235; III. 54, 198; V. 269, 276	
Bothár Dániel	IX. 268	Bruyère I. La Bruyère	
Botka Tivadar	III. 44	Brühl K. kancellár	I. 216
Botticelli	V. 275; VII. 205	Bucerus	III. 53
Boucher	IV. 27	Buckle	I. 2
Bouhours, Père III. 80; VII. 129, 389		Bucsics Gyula	VIII. 124
Bourdaloue	III. 85; IV. 158	Buda	VI. 157, 183, 193f
Bourget	II. 72f	Budai Gergely	VIII. 240
Bouterweck	VIII. 181	Buhle	VII. 63
Bovet, Ernest I. 26; II. 83; IX. 175		Bujnák, Pavol	X. 99
Böcklin	VII. 27	Bunsen porosz követ . . .	IV. 118
Böhm József, Dániel IV. 116—118		Bunyan	VIII. 21
Böhm Károly	I. 31	Bunyitay Vince	III. 46
Bókényi Philep János II. 183, 200		Burekhardt I. 92; III. 111; V. 226, 233, 235; VI. 114, 120; VII. 175, 401; VIII. 290, 297f	
Börne	VII. 405	Burdach I. 95f; II. 96; VII. 393; X. 52, 60, 77	
Böröcz Marcell	II. 62	Burgio pápai követ	III. 17
Böythe István	III. 123	Burke	II. 126, 155; VII. 138
Brandenstein Béla báró V. 1—17; VI. 124—137; VII. 303; VIII. 124, 321; IX. 228; X. 85		Bücher, Karl	VIII. 226, 231
Brandes	II. 70, 77	Büchner	I. 5
Brandolinus, Aurelius . . .	IV. 46f	Byron I. 241, 243, 245f; II. 92; VIII. 172	
Brant, Sebastian	II. 47	Caesar	I. 351; II. 107; III. 154
Brassay Sámuel	I. 6	Calid	I. 209
Brassicanus	III. 30	Callimachus	IV. 58; X. 76
Breitinger	VIII. 29	Calvin II. 190; III. 48, 53, 78; IV. 158	
Bremond, Henri	VI. 69	Camerarius, Joachim III. 59; VII. 74	
Brentano	VIII. 172	Camoens	IX. 199
Bresolin, Domenico	IV. 121		
Brettschneider, C. G. VII. 71, 73			
Briefs, Goetz	I. 359		
Brill, Paul	IV. 115		
Brisits Frigyes I. 243; III. 68, 82; IV. 10, 17, 24; V. 161			

	Lap		Lap
Campanella	V. 27b	Cimabue	III. 101
Campeggio	III. 30	Cobden	I. 283, 288
Cammuccini, Vicenzio IV.	117, 123f	Cocteau, Jean	VI. 141
Caninius, Angelus III.	56; VII.	Colbert	I. 120
	56, 58f	Coleridge	VIII. 33
Canova	III. 121; IV. 115f, 122	Colet, John	IV. 76
Carlyle II. 81; III. 147, 149; V. 104;		Collimitius (Georg Tanstetter) III.	53
	VIII. 296	Columpna, Guido de	II. 20
Carré	II. 80, 82	Comenius	I. 30; IV. 77f
Cartiers	IV. 128	Comte, August I. 6—8, 11, 17f,	
Cartwright, J.	V. 225	27, 31, 33, 145; II. 93; V. 184,	
Casagrande	III. 121	193—195, 197, 200; VI. 149	
Cassarini, Antonio	III. 160	Concha Győző I. 4, 256; VII. 255;	
Cassiodorus II. 13, 16f, 20; VII. 84		264—266, 268, 289, 291, 390	
Cassirer, E. V. 181; VI. 63, 118;		Condorcet	V. 193—195
	VII. 7	Conradi, Ignatius Norbertus III.	178
Castiglione V. 224—286; VII. 174,		Cooper	I. 261
	177	Coornherth	III. 54
Catilina	VII. 87	Cordatus, Conrad	III. 7
Cato	II. 204; VII. 87; X. 51	Coreggio	IV. 124
Cavalcanti, Giovanni	III. 181f	Coritius	III. 31, 33
Cavallini	III. 110	Corneille III. 73, 80; V. 194; VI.	
Cazamian, Louis	II. 73, 82f	65; VIII. 109; IX. 166f, 175, 182	
Cecrops	II. 109	Cornelius IV. 116, 119, 121, 123	
Celtes Konrád	III. 31	Cornides	X. 92
Cervantes	VII. 164; X. 105	Cortegiano	V. 247, 268, 275
Cesarini, Giuliano	III. 168	Cosbuc György	X. 101f
Ceva, Bonifacius de VIII. 71, 73,		Cotin	IX. 63
	86f, 88	Courajod	III. 110
Chamberlain	I. 124	Courbet	IV. 121
Chamberlain, H. St. I. 152; VI. 149		Courçon, Robert de	VIII. 128
Chamfort	II. 75, 79f	Couturat	VII. 25
Chapelain, André le VII. 164; IX.		Crassus Kristóf	VII. 97
	166	Crébillon	IX. 69, 72
Chaptal	I. 278	Crépieux-Janin	V. 29
Charpentier, Jacques VII. 59—62, 80		Croce, Benedetto I. 253—255, 353	
Chateaubriand III. 66; VIII. 110,		Croiset, Jean	III. 88
	172, 198; X. 33	Cronberg, Hartmudt von	III. 5
Chateaubrun	IX. 72	Crysostomus	II. 109
Cházár András II. 137, 158, 161		Csaba Jenő	VII. 261
Chéminais	IX. 174	Csánki Dezső IV. 65; VI. 44, 47;	
Chénier, André de	IX. 15		VII. 86
Choisnyn, Jean	VII. 75	Csányi Endre	VIII. 242
Cicero II. 41, 47, 142, 165, 189; III.		Csaplovics	I. 323, 338
	25f, 159, 176, 214; IV. 3, 43; V.	Császár Elemér I. 14; IV. 91—102;	
	268, 295; VII. 81, 87, 175, 183f,	V. 49, 98, 174, 342; VII. 406;	
	186; VIII. 96f		VIII. 53, 60, 124; IX. 201

	Lap		Lap
Csathó Kálmán	VII. 304	Darányi Ignác	I. 292
Csefkó Gyula	IX. 232	Darwin I. 5, 19, 23, 26, 126, 261, 265	
Csefkő József	IX. 230	Dávid Ferenc I. 227; III. 52—55; VII. 131f; IX. 59, 272, 290; X. 23	
Cseh Jakab, Csuzi II. 188, 193, 197		Dávid Lajos	VII. 152
Csekey István	IX. 231	Dayka Gábor	VIII. 286; IX. 8
Csengery Antal VII. 318, 327, 331		Deák Farkas V. 121, 147, 154—156	
Csengery János	V. 209	Deák Ferenc IV. 96; VI. 31, 272; VII. 317, 319	
Csere János, Apáczai I. Apáczai		Debreczeni K. János II. 194; VII. 99	
Cserei Mihály III. 125f; IX. 60		Debreczeni Péter	II. 199
Csiba István	VII. 109	Débreczeni T. István	II. 178
Csikesz Sándor	V. 175	Decembrio, Candido	III. 160
Csimor János, I. Decsi		Decroly	VII. 309
Csipkés György, Komáromi II. 193, 203; VII. 118, 121		Decsi (Csimor) János, Baranyai II. 165, 177, 179; VII. 96, 120	
Csokonai Vitéz Mihály I. 98f, 362f; V. 42, 102f, 111; VI. 276; VII. 395, 416f; VIII. 9, 309; IX. 14, 83, 201f		Decsy Sámuel VI. 270, 275; VIII. 8	
Csuri Zsigmond	II. 201	Dehmel, Richard	V. 52
Csüri Bálint	VI. 72	Dékány Andor	IX. 126
Curtius, E. R.	V. 299	Dékány István V. 174, 349; VI. 158; VII. 152	
Cusanus, Nicolaus I. 355; II. 108; III. 157; VII. 178, 240		Delbrück	IV. 105, 107
Cyrill, Szent	III. 97	Demkó Kálmán	II. 44
Czakó Ambró	I. 105	Demokritos III. 162; IV. 52; VII. 107	
Czakó Elemér	VII. 152; IX. 128	Demosthenes	VIII. 96
Czakó István VIII. 244, 322; IX. 231; X. 86		Denifle	VIII. 128f, 132f
Czeglédi István II. 195; VII. 109f, 115f; IX. 281		Dénes Tibor	IX. 232
Czindery (László?)	II. 141	Denis IX. 209, 216, 218, 220, 222	
Czuczor Gergely III. 13; VII. 418f; VIII. 179; X. 26		Densusianu Áron	X. 101
Czwittinger I. 187, 190; II. 171—173, 183, 207; VI. 84; VII. 83, 93, 128—132, 189, 389; IX. 276		De Quincey	VIII. 33
Daffinger	IV. 119	Desbordes-Valmore	V. 303
D'Alembert	VII. 269	Descartes I. 29f, 355; III. 54; IV. 15, 26, 33; V. 184, 188, 276; VI. 150, 152, 156; VII. 22, 158; VIII. 50, 140, 142; IX. 59	
Dalmata, Giovanni	III. 118	Desericzky Ince III. 130, 132, 136, 138; VII. 129	
Danczkay, testőrhadnagy I. 215		Dessewffy József gróf I. 271—273; VIII. 194	
d'Andilly, Arnauld	III. 82	d'Ester, Karl	VIII. 226, 231
Dante I. 72; II. 108, 126; IV. 121; V. 79, 87, 243; VII. 104, 156, 161—172, 186, 188, 204, 207, 221; VIII. 21, 32, 182, 256f, 266; IX. 45, 98, 136, 157; X. 30		Destouches	V. 302; IX. 71f
		Dévai, I. Biró Mátyás	
		Dévai Márton	VII. 131
		Dévay János	VII. 109

	Lap		Lap
Dézsai Lajos V. 53, 131, 133, 150;		Dupouy, A.	II. 83
VII. 158, 186, 189, 203; IX. 282, 288		Durieu	VIII. 204
Dhuoda	X. 49f	Dusaussay III. 96f; IV. 11, 36, 130	
Diaconus, Paulus II. 13, 17, 25, 38		Du Val, G.	VII. 61, 63
Diderot	VIII. 16	Dürer III. 23; IV. 115; V. 33; IX. 18	
Dietrich, A.	II. 95	Dvorzsák	IV. 84f
Dietrichstein herceg	I. 214f		
Diez, H.	VIII. 230	Ebreo, Leone	VII. 177
Dilthey I. 144f; II. 93, 95, 97, 187;		Éber L.	III. 98
III. 149; IV. 84, 86f, 167—169;		Éberhard	VIII. 181, 185
VI. 202; VII. 7, 227f		Echtermeyer	I. 318
Divald Kornél	IV. 124	Eck Bálint	III. 36
Dobai András	I. 98	Eckart mester	VII. 222f
Dobokay Sándor	VII. 114	Eckermann	VII. 405
Doloviczenyi testőrhadnagy I. 215		Eckhardt Sándor I. 208—223; II.	
Domanovszky Sándor	II. 21	133—161; IV. 86—90; V. 300; VI.	
Domján Elek	V. 160	108, 157—201; VII. 54, 66, 82,	
Donatus	VII. 87	156f, 182, 185, 255, 269f, 275,	
Dorat	III. 56; VII. 66f	384; VIII. 10f, 70—91, 318; IX.	
Dorell	IV. 130	33—52; X. 89—105	
Dosztojevszkij VII. 37f, 45, 49, 328		Eckhart Ferenc	II. 58; III. 19
Dovifat, Emil	VIII. 229—231	Egri Lukács	III. 62
Dozney Károly	IV. 124	Einhard	II. 14
Döbrentei Gábor V. 50; VIII. 178.		Ejbel	IV. 138
Dömötör Sándor	X. 231	Elefánt Olga	VIII. 122
185f, 194; IX. 210		Eliot, Thomas	IV. 76
Draper	I. 2	Elsheimer, Adam	IV. 115
Draskovics György	IX. 257	Éltes Mátyás	IV. 82
Draskovics János	IX. 257, 284	Emmel, Fel.	I. 359
Drégely-Palánki János II. 180, 197		Empedokles	II. 7; III. 162
Driesch, Hans	V. 12	Endrődi Sándor	IX. 56; X. 102
Du Bellay V. 45, 67; VII. 81, 177,		Enea Silvio Piccolomini (II. Pius	
180f; VIII. 99		pápa) II. 108, 126; III. 167, 172;	
Dubos	IX. 168	VII. 156, 212; VIII. 70, 210, 215	
Duccio	III. 101, 110	Engel, Johann Christian	III. 12
Dudics András III. 28, 42, 47, 55,		Engel József	IV. 126
58, 60—65; VII. 54—82, 112, 130f,		Entz Ferenc	I. 289, 291
182; VIII. 45, 90f		Entz Géza	I. 291
Dughet, Gaspard	IV. 120	Enyedi István	II. 175
Dugonics András I. 363; V. 346;		Eötvös József báró I. 4, 117, 256;	
VI. 274f; VII. 320, 363, 368, 416;		II. 85, 90f; IV. 1—9, 101; V. 307,	
VIII. 4, 6, 37, 58—62; IX. 201,		346; VI. 29, 41, 272; VII. 288,	
217, 224		317, 321, 336; VIII. 98, 103—105,	
Duguet	III. 78, 91—93; IV. 11	120, 174, 196; IX. 55, 67, 331;	
Dumny, Miloslav	X. 99	X. 26f, 33	
Dunaiszky László	IV. 127	Eötvös Lóránt II. 214; VI. 29; VII.	
Duns Scotus	I. 30, 209		143

	Lap		Lap
Epiktetes	V. 292	Farkas Imre	VI. 64
Epikuros II. 133, 209; III. 24f, 28, 162; V. 183; VII. 167		Farkas László VI. 139; VIII. 123	
Eppensteiner, F.	VII. 258	Farkas Pál	I. 140
Erasmus I. 240; II. 51, 53—55, 72; III. 1—65; IV. 72; VII. 117, 201, 365f, 375f, 380; VIII. 82, 89, 293; IX. 247—251, 288, 292		Farkas Sándor, Bölöni VIII. 286	
Erchanbert	II. 16	Fauriel	X. 90
Erchempert	II. 16	Fáy András V. 342f; VII. 287, 296	
Ercsei Dániel	I. 322	Fehérváry Gábor . . .	IV. 116f
Erdélyi János I. 17, 238f, 317, 339; III. 192; IV. 59, 72f; VI. 44, 111f; VII. 318, 418, 422; VIII. 198, 319; IX. 33f; X. 28, 33f, 37, 93		Fejér György	I. 321—323
Erdélyi Lajos V. 174; VIII. 241; IX. 232		Fejérpataky László . .	VII. 88
Erdey Ferenc	VI. 138	Fejérváry Géza Gyula . .	V. 175
Erdődi József	IX. 338	Fejős Imre	VI. 260
Ernyey József V. 349; VI. 140, 279; VIII. 244		Fekete János	II. 140, 177
Erődi-Harrach Béla, ifj. VI. 279		Fekete Mihály . . .	III. 68; IV. 129
Eschenbach, Wolfram von V. 243; VI. 264; VII. 353		Felbiger	IV. 78
Ester, d' l. d'Ester		Félegyházi Tamás II. 165f, 168, 180; VII. 107, 123; IX. 269	
Estienne, Henri VII. 182; VIII. 284		Fénelon III. 72, 77; IV. 37, 158; VI. 149; IX. 68, 167, 175, 178; X. 96f	
Eszterházy herceg	I. 178	Fenyéri Gyula (Stettner-Zádor György)	VIII. 193
Eszterházy Pál nádor . . .	II. 173	Ferenc, Assisi Szent I. 230; II. 51, 60—62, 65f; III. 71, 84, 111; IV. 100, 142; V. 233; VI. 25; VII. 22, 223; VIII. 252—256, 261f, 270, 281; IX. 77	
Eszterle M. Edit	IX. 128	Ferenczy István III. 121; IV. 120, 122, 127	
Eucken, Rudolf	I. 322	Ferenczy József	VIII. 236
Eudémios	V. 181	Ferenczy Zoltán II. 166; III. 8; VII. 156f, 184, 188; IX. 64	
Eugippius	II. 13	Ferrara, Antonio da . . .	III. 112
Euripides	VII. 217	Ferrarius Zsigmond I. 238; VIII. 260, 262	
Evert, Erich	VIII. 226, 229	Ferri	IV. 71
Fábián Gábor	IX. 212	Fessler Ignác Aurél I. 305—316; III. 13f, 16; IV. 89f, 132f, 144, 146—164; IX. 77, 322	
Fábián István	VI. 141—156	Fest Sándor	IX. 210
Fabó András	III. 43	Fettich Nándor	IX. 127
Fabiano, Gentile da III. 110, 112		Fichte I. 31, 86, 88, 254, 321f, 324, 329; VII. 10, 12, 22; VIII. 142	
Fábri Károly L.	VII. 303	Ficinus, Marsilius I. 234; III. 165, 167, 172—222; IV. 41—76; V. 268; VI. 48; VII. 104, 173, 175, 178; VIII. 73	
Fábry, J. A.	X. 99	Fiedler, Konrad	VII. 26
Faludi Ferenc IV. 30; VI. 273; VII. 412, 416; VIII. 3, 47; IX. 326			
Faludi János	VII. 54—82, 182		
Faluhelyi Ferenc VII. 303; IX. 127			
Farkas Gyula VIII. 172—199; IX. 321—327; X. 17—38			

	Lap		Lap
Fináczy Ernő	IV. 79; VII. 109; VIII. 11, 137	Frischeisen-Köhler, M.	IV. 168—172
Finck	IV. 105	Froben	VIII. 284
Fioravanti, Aristotele	III. 117	Fugger Jakab	II. 55
Fischer, Kuno	I. 317	Fugger Ulrik	II. 54, 55
Fischer Vilmos	VII. 305	Fuhrmann Kamilla	IX. 126
Fitz József	VII. 93; IX. 130	Fust, Johann	VII. 360
Flamel, Nicolas	I. 209	Futó Jenő	IX. 229
Flaubert	V. 21; VI. 149	Füsüs János, Pataki	II. 164, 168, 170, 187
Flegler Sándor	III. 127, 138; V. 147		
Fleury abbé, Claude	III. 81; IV. 30, 152, 158; IX. 174	Gaal Jenő	I. 291
Flexner	VIII. 149	Gabelentz	IV. 104
Flodoard	II. 17	Gábor György	VIII. 242
Flórián Kata	VI. 280	Galamb Ödön	VIII. 124
Fludorovits Jolán	IX. 232	Galamb Sándor	IX. 229
Fogarasi Béla	I. 20	Galenus	III. 64
Fogarasi János	I. 338; IV. 112; VI. 69; VIII. 179	Galeotto Marzio	III. 169f, 172, 214, 216; IV. 43—46, 57; VI. 44—49; X. 77
Fógel József	III. 17, 31, 169; IV. 25	Galilei	V. 188; VII. 225
Folcuin	II. 17	Galland	VII. 60
Fontaine, Nicolas	III. 80	Gallas gróf	I. 168
Fonte, Bartolommeo della	IV. 41, 56f, 59	Gál János	V. 349; VII. 151
Fontenelle	IV. 28, 33; V. 192f	Gálfi János	V. 125, 128f, 165
Forgách Ferenc	III. 8	Gálos Rezső	VII. 151; VIII. 317; IX. 229; X. 73, 87
Forró Miklós	X. 100	Gálszécsi István	VII. 124
Fouillée, Alfred	V. 304	Garay János	X. 26, 28
Fourmont	III. 92	Garázda Péter	III. 177, 184f, 192, 204, 212, 216, 222; IV. 41, 47, 56—58, 72
Földessy Gyula	V. 23, 63		
Fragonard	IX. 185	Gárdonyi Albert	VII. 152
Fraknói (Frankl) Vilmos	II. 110, 154; III. 3, 17, 30, 33, 36, 44, 58, 123; IV. 10, 16; V. 161; VI. 43; VII. 267; VIII. 131, 246, 259, 262; IX. 268	Gárdonyi Géza	V. 33, 46, 53, 67
France, Anatole	I. 101; II. 101; III. 25, 66; VI. 154	Garzó Gyula	I. 218
Francke, Hermann Aug.	VIII. 141	Gašpar	X. 100
Francke, Meister	III. 112	Gáti István	V. 65
Frankfurter, Bartholomäus	III. 32	Gatti, Johannes	III. 169; IV. 44, 58
Frankl, I. Fraknói		Gautier, Théophile	V. 42
Fredegár	II. 13	Gazier, Augustin	III. 68
Freige, Jean Thomas	VII. 77	Gazulo János	VI. 50—52
Freisingeni Ottó	II. 24, 36	Gebhardi	III. 138
Freyer, Hans	VII. 8	Geibel	VI. 13
Frigyes császár, II	I. 171	Gelati, Lorenzo	IV. 121
		Gelcich József	VI. 50
		Geleji Katona I. Katona	
		Gellért, Szent	II. 23, 35
		Génébrard	VII. 73

	Lap		Lap
Gennadios . . .	II. 12, 163; III. 161	Goldzieher	III. 64
Genthon István	VIII. 244	Gombocz Zoltán V. 19, 175; VI.	
Gentile	VII. 135; VIII. 147	9, 59f, 66, 69, 71, 182; VII. 152;	
Georch Illés	V. 46, 57	VIII. 317	
George, Lloyd	I. 122	Gomezné V. 502; IX. 65, 72, 175—	
George, Stefan V. 38, 43, 58f; IX.		184	
3, 16, 306		Gonzaga, Cesare	V. 261
Georgovits József	IX. 231	Gonzaga, Elisabetta	V. 247
Gerber	V. 27	Gonzaga, Lodovico	VI. 53
Gerendi Miklós	III. 32	Gorbinus	VII. 65
Gerevich Tibor I. 235; III. 98—122;		Gosárvári Ambrus	III. 127
V. 32		Gosztonyi János	VIII. 70—91
Gerhard János	II. 201	Gottsched II. 81f; IV. 38; VIII. 10—	
Gerhardt	IV. 118	12; IX. 79, 170; X. 104	
Gervinus	VI. 92, 101f	Goujet	VII. 61
Gesner, Conrad VI. 84; VII. 130f		Gounod	IV. 128
Gessner, Salomon II. 82; V. 104;		Göbl László	X. 101
VIII. 17, 29, 65, 142; IX. 93		Göschel	I. 318
Giacomo, Nicolò di	III. 108	Grabbe	V. 98
Gibbon	V. 288	Gracian	V. 240, 258; IX. 187
Gibson	IV. 122	Graesse	II. 77; IX. 42
Gide, André	II. 75; V. 279	Gragger R. II. 59; V. 306; VI. 3—	
Gierke, O. v.	II. 110, 121	42, 70, 104, 157, 278; VIII. 143,	
Gildas	II. 15	152, 316; X. 3	
Gillouin, René	VI. 141	Graichmann, Jakub	X. 99
Giorgone	IV. 124	Grancolas	IV. 11
Giotto	III. 108, 110, 117	Gratianus	II. 112, 115, 118
Gleim	V. 117	Grautoff, Otto	V. 299
Gobdelas, Demetrios	X. 97	Greco	IV. 84f, 153
Gobil Márton	III. 113	Gréger Miksa	I. 294, 296
Gobineau I. 152; VI. 149; VII. 19		Gregoriantz Pál	III. 126
Godeau	IV. 158	Greguss Ágost I. 6, 317; V. 202;	
Goethe I. 4, 95, 99, 104, 120, 131,		VIII. 118, 121	
178, 251, 345, 350f; II. 70, 74f,		Grévin, Jacques	VII. 183
79—81; IV. 84, 89, 121, 123, 172; V.		Grey	I. 124
21, 24, 29, 43, 57, 73, 94, 102, 104,		Grigoletti	III. 121
110, 112, 119f, 124, 207, 218, 282;		Grillparzer	X. 19, 21, 27
VI. 42, 63, 68, 90, 93—101, 105,		Grimm Jakab V. 33; VI. 211; VII.	
114, 120—122, 224, 258, 264; VII.		420; VIII. 119; X. 92	
10, 22, 110, 141, 171, 225, 229,		Grimm Vilmos	VII. 240
237, 336, 355, 362, 366, 370, 373,		Grobianus	III. 49
396, 401, 405, 407—410, 422; VIII.		Groh István	III. 113
9f, 18, 26, 35, 40, 63, 65, 67f, 172,		Groote	VII. 377
188f, 293—296, 298f, 307f, 310,		Grosschmid Béni II. 116f, 119, 121	
320; IX. 4, 7, 12, 87, 95, 100, 102,		Grossing	III. 132, 136
104f, 318, 334; X. 17, 93		Groth, Otto	VIII. 231
Goga Oktavián	X. 102	Grotius II. 134—137; III. 54; VII. 289	

	Lap		Lap
Grünewald	III. 120	Halász Gábor	VIII. 13
Grünfeld Ferenc	VIII. 124	Haller, Albrecht von	II. 75, 82; V. 104; VIII. 17, 29
Grünwald Béla	VIII. 6	Haller Antal gróf	II. 142f
Grützmaker Richard	I. 355f	Haller János	I. 261; II. 172f, 190f, 198, 204; IX. 59
Guarino	III. 184, 187f, 191; VIII. 212, 217f	Haller László	IX. 64
Gulyás F.	X. 91	Hamann	VII. 370; VIII. 35, 307; IX. 6
Gulyás József	VI. 279	Hamilton	IV. 155
Gulyás Pál	III. 77; VII. 86—92, 363; IX. 253; X. 98, 102	Hamon, Jean	III. 93
Gundolf I.	I. 254f; II. 81; VI. 93—96, 105	Haner György	VI. 85; VII. 132
Gutenberg	VII. 359, 378	Hangesto, Hieronymus ab	VIII. 71, 73, 85f
Gutzkow	VII. 405	Hanka, cseh költő	X. 90, 93
Guyau	II. 8; IV. 91	Hankiss János	V. 302; VI. 138; VII. 303f; IX. 230f
Guyon, Mme	IV. 153, 158	Hanuy Ferenc	VIII. 132
Guzmics Izidor	IX. 221	Haraszti Emil	IX. 229
Gvadányi I.	I. 363; V. 41, 54; VIII. 58, 62; IX. 217	Haraszti Gyula	V. 300
Gyalui Farkas	V. 150	Hardy, Thomas	IX. 16
Gyárfás Elemér	IX. 128	Hárich János	VIII. 243
Gyarmathi Sámuel	V. 37	Harkai Schiller Pál	IX. 228
Gyarmathy Dénes	VIII. 124	Harmos János	VII. 157
Gyergyai Albert	X. 91	Harms, Paul	VIII. 230
Gyomlay Gyula	I. 358	Harnack, A. v.	V. 293; X. 56
Gyöngyösi István	I. 363; II. 173, 207; V. 41; VII. 206, 360f, 368, 391; VIII. 3, 41, 47, 53, 291; IX. 59, 62—64, 189, 195	Harpe, La l. La Harpe	
Gyöngyösy László	II. 193	Harsányi István	III. 77; VI. 279; VII. 151
György Lajos	VI. 139; VIII. 244; IX. 125f, 229	Hartmann, Eduard von	I. 31; VII. 10, 12, 23, 27
Györgyi Kálmán	IX. 128	Hatzfeld, Helmut	V. 299
Gyulaházi Tamás	III. 32	Hauptmann, Gerhart	V. 98; VIII. 310
Gyulai Pál	I. 1, 90, 207; V. 48, 79, 128, 221, 298; VI. 30, 112; VII. 301f, 318, 322, 327, 335, 406, 412, 414; VIII. 187—189, 199; IX. 4. 32, 212, 312, 316; X. 35, 95	Haym, Rudolf	I. 317
Gyürky Antal	I. 270, 285, 291, 295	Hazard, Paul	II. 79
Haag	VII. 64	Hazucha Ferenc	VIII. 286
Haering, Theodor v.	I. 358	Hebbel	V. 98, 280; X. 50
Hahnemann	I. 99	Hebenstreit János	III. 114
Hajdu Helga	X. 56f, 68	Heidegger	VIII. 176
Hajnal István	V. 30; VI. 234	Hegedüs István	VII. 54
Hajnóczy József	II. 149, 154; VII. 295	Hegel I.	I. 30, 38, 65, 88, 143, 307, 312, 314f, 316—341, 356, 359; II. 4, 9f, 93, 113; V. 197, 200, 252, 258; VI. 91f, 109—119, 126f, 131f; VII. 4, 7, 19, 21, 23, 220, 229, 237, 299, 339; VIII. 142, 297; IX. 115

	Lap		Lap
Hegendorf, Christoph . . .	III. 49	Hesiodos	III. 146, 176
Hehn, Victor	VI. 111	Hess András . . .	III. 171; IX. 253
Heim, Karl	I. 354	Hess János	III. 42f
Heine I. 241, 243, 245—247; V. 207, 218; VII. 405		Hessenberg	I. 356
Heinemann	II. 21	Hetényi Sándor	I. 322
Heinrich Ede	IV. 125f	Hettner	II. 70, 77
Heinrich Gusztáv II. 70, 77; V. 298, 301; VI. 9f; VII. 302; VIII. 59; X. 91f, 94		Heumann, Chr. A. VI. 88, 100; IX. 278	
Hekler Antal	X. 88	Heusler, Andreas	VI. 6
Heller Farkas	V. 175	Hevesi András	VIII. 322
Heltai Gáspár II. 171, 185; III. 127; VII. 97, 112, 183; VIII. 285; IX. 233, 259, 275, 281, 294, 296f, 299; X. 23, 100		Hevesi Sándor	IX. 229
Helvetius	IV. 148	Heyden, Sebald	III. 49
Henckel János III. 27, 36—38, 40, 43, 47f, 59		Heyne	VIII. 142
Hencze Béla	VIII. 242	Heyse	IV. 104, 109
Henriquez	IV. 155	Hieronymus I. Jeromos, Szent	
Henszlmann Imre III. 99; IV. 116; VII. 316; X. 27, 34, 37		Hieronymus (Ister-vidéki v. istriai) VI. 160, 170, 200	
Herakleitos I. 38; II. 7; III. 162		Hinkmár	X. 47—49, 106
Herbart IV. 78—80, 165, 169; VII. 309f, 312		Hirschler Imre	VIII. 242
Herberstein	III. 30	Hobbes II. 108, 135, 137; VII. 289	
Herczeg Ferenc	VII. 304	Hodinka Antal VII. 304; X. 53—55	
Herczegh Mihály	I. 299	Hofbauer Aladár	VIII. 123
Herder I. 6, 178, 307, 311, 313, 259- 361; II. 75, 93; III. 13; IV. 149, 172; V. 101f, 104f; VI. 42, 88—91, 109, 113, 122; VII. 3, 401, 416, 420, 422; VIII. 30, 33, 35, 40, 47, 50, 61, 65, 68, 179, 182, 186, 192, 307; IX. 6, 103, 199, 217, 222; X. 90, 92f		Hofbauer László	X. 87
Heriger	II. 17; VI. 181	Hoffhalter Rudolf	II. 167
Hermes, Carl Heinrich VIII. 226		Hoffmann Edith	IV. 124
Hermogenes	VII. 184	Hoffmann egyet. tanár II. 138; IV. 139	
Hermolaus Barbarus . . .	III. 198	Hofmann, londoni osztrák követ I. 168, 170	
Herodotos	I. 143	Hofmannsthal	VIII. 27
Héroët, Antoine . . .	VII. 177, 180	Holbach	IV. 148
Hertwig	I. 265	Holbein	III. 46
Hertz	VII. 225	Holtzendorff, Franz v. VIII. 232	
Hervé érsek	X. 110	Hóman Bálint II. 11—40, 44; III. 123—125, 130—132, 134—136; VI. 183; VIII. 317; IX. 130, 138, 140, 148	
Herzog, Mathias	IV. 136	Homeros II. 97; III. 146, 176; V. 209; VI. 178f; VII. 154, 410; IX. 58, 199, 222	
		Honcour, Villard de . . .	III. 103
		Honterus János III. 28; VII. 117, 182	
		Horányi Elek I. 187; III. 130; VI. 85; VII. 94, 129	
		Horatius	V. 210; VIII. 305
		Horger Antal	V. 18; VI. 72

	Lap		Lap
Hornyánszky Gyula I. 343; III. 141—152; V. 23; VI. 91, 205; VII. 305; VIII. 147		Huszár Dávid	II. 200
Horvát István V. 94; IX. 225; X. 92		Huszár Gál VII. 123; IX. 281, 298	
Horváth Ádám, Pálóczi I. 208, 218		Huszár József . . . IV. 30; IX. 75	
Horváth Cyrill I. 224; II. 42; V. 146; VIII. 253; X. 73		Husztí, Andreas	II. 130
Horváth Endre, Pázmándi VIII. 191; IX. 202f		Husztí József II. 71; III. 153—222; IV. 41—76; VI. 43—58, 192; VII. 162, 169, 173; VIII. 147, 200—222; X. 77f	
Horváth, Georgius	IV. 38	Husztiné, Révhegyi Rózsa I. 341	
Horváth Henrik . . . IV. 115—128		Hutten	IX. 250
Horváth János I. 187—207; II. 70; 162, 196; V. 40, 53, 218; VI. 9, 115, 122; VII. 83, 315, 323, 414—422; VIII. 58, 94, 105, 122, 173f, 185, 308; IX. 10, 15f, 322; X. 19, 28, 52, 70, 92f, 105		Hviezdoslav (Ország) Pál X. 99	
Horváth János veszprémi kano-		Ibsen	VIII. 51
nok	IV. 144; X. 92	Iffland	II. 80; IX. 93
Horváth Konstantin . . . IX. 338		Ignác, Loyolai Szent III. 72, 85; IV. 157; V. 233; IX. 77	
Horváth Kozma, Petrityevity V. 133f, 165		Ilkusch Márton	VI. 48
Horváth Mihály I. 304; VII. 316, 327		Illés József	II. 110
Hoványi Béla	VI. 159	Ilosvai Péter VI. 214; VII. 183; IX. 254, 266	
Hölderlin	IX. 6, 13, 15, 103	Imbert, G. E.	VII. 66f, 82
Hölty	V. 80, 92	Imre József, ifj.	VIII. 240
Hönigswald	IV. 83, 168	Imre Sándor IV. 82; V. 19, 54; VII. 303; VIII. 124; IX. 64	
Hrabovszky	I. 338	Imre, Szent	IX. 129, 139
Hronsky tót író	X. 99	Ipolyi Arnold II. 58; III. 39, 43, 98f; IV. 116; V. 138, 146; IX. 33, 36; X. 92	
Huch, Ricarda . . . IV. 116; VI. 96		Iratosi T. János	II. 177
Hugó Károly	I. 313	Irk Albert	V. 174
Hugo, Victor V. 23, 32, 45; VIII. 111, 172, 195f, 198		Isidorus	II. 13
Humboldt, W. I. 6, 94, 255, 261, 265; II. 214; IV. 103—107, 172; V. 33; VI. 13, 42; VII. 5, 31		Isokrates	VIII. 96
Hume I. 3; V. 188f, 197—201; VIII. 39		István király, Szent I. 127, 161, 363; II. 30, 58, 62, 124; III. 100—102, 125, 129—131, 133f, 136, 139; IV. 163; IX. 129—164; X. 39—51, 97, 106—114	
Hunfalvi Pál I. 338; VII. 287, 296		Istvánffy Miklós VI. 195; VII. 65f, 114, 126	
Hunnius Egyed	IX. 245	Iványi Béla	VII. 88—91
Hurd, Richard	VIII. 39	Jaeger, Karl	VIII. 229
Huré, Ch.	III. 90; IV. 11	Jakab Elek . . . V. 145; VIII. 237	
Huss János	III. 91; X. 59, 61	Jákó Károly	IX. 201
Huss, Richard VI. 140, 281; VII. 304; IX. 128, 230; X. 88		Jakubovich Emil II. 58; VI. 259; VIII. 315—317; X. 67	
Husserl I. 36f, 255; VI. 126; VII. 25		Jamblichos	IV. 55

	Lap		Lap
Jammes, Francis	IV. 16	Kaindl	II. 21
Jánosi Béla	VIII. 118	Kákonyi Péter . . .	IX. 254, 257
Jansenius III. 67—76; IV. 25, 131, 146, 148, 158f, 162		Káldi György . . .	II. 184, 186; VII. 125, 131, 383
Janus Pannonius I. 234; III. 168, 172—193, 203—204, 212, 216; IV. 47, 58, 73; VI. 43—58; VII. 130; VIII. 45, 200—222, 298, 318; X. 52, 78		Kállai Ubul	II. 31
Jás, M. P.	X. 100	Kállay Ferenc	V. 95—97
Jaspers . . . V. 235; VIII. 142, 159		Kálmáncsehi Márton VII. 124, 132	
Jászi Oszkár	I. 132	Kálnai Imre	III. 32
Jean Paul V. 118; VII. 373; VIII. 28, 98, 177, 181f, 188, 191; IX. 103		Kálti Márk	VI. 186—188
Jekelfalussy	I. 297	Kálvin I. Calvin	
Jellinek	II. 116, 122	Kalocsa János, Debreczeni VII. 99	
Jeromos, Szent II. 12, 42, 205; V. 296; VII. 84; IX. 275		Kampers, F.	IX. 133
Jhering	II. 116	Kant I. 3, 22, 30, 32, 36, 64, 65, 309, 318, 321, 329f, 333, 338, 351; II. 111, 112; IV. 149; V. 10—12, 173, 188, 200; VI. 109, 119, 124f, 150; VII. 22, 25; VIII. 142	
Joel	I. 353	Kanyaró Ferenc	III. 54
Jókai IV. 91—102; V. 34, 306; VII. 363, 369; VIII. 111; IX. 178, 331; X. 27, 35f, 82, 97		Kapossy János VII. 244; IX. 230; X. 88	
Jókay Zoltán	X. 232	Karácson Imre	X. 78
Joó Tibor VIII. 123; IX. 338; X. 85		Karácsonyi János IV. 10; V. 161	
Jordanes II. 13, 16, 25, 31; VI. 166, 200		Kardos László	IX. 338
Josif, St. O.	X. 102	Kardos Pál	IX. 338
Jósika I. 21, 313; II. 85; IV. 163; V. 343, 346; IX. 59; X. 26		Kardos Tibor	X. 52—81
Jourdains, François . . . VII. 73		Karg Norbert	X. 85
Joussain, André . . . V. 301f, 304		Karinthy Frigyes	V. 60
Juhász Andor	VII. 151	Karner F. Károly VI. 138; VII. 151, 303; X. 86	
Juhász Géza VII. 304; VIII. 123		Kármán József VII. 373; VIII. 62—65, 307	
Juhász Gyula	V. 52f	Kármán Mór	IV. 79
Juhász Kálmán VII. 54, 63; IX. 125		Károli Péter II. 165—167, 175; IX. 282, 289	
Juhay Pál	IX. 232	Károly császár, Nagy II. 13f; IX. 135, 140—145, 156; X. 106f, 112	
Julián barát	II. 23	Károly, Kopasz	X. 113
Julius Caesar	I. 152	Károlyi Árpád	X. 88
Junghuhn	I. 261	Károlyi Gáspár II. 190; III. 5, 8, 10, 13; VII. 121, 125, 383; IX. 288, 301	
Jurieu, Pierre	III. 95	Károlyi Sándor I. 122; V. 136—138, 165	
Justinus mártir	III. 157	Kassai András	IX. 256
Kabai (Bodor) Gellért . . . VII. 99		Kassai Antoninus III. 31, 33, 37f, 40	
Kacziány Géza	V. 120	Kassai István	III. 103
Kaiblinger Fülöp	VIII. 123	Kassák Lajos . . . I. 101f; V. 38	

	Lap		Lap
Kastner Jenő VIII. 243, 245—283, 322; X. 64		Kerényi Károly	X. 87
Kászoni János	II. 168	Keresztúri József	VII. 259
Katalin, Szent I. 224—229, 231f. 240		Keresztúri Pál	V. 158; IX. 260
Katona Imre, Ujfalvi VII. 113, 130		Keresztury Dezső VII. 315—338; VIII. 117—122	
Katona István III. 137f; IV. 135—140		Kérészy Zoltán	V. 174
Katona István, Geleji II. 179, 200, 201; VII. 91, 99; IX. 298		Kerényi Frigyes	II. 91; X. 27
Katona József	VI. 72, 78	Kerschensteiner	IV. 81
Katona Lajos I. 10, 14, 224; VI. 10; VIII. 317		Kéry János	VII. 105
Kautsky	II. 113	Kessels	IV. 122
Kazinczy I. 99, 208—210, 212f, 215—218, 221f, 312, 360, 363; II. 81, 143, 161; IV. 78, 97; V. 80—98, 100f, 104f, 110f, 117, 125; VI. 75, 90, 276f; VII. 154, 200, 214, 297, 320, 361—363, 366, 390, 392, 394—396, 398—401, 412f; VIII. 4, 7, 9f, 50, 65f, 97, 108, 120, 176, 178—184, 188, 192f, 196, 286, 293f, 305; IX. 64, 83, 85, 97, 100, 102f, 210, 221, 327		Keyserling	I. 359; VIII. 15
Kazy Ferenc	IX. 201, 223	Kézai Simon II. 21, 25, 28; VI. 164, 185, 189	
Keglevich István gróf	I. 291	Király Ádám, Szatmári IX. 60, 67, 69f, 72, 74	
Kelecsényi János	I. 15	Király György	VIII. 317
Kelényi B. Ottó	VIII. 124	Király Ilona	VIII. 322
Keleti Artúr	V. 56	Király János	II. 43f, 47
Keleti Károly	I. 291, 297	Király Pál	V. 155
Kelmenfy	VIII. 286	Kis-Erős Ferenc	VIII. 121
Kemény János báró	III. 131	Kisfaludy Károly I. 360; III. 12f; IV. 121; V. 346; VII. 397—399, 409, 418; VIII. 173, 187, 190, 193, 195; IX. 4, 19, 55, 211, 220, 225, 327, 350; X. 31	
Kemény János fejedelem V. 146—150; IX. 60		Kisfaludy Sándor V. 99, 102; VI. 273, 276; VII. 211, 354, 365, 396; VIII. 9, 177f, 194f; IX. 171	
Kemény János gróf	V. 128	Kis János	IX. 78
Kemény S., ifj.	VII. 89	Kis Miklós, Misztótfalusi II. 172; V. 150—154, 166; VII. 106—108; VIII. 285; IX. 254, 299	
Kemény Zsigmond I. 120; II. 85; III. 15f, 18; IV. 14, 163; V. 208; VII. 315f, 317, 319, 321, 328—332, 336; VIII. 51, 199; IX. 59; X. 27, 33		Kiss Ágoston	IV. 127
Kempis Tamás III. 81f; IV. 18, 27, 30, 152; IX. 169		Kiss István, Rodostói III. 76; IV. 26, 40	
Kepler	I. 2, 22, 355	Kis István, Szegedi VII. 99, 111, 113	
Kerecsényi Dezső II. 162—207; VII. 83, 98		Kiss Jenő	V. 349
		Kiss Sándor, Nagy-Geresdi I. 122; V. 37	
		Kleblsberg Kuno gróf II. 90; IV. 9; V. 306, 308, 338; VI. 16, 21; VII. 135, 147; VIII. 152, 168; IX. 106—124; X. 3	
		Klein-Tesnoskalský, Bela X. 99	
		Klemm Antal	IV. 103—114
		Klempa Károly	VI. 280
		Klemperer, Viktor	V. 299

	Lap		Lap
Klopstock I. 4, 178; II. 80; IV. 91, 149; V. 104f, 112; VII. 392, 401; VIII. 47, 59, 62, 65, 67, 182; IX. 7, 12, 25, 102, 214—217, 221, 224, 328		Kotzebue	IX. 93
Kluge, Friedrich	I. 94, 95	Kovács Alajos	VIII. 244
Kner Izidor	V. 39	Kovács Dezső	II. 201
Koberstein	VI. 92, 102	Kovács István, nagyajtai	V. 128
Koch, Adolf	VIII. 226	Kovács Mária Olga	VIII. 242
Kodály Zoltán	IX. 33—36	Kovács Mihály	IV. 125f
Koehler, Franz	I. 360	Kovács Pál, Lisznyai III. 127, 129, 131; VII. 115	
Kohn Hermann	IV. 118	Kováts Ferenc	II. 43, 53
Kokas Endre	IX. 229	Kováts József	X. 87
Kollár Ádám Ferenc	III. 134	Kováts Pál	II. 135
Kollár János	X. 92f, 102	Kovátsits	IV. 139
Koller József III. 216; X. 54, 60, 62		Kozina Sándor	IV. 124
Kolmár József	V. 46, 49—51	Kölcsey I. 5, 346, 360, 362f; III. 12f; IV. 33; V. 72—119; VI. 90, 272, 276; VII. 316, 374, 395, 398, 407, 417, 421, 422; VIII. 9, 12, 98, 103, 173, 176, 181f, 185f, 197; IX. 5, 19, 322, 328f	
Kolowrat gróf	I. 214	Köleséri Sámuel II. 193—195; VII. 100, 107, 115f; IX. 281	
Kolozsvári Tamás	III. 111f, 114, 119	König, Eduard	I. 356
Komáromi István	VII. 101	Köppen	I. 258
Komját Aladár	I. 101	Köteles Sámuel	I. 322
Komjáthi Benedek II. 184; V. 47; IX. 253—255, 263, 272, 275, 281, 300		Kraftheim, Cato von III. 64; VII. 62	
Komjáthy Jenő I. 242f, 245, 248— 251; III. 28; V. 22, 57, 63		Kreil Antal	VIII. 141
Koncz József	VII. 91	Krémer Erzsébet	VIII. 242
Konstantinus Porphyrogenitus III. 124, 132—138		Krenedits Ödön	I. 299
Kont Ignác	IV. 10; V. 301	Kretschmann	IX. 215f
Kopernikus	I. 235, 346, 355	Kriehuber	IV. 119
Kopp Tivadar	VI. 8	Kristóf György	IX. 127, 338
Koppi, jogtanár	II. 138	Krisztics Sándor	X. 86
Kornemann	IX. 133	Kriza	VII. 418
Kornis Gyula I. 28—89; II. 85—93; IV. 82, 113; VI. 80, 108; VII. 134 —150, 299, 389f, 396, 407; VIII. 7, 11, 160; IX. 159, 323		Krug	I. 320, 322, 324, 339
Kornis Károly	VII. 289, 296	Krumbacher, K.	V. 31
Korocz György, Szepsi	II. 207	Krusch	VI. 160—162
Kossuth Lajos I. 117f, 121; IV. 163; V. 93; VII. 316, 321; IX. 116; X. 33		Krückmann	II. 111
Koszó János I. 305—316; II. 93—98; III. 13; IV. 86—90; VI. 91; VIII. 173; IX. 321, 335f		Kulcsár György II. 173, 184; IX. 269, 272, 285	
		Kultsár István	VII. 416f
		Kun István	II. 192
		Kun Sámuel	IV. 30
		Kunczer Gyula	IX. 126
		Kurzweil Géza	VIII. 242
		Kutassy János	II. 176
		Kuthy Lajos	VII. 283; X. 27, 33

	Lap		Lap
Kuzsinszky Bálint	VI. 157	Lay, A. V.	IV. 80
Kühár Flóris	V. 175	Lázár János	IX. 64
Labé, Louise	VII. 177	Lazarus	IV. 108
Laboureur	IV. 122	Laziczius Gyula	IX. 125
La Bruyère	V. 96; IX. 189	Lazius, Wolfgang	VI. 196
Lachmann	VI. 255; X. 90	Leblond, Marius	V. 301
Lacordaire	IV. 128	Lechner Jenő	VI. 280
Laczkovits	II. 150, 152, 154	Lechnitzky Gyula	VII. 303
Lafontaine I. 98; III. 77; IX. 192		Lefèvre	VIII. 74f, 82, 90
La Harpe	II. 77	Lefranc, Abel	IV. 75; VII. 176
Laib, Konrad	III. 112	Lehel Ferenc	VIII. 122
Lajos király, Nagy I. 161; II. 25, 208; III. 106		Leibniz I. 3, 30, 38, 68, 69, 75, 76, 82, 86, 306, 355; IV. 33, 37f, 96, 172; V. 33f, 187; VI. 42, 108f, 115; VII. 359; VIII. 140, 142, 297	
Lajos király, II.	III. 2f, 6, 17	Leland	VIII. 39
Lajos király, XIV.	I. 119	Lemaire, Jean	VI. 165, 177—180, 187
Lajos király, XV.	I. 120	Lemaître, Jules	V. 301; VI. 154
Lajta László	IX. 34	Lenau	I. 245—247; VI. 13
Lajti István	VI. 158	Lendvai István	V. 44, 54, 56
Lalouette	IX. 168	Leo császár	X. 114
Lamartine	I. 99; V. 55; IX. 67	Leonardo da Vinci	V. 280; IX. 16
Lambecius	VI. 88	Leopardi	I. 241
Lametrie (La Mettrie) I. 306; IV. 33		Lepényei János	IV. 141
Lamprecht	III. 149	Lépes Bálint	II. 176
Lám Frigyes VI. 140, 280; VIII. 243; IX. 126		Lerch Eugen	V. 299
Landino, Cristofano	III. 176, 179, 181f, 202	Lessing I. 13, 306; III. 53; IV. 91, 154; VII. 373, 390; VIII. 188, 305; IX. 79	
Landovits István	II. 169	Lesznai Anna	I. 132
Langenstein, Heinrich von	II. 50	Letenyei Lajos	I. 289
Languet, Hubert	VII. 74	Lévay József	IX. 53 f; X. 35
Lanson	II. 71, 80	Lewes	II. 81
La-Pays, René	IX. 195	Lichner Pál	II. 43
La Rochefoucault	II. 91	Lietzmann, H.	IX. 133
Larousse	IV. 12	Ligeti Antal	IV. 121, 126
Larroque, Tamizy de	VII. 66	Ligeti Pál	V. 349
Laskai János	II. 180—182, 198	Linacre, Thomas	IV. 76
Laskai Osvát	VII. 110; X. 52	Lipót császár	I. 168
Lasserre, Pierre	V. 301; VIII. 22, 26	Lippai János	II. 204
László király, V.	I. 313	Lippi, Filippino	III. 115
László király, Szent II. 21f, 24—40, 124		Lipsius, Justus	II. 134; III. 54, 59
Laurana, Francesco	III. 118	Lisznyay Kálmán	V. 217; X. 27f, 34
Lavater	V. 29, 118	Liszt Ferenc	I. 247; V. 114
Laverque, Claude	IV. 128	Litt, Th.	IV. 80, 83, 168f
Lavissee	II. 214		

	Lap		Lap
Liudprand	II. 14, 16f, 25	Magyari István III. 5, 5, 8, 13, 16;	
Livius II. 36; VI. 181; VIII. 97		IX. 233–251, 257, 271, 290	
Lloyd George I. George		Magyary Zoltán VI. 139; VII. 93,	
Locke II. 108; IV. 33; V. 188f, 197		303; VIII. 124, 163–164	
	–199	Mailáth János gróf	I. 191
Logau, Georg von	III. 35	Maimonides	I. 229
Loliée	II. 70, 77	Maior, Petru	X. 97
Loósz István	IX. 199	Maistre, Joseph de III. 75; V. 195;	
Lordelot, B.	III. 89	VI. 142; VIII. 110	
Lorrain, Claude	IV. 115, 120	Majthényi, magyar gárdista I. 215	
Lorris, Guillaume de	VII. 165	Makkai Sámuel	II. 205
Losonczy Zoltán VII. 151; IX. 338		Malebranche	IV. 152
Lotz Károly	IV. 119, 125	Malherbe	V. 45
Lotze	I. 31	Mallet	VIII. 39
Lovas Elemér	VIII. 246	Malmesbury Vilmos	II. 16
Löbl, Emil	VIII. 232	Málnásy Ödön, vitéz	IX. 127
Lucanus	VI. 157; VII. 87	Mályusz Elemér VII. 304; VIII. 223	
Ludewig, Joh. Peter	VIII. 226	Manet	IV. 121
Lugossy József	I. 341	Maniquet, Jacobus	VII. 65
Lukács Mór	II. 90; VII. 316	Manlius János	IX. 281
Lukač, tót költő	X. 100	Mann, Thomas	I. 253; V. 34
Lukinich Imre III. 77; IV. 1–9;		Manutius, Paulus	VII. 57, 62
V. 137, 174; VII. 83		Marastoni	III. 121
Lullius, Raymundus	I. 209	Marcellus, Jacobus Antonius VIII.	
Luther II. 55; III. 7, 22, 32, 42–45,		200, 204, 207–209, 215f, 221	
49–52; IV. 160; V. 68; VI. 121,		Marchia, Jacobus de I. Márkai	
144, 150; VII. 223, 345, 364, 376,		Marcus Aurelius I. 314; V. 274	
382, 387, 405; VIII. 82, 306; IX.		Marczali Henrik II. 21, 24, 35, 133,	
77, 237, 246; X. 30		138, 140; III. 98, 124, 138	
Lüdeke, Hedwig	VI. 20	Márer Erzsébet	VIII. 242
Lyka Károly	IV. 121	Margalits Ede	VII. 54
Lykurgos	II. 109	Margit, Szent	VIII. 245–285
		Margitai Péter	II. 175
Mabillon	III. 70; IX. 174	Mária Terézia I. 170–172, 174, 216;	
Mably	II. 149	II. 136	
Macaulay	I. 131; III. 147	Marienescu	X. 91
Macchiaro, Vittorio	VIII. 148	Maritain, Jacques	VI. 141–156
Macchiavelli	II. 112, 187	Márkai Szt. Jakab X. 52, 61, 63,	
Machovich Viktor	VIII. 242	65–68, 74	
Macpherson VIII. 40, 43, 62; IX.		Márki Sándor	III. 39
206–210, 221		Markó Károly	IV. 120f, 125f
Macrinus	VI. 157	Marmontel	V. 41
Madách I. 317, 346, 359; III. 66;		Marót Károly VII. 151; VIII. 124,	
IV. 96; V. 65, 306; VII. 306;		243, 321; IX. 229	
VIII. 120; IX. 32; X. 27, 97, 102		Marsilius Patavinus II. 105, 126	
Madzsar Imre	IX. 228	Martini II. 133, 135f, 149; IV. 157;	
Magda Sándor	I. 322	VII. 256	

	Lap		Lap
Martinovics II.	140, 149f, 152f, 161; X. 104	Melich János III.	49; V. 26, 50, 175; VII. 112; VIII. 61; X. 96, 99
Martius Károly	III. 171	Melius Péter II.	55; VII. 123, 131; IX. 290, 298
Martonfalvay Imre V.	125—128, 165	Menandros	III. 146
Martonfalvi György II.	194; VII. 99—101, 114	Mentovich Ferenc	I. 5
Márton István	I. 321	Menzel festő	IV. 119
Márton József	V. 37	Mercier, Jean	VII. 63f
Marty	IV. 105f, 115	Mercier, Seb.	VIII. 43
Martyr Péter	III. 53	Merényi Oszkár VIII.	321; IX. 229
Marullus	VII. 156	Messer, August	I. 353
Marx	I. 88; III. 95; V. 189	Mészáros László	VIII. 240
Masolino	III. 114	Mészöly Gedeon	II. 66; X. 68
Máté Károly V.	120—166; VIII. 83 —135, 389; VIII. 223—239, 292, 294, 313—320; IX. 252—302	Mettellus, Johannes	III. 59
Matolay főmester	I. 214f	Mettrie, La I. Lamettrie	
Matthisson V.	88, 91f, 104f, 117; IX. 25	Meumann, E.	IV. 80
Mátyás Flórián	II. 21	Meung, Jean de	VII. 165
Mátyás király I.	127, 234f; II. 41, 44, 48; III. 18, 30, 40, 113f, 168— 172, 177, 185, 192, 201—205, 211, 215; IV. 41—59, 62, 65—68, 72— 74, 76; V. 249; VI. 177, 192, 194; VIII. 48, 75, 133f	Meyer, Theodor A.	V. 214
Maurras, Charles V.	301; VI. 141— 156; VIII. 9, 29	Meyer, R. M.	VIII. 94f, 98
Maynard	IX. 287	Meynen, Otto	VIII. 251
Mázy Engelbert	IV. 79	Mezőssy László	I. 283f
Mécs László	VIII. 240	Michaud	III. 80
Medgyesi Pál II.	180f, 189f, 199f, 202; IV. 140; V. 139; VII. 121	Michelangelo III.	120; IV. 153; V. 262; VII. 172—181, 203; VIII. 307
Medici, Cosimo III.	57, 165, 167, 173, 176, 185f	Michnay Endre	II. 43
Medici, Lorenzo III.	174, 178, 194; IV. 47, 50, 67f, 70; VII. 173, 176, 193	Mieses, Mathias	V. 33, 35f
Mednyánszky Dénes báró II.	143; III. 137; VII. 90	Mihalik József	II. 49
Megyeri Zsigmond	IX. 260	Mihályfi Ákos	V. 174
Mehlis	I. 259, 263	Mihálykó János	II. 181f, 200
Meillet	X. 95f	Mika Sándor	VI. 29
Meinong	VI. 127	Mikes Kelemen II.	74; III. 76, 79, 88, 92f, 97; IV. 12, 17, 24, 26— 40, 85, 146, 150, 161f, 164; VII. 361; IX. 53—79, 165—198
Melanchton II.	55; III. 27, 42f, 45, 49, 51, 54	Miklós pápa, Szent	X. 107—109
		Mikolai (Hegedűs) János	VII. 121
		Mikszáth Kálmán V.	55, 60; X. 97, 99, 102
		Milleker Rezső	VI. 138
		Millien, Achille	V. 303
		Millot	X. 104
		Milotai István	II. 176, 197
		Milton	IX. 214
		Mirabeau	II. 147
		Mirabilibus, Nicolaus de	IV. 44
		Mirandola, Pico della	IV. 70, 76; V. 272, 280; VII. 173, 175, 189

	Lap		Lap
Miskolczi Ferenc	VII. 102	Mornet	VII. 258
Miskolczi Gáspár	II. 198, 205	Morus Tamás	IX. 288
Miskolczi Gyula	X. 98	Murat, Mme de	IX. 177
Miskolczi László	III. 107	Muret, Marc-Antoine (Muretus, Anton)	III. 59; VII. 69
Miskolczy István	VIII. 246f	Musculus	III. 53
Mitrovics Gyula	VIII. 117—122	Mussafia	VIII. 245
Mócsi Mihály	I. 325	Mussolini	VIII. 147
Modena, Tommaso de	III. 109	Muzsi Piroska	VIII. 242
Módi Mihály	IX. 251	Mügelh Henrik	II. 23, 34
Mohr, Martin	VIII. 228	Müller, Adam	IX. 328
Moleschott	I. 5	Müller, B.	X. 100
Molière III. 77; IV. 27; V. 306; VI. 13; IX. 67, 165, 171, 189		Müller Erzsébet	IX. 230
Molina III. 69, 74, 79; IV. 151f, 155, 157		Müller, G.	II. 96
Molinari	IV. 148	Müller Gyula	IX. 231
Molinos	IV. 27, 154, 157	Müller, Johannes	I. 307f, 314
Molnár Albert, I. Szenczi		Müller, Max	IV. 4
Molnár István	I. 291	Nadányi János	II. 204
Molnár János	IV. 141	Nádasdy Ferenc	III. 127—129
Molnár József	IV. 126	Nádasdy Pál	II. 177
Molnár Kálmán V. 174; VI. 139; X. 86		Nádasdy Tamás	III. 32
Moltke	I. 114	Nadler I. 253—255, 305f; IV. 163; VII. 355; IX. 333f; X. 20f, 25, 94f	
Mommsen I. 144; II. 110; III. 147		Nagy Béni	II. 62
Monaco, Lorenzo	III. 112	Nagy Gyula	VII. 89
Monod	III. 91	Nagy Ilona	IX. 126
Monoszlai András IX. 261, 277, 279		Nagy Imre, Szopori V. 126, 128	
Montaigne	VI. 65; VIII. 50	Nagy Ignác	X. 35f
Montalembert	I. 4, 256	Nagy Ignác, püspök IV. 151, 160	
Montefeltro, Federigo da IV. 64		Nagy Iván, vitéz VII. 304; X. 85	
Montesquieu I. 306f, 309; II. 135, 149; III. 74, 88; IV. 13, 22; V. 189, 194; VI. 11, 145; IX. 188, 190		Nagy J. Béla	V. 175
Montessori	VII. 313	Nagy József I. 90—92, 104; II. 208— 215; IV. 173f; V. 167—173, 177— 201, 320—332; VI. 108; VII. 134—150; IX. 106—124; X. 82—84	
Montluc, Jean de	VII. 75	Nagy László	IV. 82
Montpellier	VIII. 130	Nagy László, Nyitrai	VIII. 321
Moog, W.	IV. 83	Nagy Sándor	VI. 279
Moór Elemér VI. 280; VIII. 241		Nagy-Ari Benedek	II. 188
Moore, Thomas	IV. 76; V. 218	Nagyszombati Márton	II. 64
Mór, Szent	II. 23	Nagyválti János	II. 161
Móra Ferenc	V. 31	Naldi, Naldo IV. 42—46, 56f, 59, 69	
Moravcsik Gyula VII. 152; IX. 231, 338		Nánási L. István	II. 189
Morel, D., bencés	III. 80	Napoleon I. 159, 313, 315, 351; IV. 5	
Morhof	VI. 88	Natorp, Paul	IV. 80
Móricz Zsigmond I. 100f; VII. 304			

	Lap		Lap
Naclerus, Ludovicus . . .	IV. 76	Nyrop	VI. 83; VIII. 92
Naumann	VIII. 95	Nyujtódi András . . .	II. 65; VII. 349
Navarre, Marguerite de . .	IV. 75		
Navratil Ákos	VII. 305	Oberschall Magda . . .	VI. 280
Nägelsbach, Karl Friedr. .	VIII. 92	Occam	II. 105, 126
Négyesy László II. 162; V.	17; V. 30; VI. 115	Ochini	III. 53
Nelson, Leonard . . .	I. 356; II. 111	Oecolampadius	III. 53
Neményi	IV. 78	Oláh György	II. 118
Németh Antal	VIII. 240	Oláh Miklós	III. 27f, 32, 38f, 41, 43f, 47f, 54, 117; VI. 195
Németh Gyula	IX. 230	Ompolyi M. Ernő	VI. 44
Németh László	IX. 326	Ongaria, Giovanni d' . .	III. 114
Némethy Ernő	IX. 125	Opitz	VI. 101
Nennius	II. 16	Opstraet, Johannes . . .	IV. 134—140
Nernst, W.	II. 94	Oravetz Vera	IX. 358
Nettesheim, Agrippa von .	III. 201	Orczy Lőrinc báró . . .	II. 148f
Neumann, H.	II. 96	Origenes	III. 157; IV. 27, 152
Neumarkt, Johannes von .	X. 60	Orleansi Jónás	X. 47
Neurath, Otto	I. 358	Orosius	II. 16
Newman	I. 117	Ortvay Tivadar	III. 17, 44
Newton I. 2, 22, 355; II. 214; V. 188		Ossian II. 75; IV. 144; VI. 90; VII. 154; VIII. 40, 65; IX. 199—215, 220—222; X. 92	
Niccoli, Niccolo	III. 160	Osthoff	I. 358
Niceron	VII. 69	Osvald, Ad.	X. 99
Nicholinus, Johannes . .	IV. 62	Otfrid	VI. 235, 263; VII. 392
Nicole III. 70f, 78, 87, 94—97; IV. 13, 142—146, 148; IX. 168		Ottlik László	VI. 138; IX. 231
Nider, Johannes	I. 236	Ottlyk György V.	134—136, 165
Nietzsche I. 32, 101, 342, 349, 351; II. 80, 92, 95, 97f; IV. 174; V. 22; VI. 117, 119—121, 149, 239; VII. 7f, 18, 25, 33, 36, 49, 52, 228, 257, 371, 409; VIII. 299; IX. 92		Ottó, Nagy	II. 17
Nithard	II. 16	Overbeck	IV. 116—128
Nižnansky, tót költő . . .	X. 100	Ovidius II. 41; VII. 156; IX. 201	
Nógrádi Mátyás	II. 204	Öz Pál	II. 154—156
Nolhac	VII. 54, 66f		
Nonnotte	IV. 141	Payr Sándor	V. 164
Norden	VIII. 94, 97; IX. 133	Pais Dezső II. 46; VIII. 316; X. 67	
Noreen	IV. 105, 109	Pákh Albert	VII. 317f
Notker	VI. 235	Pál, Szent II. 184; III. 69; IV. 19f, 35, 156; V. 292; VII. 219; VIII. 21; IX. 167	
Notter Antal	II. 115	Paläologus	III. 63
Novalis III. 66; VII. 22, 373, 399, 404; VIII. 28, 35, 177, 191, 309f; IX. 103, 228		Pálffy gróf	I. 215
Novák József	V. 31	Pálfy Ilona	VIII. 243
Novius	IX. 38	Palma Ferenc Károly . .	III. 136f
Nyireö István	V. 38	Pálóczy Horváth I. Horváth	
		Palos Bernardin	VIII. 321
		Pannonius, Johannes III. 216—222; IV. 74	

	Lap		Lap
Pápai Páriz Ferenc	II. 170, 175, 183, 204; VII. 101f, 107; IX. 299	Percy VII. 419; VIII. 39
Pápay Sámuel	. . . I. 188f; VI. 88, 224f; VII. 133	Perényi Ferenc III. 46
Papon VIII. 203	Perényi József VII. 83
Papp Ferenc VII. 330	Perényi Péter III. 42, 46
Papp István	. . . VIII. 241; X. 88	Pericles I. 125
Papp Zoltán VIII. 240	Perion, Joachim	VII. 57, 68f; VIII. 91
Paris, François	. . . III. 87, 93	Perottus, Nicolaus IV. 71
Parisiensis, Joannes	II. 126; VI. 187—189	Pestalozzi I.	112; IV. 77f; V. 225
Parmenides I. 38	Pesti (Mizsér) Gábor	II. 164; III. 28; VII. 97; IX. 253, 261, 273f
Parmentier I. 278	Pesti Gáspár VII. 117
Parschitius Kristóf	. . . III. 128	Péterffy Jenő	I. 90; V. 298; VI. 29; VII. 302, 318, 321f, 327, 329, 332—337; VIII. 121
Pascal I.	355; III. 66—68, 71, 75f, 78, 84; IV. 15, 17, 21, 136, 139, 142, 147, 149, 152, 156, 158; V. 191f; IX. 73	Péterffy József, Jagocsi	. . . I. 288
Paschal, Charles VII. 76	Péterfy Károly, vitéz	. . . VIII. 241
Pasteur II. 214	Péterfy Sándor V. 164
Pater, Walter III. 209	Petersen, Julius	VII. 311; X. 30
Paul, Hermann	. . . I. 24; IV. 103	Pethő Gergely	II. 203; III. 127f
Pauler Ákos	I. 23, 28—89, 103f, 247, 345; II. 1—10; IV. 82; V. 167—173; VI. 124, 132f, 136f; VII. 146; VIII. 121	Petkó János, Somosi	II. 172, 182, 189—191; VII. 121
Pauler Gyula	I. 1, 6, 17f, 23; III. 125; VIII. 255; IX. 130	Petőfi I.	361—364; II. 79f, 83; IV. 17, 34, 163; V. 22, 41, 43, 45, 57, 59f, 62, 64, 90, 113f, 203, 207—213, 302, 306; VI. 62, 67f, 77, 224, 235, 263f; VII. 160, 191f, 196, 200, 203, 210f, 410, 414, 418; VIII. 56, 58, 95, 113, 173f, 197; IX. 3, 8, 54, 57, 67, 76, 166, 332; X. 27f, 33f, 84, 100, 102, 105
Pauler Tivadar II. 90	Petrarca	III. 159, 161; IV. 20, 152; V. 74, 124, 155, 243, 289; VII. 104, 156f, 161—172, 185, 188, 199, 203, 207, 210; VIII. 182, 273
Paulovics István I. 245	Petrőczy Kata Szidónia	V. 166; VII. 115
Paulsen VIII. 143	Petz Gedeon	I. 103; VI. 10, 215, 217, 222; VIII. 52
Pável Ágoston V. 349	Pfänder V. 256
Pázmándi Horváth I. Horváth		Pibrac VII. 76
Pázmány Péter	I. 40; II. 65, 168, 199, 203; III. 5, 8, 48, 66, 79; IV. 85, 155; V. 48, 68, 81, 144, 146; VI. 222; VII. 109, 131, 183, 345, 383, 390; VIII. 41, 138, 301; IX. 233f, 247, 266—268, 290; X. 24	Piccolomini I. Enea Silvio	
Pechi Lukács IV. 141	Pico della Mirandola I. Mirandola	
Pécsi Simon IV. 14	Pikler Gyula V. 23
Pécsváradi Péter II. 181	Piloty III. 121
Péczeli József	. . . III. 77; VI. 274	Pintér Jenő	I. 192, 312; II. 57; VII. 153, 155, 157, 211; VIII. 313—320; IX. 131, 198, 238, 323
Pekár Károly I. 15		
Pelagius IV. 154		
Pelez, János	. . . III. 131f, 133f		
Pelly, P. L. VIII. 145		

	Lap		Lap
Pinturicchio	III. 115	Prabner	IV. 137f
Piso Jakab II. 53f; III. 31f, 34f, 37, 40; VII. 375		Prágai Jeromos	X. 60
Pistorius	III. 129f, 133	Prágai Márton	X. 58
Pius pápa, II. I. Enea Silvio		Pray György III. 126, 131, 136—158; X. 97	
Platina	III. 175	Prinz Gyula	II. 68
Platon I. 38, 88, 228, 230—232, 351; II. 97; III. 26, 153—222; IV. 41—76, 92; V. 171—173, 187, 225, 241, 268—272; VI. 124, 126, 131, 148, 226; VII. 21f, 137, 146, 149, 153—214, 229, 238, 287, 403; VIII. 51, 71, 76, 127, 136; IX. 136, 167f		Prior, Matthew	VIII. 38
Plautus	III. 154	Prohászka Ottokár I. 24; IX. 73, 77, 174; X. 82—84	
Plethon, Gemistos III. 161, 163f, 166, 168, 176f, 188, 198		Prohászka Lajos VII. 3—53, 215—254	
Plinius	III. 36; VIII. 90, 97	Proklos	III. 176
Plotinos III. 153, 163, 176, 190—192, 196, 200—210; IV. 54f, 63; VII. 22		Prónay A.	IX. 201
Pluche	IV. 11, 37	Propertius	VI. 157
Plutarchos	III. 188f; V. 268	Protagoras	V. 197
Podhrádsky, Em.	X. 99	Pröhle Károly	V. 174; VI. 138
Podlusáni Zsigmond	III. 150	Prutz, R. E.	VIII. 230
Podmaniczky József báró II. 143		Psellos	IV. 201
Poe	V. 207	Ptolemaeus	VI. 193, 195
Pogány Albert	VIII. 241	Puffendorf	II. 134, 136f
Poincaré	II. 214	Pukánszky Béla I. 241—251, 316—341, 360; VI. 90; VII. 299, 414—422; VIII. 46, 61; IX. 210, 321—337; X. 22, 25, 92, 103	
Poliziano, Angelo	IV. 42, 70	Pulszky Ferenc II. 91; IV. 116, 118, 120	
Pollák Mihály	III. 121	Pulszky Károly	III. 105
Polner Ödön	IX. 125	Putnoky Miklós	X. 101
Polski, Dlhomir	X. 99	Pyrker László	VI. 274; IX. 219
Pólya Jakab	I. 291	Pythagoras II. 209; III. 162, 163, 176, 213; IV. 52; V. 10, 181, 195; VIII. 71, 76, 127	
Poniatovszky	I. 216	Querard	III. 88
Poničan tót költő	X. 100	Quesnel III. 70—72, 88—92, 94, 97; IV. 11, 13, 132f, 136, 154, 159	
Ponsonby, A.	II. 86	Quincey, De l. De Quincey	
Pope	IV. 37f	Quintilianus	IV. 43; V. 209
Porphyrios	III. 200		
Porzig	IV. 105f		
Pósaházi János	II. 171	Rabelais	VII. 179, 201
Posidonius	II. 118	Racine, Jean III. 72; V. 194; IX. 67f, 74, 166, 170, 173f	
Posnett	II. 77	Racine, Louis	IV. 13f
Posonyi Erzsébet	VIII. 241	Rácz Elemér	VIII. 241
Potturnyai	I. 218	Rácz Lajos	VII. 77
Pouget	III. 94; IV. 11, 50—52	Ráday Gedeon II. 174; VIII. 4; IX. 210	
Pourtalès, Guy de	II. 72		
Poussin	IV. 115		

	Lap		Lap
Ráday Pál	IX. 60f, 65	Rembrandt	I. 349; IV. 126
Radbruch	II. 111, 114	Renan	II. 70; III. 66; X. 50
Radisics Elemér	V. 175	Renaudot	III. 95
Radvánszky Béla báró VII. 90, 105		Renner, Paul	V. 31f, 36f
Rafael I. 35; IV. 115, 122, 127; V. 235, 261, 274f; VII. 176; VIII. 136		Réső, Ensel Sándor	IX. 53f
Ragusanus, Félix	III. 118	Reuchlin	III. 35, 42, 201
Rahl, Karl	III. 121; IV. 119, 125f	Reuter, Franz	VIII. 231
Raith Tivadar	V. 38	Reuter, Quirinus VII. 56, 62f, 115, 130	
Rajka László	X. 87	Reviczky Gyula I. 242f, 245—251	
Rájnisi József	IX. 201	Reviczky József VII. 268—273, 275, 295	
Rákóczi Ferenc, II.	III. 76—97; IV. 10—31, 34f, 39f, 85, 146f, 150, 152, 161, 164; V. 125, 154—161, 165f; VII. 186, 196; VIII. 48, 294; IX. 175f, 179f, 186	Révai Miklós I. 200; V. 48; VIII. 61	
Ramsay	IX. 175, 177f	Révai Péter	VII. 105
Ramus	VII. 60, 77f	Révay Ferenc II. 176; III. 127—129, 131; VII. 90	
Ransanus III. 126f, 131; VI. 194, 199; VIII. 256f		Révay József	VI. 138, 281
Ranschburg Pál	IV. 82	Révész Béla	I. 100f; V. 20, 30
Rapin	IV. 20	Révész Imre	VIII. 241
Ráskai Lea II. 67; V. 28; VI. 254		Révész Margit	IV. 82
Ráth K.	IV. 14	Rhédei Ferenc	VII. 117
Ráth Mátyás	VII. 404, 416	Rhode	IX. 177
Rautenstrauch István IV. 132f, 138, 148, 157		Rhodiginus, Caelius	IX. 236
Ravasz László IV. 95; X. 82—84		Ribadeneira IV. 147; VII. 131; IX. 170	
Raynal	VII. 285	Ricardus	II. 23
Raynold, G. de	II. 82	Richardson, Samuel VIII. 18, 179	
Rázus Márton	X. 99	Richelieu	III. 70
Rebreanu, L.	X. 102	Richer	II. 16, 25
Reclus	I. 261, 265	Richter, J.	VIII. 58
Rédey Tivadar	X. 86	Rickert, H. I. 56, 259, 263, 265; II. 94; III. 149	
Regino	I. 23, 26	Riedele báró	I. 222
Regiomontanus II. 169; IV. 58; IX. 288		Riedl Frigyes I. 21, 90—92, 109—142, 191, 235, 252, 254; V. 107, 208, 298; VI. 10—12, 43; VII. 501f, VIII. 121; IX. 9, 14, 205f, 309	
Regnart Jakab	VII. 156	Riehl	II. 213; VII. 26
Rehbach	I. 216	Rilke	IX. 18
Rehm, Walter VIII. 289; IX. 24		Rimay János II. 166, 207; V. 53; VI. 78, 224, 267; VII. 105, 156, 183, 183f, 198; VIII. 106, 289, 311	
Reimarus, H. S.	I. 306	Riter geografas	I. 266
Reimman, Jac. Friedr. VI. 88; VII. 128f, 389		Ritschl	II. 93; V. 35
Reineccius, Reinerus	III. 59	Ritter János Vilmos	I. 222
Relkovics Néda	II. 43	Rivet	IX. 165
		Robortellus	VII. 63

	Lap		Lap
Rochefoucault La, I. La Rochefoucault		Saint Simon . . . IV. 11; V. 189	
Roediger, Max VI. 17		Sainte-Beuve III. 93f; IV. 11, 143f, 158; IX. 67, 75	
Roethe, Gustav . . . VI. 6, 9, 251		Salamon Ferenc II. 67, 131; III. 135; VII. 317	
Rogier I. 278		Salánki György III. 55	
Rohden IV. 127		Salis V. 80, 92	
Romanecz Mihály V. 120		Sallustius VIII. 97	
Romano, Cristoforo . . . III. 118		Salomon, Ludwig . . . VIII. 230	
Rómer, Flóris III. 99		Salvini, Sebastiano IV. 48, 56, 59—64, 71, 74	
Róna Éva VIII. 243		Sambucus (Sámboki) III. 178—183; VII. 65f, 183	
Rónai Pál IX. 338		Samuelyfy, Lorandus III. 55; VII. 54	
Ronsard III. 56; V. 21, 45; VI. 179f, 187; IX. 173		Sand, George VI. 149	
Roques, Mario X. 100		Sanfelice, Josephus . . . IV. 146	
Rosenkranz VI. 111		Sappho V. 209	
Rosenkreuz, Christian . . I. 210		Sárossy Gyula II. 91	
Rosnyai Dávid IX. 60		Sasku Károly VII. 280—282, 296	
Rotarides VI. 16, 85		Sauer, August . . . IV. 163; X. 20f	
Roth, K. L. VI. 162, 170		Saussure, Ferd. V. 19, 304; VI. 59, 66	
Rotteck VII. 291		Sauvageot, Aurelien . . . VI. 63	
Rousseau II. 81, 133—161; III. 83; IV. 17, 38, 79, 88, 152, 174; V. 75, 115—117, 120, 124, 225; VI. 11, 109, 145f, 148—150; VII. 22, 203, 255—298, 308, 401, 407, 410; VIII. 18—30, 35, 37, 40, 43, 63; IX. 6f, 68, 209, 308; X. 84, 104		Savile, Henry VII. 79f	
Rozgonyi József I. 321		Savonarola II. 42; V. 262	
Rössler Mária Irén . . . VI. 279		Sbardelatti, Ágoston . . . III. 55	
Rubens III. 122; IV. 115, 124, 126		Scaliger IX. 200	
Ruber József II. 99—132; IX. 127		Scève, Maurice VII. 177	
Rudnyánszky Gyula . . . V. 22		Schaller, Julius I. 318, 325	
Rufinus II. 12		Schams Ferenc I. 179—183, 270, 280, 292	
Ruge I. 318		Schaurek Ráfael IX. 230	
Ruhmor IV. 116, 118		Schedius VIII. 121	
Rumy Károly VIII. 181		Scheffel I. 115	
Rupp Kornél III. 51		Scheler, Max . . . V. 238; VII. 7, 51	
Ruysbroeck VII. 22		Schelling I. 309—314, 321f, 324, 329, 339; III. 13; IV. 125; VII. 7, 10, 22f, 26, 241; VIII. 142, 191	
Ruyssen VIII. 144, 165		Scherer, Wilhelm I. 27, 254; VI. 101; VII. 420; VIII. 320	
Ruzitska Mária VII. 504		Schesaeus Keresztély VII. 104, 107	
Rühl II. 21		Schiller Bódog II. 110, 117, 121f, 132	
Saavedre VIII. 196		Schiller, Fr. I. 4, 95, 307—309; II. 75, 80; V. 85, 104f, 110, 203; VII. 110, 401, 407; VIII. 181f, 188, 295; IX. 4, 102, 328, 334	
Sachs, Hans VIII. 306		Schilling Roger VIII. 124	
Sacy, Le Maître de III. 70, 80, 90f; IV. 142			
Šafáryk X. 93			

	Lap		Lap
Schlegel, Friedrich II. 80; IV. 120; VI. 42; VII. 397f, 401f, VIII. 176, 181, 188; IX. 103		Sedgewick Zakariás . . . I. 168f	
Schleicher Ágost I. 25		Sedulius Scottus IX. 38, 42; X. 49f, 106	
Schleiermacher I. 311; IV. 158, 171; VII. 399		Séguier, Pierre IV. 11	
Schlözer I. 144; III. 12; VIII. 226		Seilliére V. 301; VI. 141—156; VII. 257, 264; VIII. 21	
Schmeizel Márton III. 131		Semetkay József VIII. 240	
Schmidt, Erich . . . I. 254; VI. 6, 9		Seneca II. 47, 118; III. 25; VII. 307; VIII. 91, 97	
Schmidt Ferenc VIII. 123, 321; IX. 127; X. 86		Servetus III. 48, 52, 54	
Schmidt Henrik VIII. 123f		Setälä Emil I. 93; IV. 103	
Schmidt Márton VII. 206		Severini III. 151, 155f	
Schmieder, Arno I. 356		Sévigné, Mme de III. 71, 85; IX. 195	
Schmitt, Robert I. 359		Shaftesbury IV. 33, 37	
Schnaase IV. 116		Shakespeare I. 8, 349; II. 79, 81; V. 108, 252; VI. 90; VII. 374; VIII. 17, 38, 41, 59, 182; X. 30, 51, 104	
Schneider, Ferd. Josef . . . I. 306		Shelley VIII. 172; IX. 13, 15	
Schneller István IV. 82		Sievers VI. 70	
Schneller Margit V. 138		Sigwart, Chr. . . . I. 37, 43, 47, 49	
Schnitzer, Johann VIII. 124		Sík Sándor VIII. 123; IX. 77	
Schnitzler, Arthur VI. 65		Sikabonyi Antal I. 248	
Schnorr IV. 124, 128		Simler VII. 131	
Schoeft Tivadar IV. 124f		Simmel, Georg V. 246; VII. 7, 25f, 242; IX. 93	
Scholz, Heinrich I. 359		Simon, Jules I. 112	
Schopenhauer I. 92, 131, 241—251, 322; II. 80; VI. 149; VIII. 286; IX. 178		Simonyi Antal IV. 126	
Schottelius IX. 64		Simonyi Zsigmond VIII. 96	
Schödel Márton III. 127		Sinibaldus, Antonius . . . IV. 56	
Schöne, Walter VIII. 229		Sipos Lajos IX. 126	
Schönwisner István VI. 200		Suidas I. 209	
Schroeter, Manfred I. 353		Skaricza Máté VII. 111, 114, 130	
Schröder II. 80		Skerletz Miklós I. 173	
Schubart IV. 38		Slavici, G. X. 102	
Schuberth filozófus I. 318		Smaragdus X. 44—46, 106	
Schuchardt, Hugo I. 93, 96		Smith, Adam I. 151	
Schulz, O. Th. I. 357		Socinus III. 52, 63; VII. 71	
Schummel, Joh. Gottlieb VIII. 226		Sokrates I. 51, 88; III. 26, 171, 182, 190; IV. 43, 46; V. 172, 292; VI. 148; VII. 22f, 172, 184; IX. 95	
Schück, Karl I. 353		Solon II. 109; IX. 168	
Schürr, Friedrich IX. 183		Solymossy Sándor VI. 205	
Schwandtner III. 129; IX. 223		Sombart I. 253; II. 43, 46, 48, 51, 55	
Schwarzkopf, Joachim VIII. 226		Somló Bódog II. 123; V. 24	
Scott, Walter VIII. 172		Sommervogel III. 96	
Scotus Eriugena, Johannes III. 157; VII. 162			
Seudéry, Georges de . . . IX. 165			
Sebestyén Gyula II. 21, 24; VI. 157			

	Lap		Lap
Somolický, tót költő	X. 99	Steinthal	IV. 103f
Somssich Pál	I. 289, 291, 296	Stettner-Zádor I. Fenyéri	
Sonnenfels	I. 215	Stendhal	I. 247
Sontag György	VII. 91	Stieff, C.	VII. 55—57, 59, 62
Soóky gárdista	I. 215	Stieler, Kaspar	VIII. 225
Soós Béla	IX. 229	Stoa	III. 24f, 28
Soós Ferenc	II. 175	Stöckel Lénárd	VII. 105
Soós Kristóf, Sóvári II. 177; VII.	96, 124	Strassburg, Gottfrid von VI.	263
Soós Paula	VIII. 240	Strauss, David Friedr. I. 318—320	
Sophokles I. 349; III. 151; VII. 184		Strich, Fritz I. 253, 355; VI. 97f,	106; VIII. 114
Sotvellus (Southwell)	VII. 131	Strich, W.	II. 95
Souday, Paul	V. 45	Strindberg	II. 74
Sörös Pongrác III. 40, 46; VIII. 70,	88f	Srohmayr, Fritz	VIII. 92
Sövényházi Márta II. 67; V. 28;		Stuart Mill, John	I. 7, 27
VI. 254; VII. 349		Sturm János	VIII. 141
Spatatói Tamás	II. 23, 35	Suarez, André	V. 275
Spangár András	II. 202f	Suetonius	VII. 84
Spencer, Herbert I. 7, 8, 27, 52—		Sulica Szilárd V. 174; VI. 281;	X. 97
54, 56, 71; VII. 10		Sulpiz	IV. 117f
Spengler, Oswald I. 143, 342—361;		Sütterlin	IV. 106
II. 73, 215; V. 16, 18, 23, 28—50,		Swieten, van	IV. 157
52, 54f, 304; VI. 103f, 106, 119;		Sydnaeus, Philippus	VII. 74
VII. 8, 228; VIII. 15; IX. 115		Sydow, Ekart von	I. 241
Spenser	VIII. 17, 58	Sylvester János II. 164f, 198; III.	
Sperber, Hans	VI. 82	28, 49—51; V. 47; IX. 253, 273,	
Spinoza I. 235, 506; III. 54, 63, 200;		288, 292f, 296, 300f	
IV. 152, 158; V. 269; VII. 22;		Synesios	IV. 49
VIII. 140, 142		Szabó Dávid, I. Baróti	
Spiró Ede	IV. 125	Szabó Dezső	VI. 75, 77
Spitzer, Leo V. 60, 299; VIII. 95		Szabó Ferenc	VIII. 243
Spitzweg, Karl	IV. 125	Szabó Gergely, Szepsi VII. 280, 295	
Spranger II. 97; III. 149; IV. 81f,		Szabó György Pius	VIII. 255
87, 148; V. 265, 520; VII. 7, 511—		Szabó József, S.	III. 42
515; VIII. 142, 159; X. 82		Szabó Károly II. 173, 184; III. 171;	
Staël, Mme de I. 508; II. 70, 77, 80,		V. 140; VII. 182; IX. 253	
82		Szabó László	VIII. 238
Stahl	II. 121	Szabó László, Bártfai	X. 87
Stammler	II. 122	Szabó László I. Szentjóni	
Stange, Carl	I. 356	Szabó Lőrinc	V. 44, 59, 62
Stantsits I. Tántsits		Szabó Sándor, S.	III. 46
Starkey, Thomas	IV. 76	Szabó T. Attila	IX. 126; X. 87
Steele	VIII. 58	Szabó Vendel	IX. 126
Stein, Lorenz v.	II. 100	Szabolcsi Bence	IX. 338
Steinacker, Karl	I. 359	Szabolcska Mihály V. 58; IX. 56,	
Steinle, Eduard	IV. 117		67f

	Lap		Lap
Szacs vay Sándor	II. 156	Szentgyörgyi Gergely	II. 199
Szakál Lajos	VII. 418	Szent-Iványi Béla	IX. 358
Szalkmári Pap János	IX. 260	Szentiványi Márton III. 127; VII.	127f
Szalárdi	II. 171	Szentjóbi Szabó László I. 98, 99	
Szalay László I. 304; II. 90; III.		Szentmarjay Ferenc II. 145—148,	154
42; V. 137, 147, 154; VIII. 194		Szentmiklós Alajos	V. 95
Szalkai László	III. 32	Szentpétery Imre	X. 88
Szandtner Pál	VI. 139	Szepesi András	III. 115
Szatmár-Németi Mihály	II. 194	Szép Ernő	V. 44, 56
Szatmári Pap Zsigmond	II. 174	Szerb Antal V. 72—119, 205, 224—	
Szárázi Ferenc	II. 200	286; VII. 421; VIII. 5—69, 114;	
Szász Károly	X. 27, 35	IX. 5—32, 199—227, 305—320,	322
Széchenyi Ferenc	II. 149	Szeremlei Gábor I. 320, 327—351,	355f, 340
Széchenyi István I. 5, 109, 110, 144,		Szerencsés Imre	III. 29
179, 270f, 275—280, 286, 290f,		Szevillai Izidor VI. 166—168; X. 41	
295f, 303f, 361; II. 85; III.		Szigethy Vilma	VIII. 522
66; IV. 163; V. 307; VI. 31, 35,		Szigetvári Iván	V. 54, 67
40f, 59, 61, 270, 272; VII. 278,		Szilády Áron I. 224; II. 42; III. 20,	
297, 316f, 351; VIII. 5, 9, 195;		51; VII. 154—157, 185; IX. 282,	288
IX. 109, 335; X. 31, 37		Szilágyi István	IX. 179
Szegedi Gergely VII. 123; X. 100		Szilágyi János	V. 37
Szeitz Leó	IV. 158f	Szilágyi Márton II. 194f; VII. 100,	114
Szekfű Gyula I. 4, 143—186, 270—		Szilárd Leó	VI. 159
304; III. 13, 19; IV. 10, 17, 40;		Szily Kálmán	II. 52, 184; X. 67
V. 161; VI. 28—42, 268—277;		Szinnyei Ferenc V. 208, 541—548	
VII. 390; VIII. 11, 152; X. 24, 98		Szinnyei József, id. I. 192; III. 51,	65; VIII. 236, 245
Székely Ferenc VII. 109; IX. 203f		Szinnyei József, ifj. VI. 85, 112;	VII. 85
Székely István, Benczédi VII. 91,		Szirmai Regina	VI. 281
122; II. 171; III. 127		Szirmay Antal	I. 177, 271, 288
Székely László gróf	V. 154	Szlávy János	II. 154
Székely Sándor, Aranyosrákosi IX.	203f	Szoldatics Ferenc	IV. 125, 127
Szemere Bertalan I. 117, 165, 178,		Szomaházy István	VIII. 258
280—287, 292, 294		Szombatfalvy György	V. 175
Szemere Pál V. 35, 93f, 96f, 100,		Szombathelyi Etelka	VIII. 241
108f, 117; VIII. 186, 196		Szomory Dezső V. 58, 65; VIII. 115	
Szenczi János	VII. 99	Szontagh Gusztáv I. 316, 323f, 356f,	358f, 340; IX. 328
Szenczi Pál	VII. 101	Szőnyi M. István	II. 175
Szenczi Molnár Albert II. 60, 166,		Sztárai Antal	II. 140
170, 181, 190, 200f, 206; VII. 121—			
125, 391; IX. 277, 282, 288, 295f,			
301; X. 24			
Szende Pál	II. 132		
Szeniczai Pál	VII. 283f, 296		
Szent Ágoston, I. Ágoston, Szent	stb.		

	Lap		Lap
Sztárai Mihály II. 45, 69, 140; III. 20; VII. 123; X. 25		Thaly Kálmán III. 76; IV. 14; V. 133; VIII. 237; IX. 62; X. 90f	
Szvorényi Mihály, József IV. 138f		Than Mór IV. 119, 125	
Tacitus II. 86, 118, 142; III. 147; VIII. 97; X. 9		Thangmar II. 14	
Tagányi Károly I. 161		Thebaldeus IV. 43	
Tagliavini, C. X. 101		Themistios VII. 182	
Taine I. 19, 26, 90—92, 144f, 194, 247; II. 70, 73, 84, 153; IV. 86f; V. 226, 247; VIII. 120		Theodoricus VI. 181	
Takács Menyhért VII. 151		Theodorik, Nagy II. 13, 18	
Takáts Sándor I. 169; VI. 274		Thewrewk Emil, Ponori I. 25; V. 18	
Talleyrand V. 250		Thewrewk József, Ponori V. 131	
Tamás, Aquinói Szent II. 50, 109, 112, 115, 128, 134; III. 69, 157; IV. 15, 37; V. 9, 286; VI. 124—126, 131, 143, 150, 152; VII. 161—172, 200; VIII. 252; IX. 77		Thibaudet, Albert . . . VI. 141, 144	
Tannerus VII. 184		Thienemann Tivadar I. 1—28, 223—240, 342—361; II. 41—60; III. 1—63; IV. 74; V. 25, 27, 125; VI. 84—123, 202—267; VII. 54, 59, 66, 85, 169, 185, 299—302, 325, 337—415, 420; VIII. 66, 90, 173—175, 234, 284—312, 315; IX. 80—106, 169, 183, 238, 252, 271, 279, 281; X. 39, 52, 76f	
Tanstetter, Georg, I. Collimitius		Thomasius, Christian II. 122; VIII. 132, 141	
Tántsits Ignác II. 148		Thomassi, Adolfo IV. 121	
Tarczy Lajos I. 320f, 324f, 337, 340		Thomson III. 16, 53	
Tasi Gáspár II. 168, 186—188		Thou, Jacques Aug. de V. 155; VII. 78	
Tasso IV. 28; VII. 185; VIII. 47, 182, 191; IX. 199, 212, 214		Thorwaldsen IV. 115, 117, 122	
Taubner Ignác I. 320		Thököly Imre IV. 17	
Taubner Károly I. 327, 331f, 334, 336f, 340		Thrasymachos VIII. 96	
Telegdi Miklós VII. 89; IX. 271, 273		Thuanus I. Thou	
Teleki József gróf I. 360; VIII. 181f, 190		Thukydides III. 147; X. 9	
Teleki László gr. II. 85		Thun gróf I. 221	
Teleki Pál gr. I. 257—269; II. 90		Thuróczi János III. 126f, 131, 133, 135—137; VI. 189	
Teleki Sámuel gr. III. 178—180		Thury József III. 17	
Telesio VIII. 307		Thurzó Elek III. 30f, 34—42	
Temesvári Pelbárt I. 13, 50, 224, 229, 234, 236; II. 41f, 44, 48, 50; VI. 263; VII. 130; VIII. 43, 315; X. 52		Thurzó János II. 53; III. 33—36, 42	
Teréz, Szent III. 81f; IV. 18, 21, 34, 147, 152f, 157		Thurzó Szaniszló II. 53; III. 33—36, 42	
Terstyánszky IV. 78		Thünen, J. H. v. I. 148—150, 299	
Tertullianus II. 114; V. 293—296		Ticharich Slava IX. 232	
Tetzel III. 42		Tieck VIII. 174, 176, 188, 191; IX. 103	
Texte, J. II. 82		Tieghem, I. Van Tieghem	
Thallóczy Lajos VI. 50		Tillemont, Lenain de V. 290	
		Timár Kálmán VII. 110; VIII. 317; X. 67, 72f	

	Lap		Lap
Timon Á.	II. 130	Tremł Lajos	X. 96
Timon Sámuel	II. 21; III. 130	Trenck Frigyes	IV. 88
Tinódi VI. 215, 222, 246; VII. 344, 370; IX. 266, 276f, 282, 288		Trithemius	VI. 84; VII. 150f
Tintoretto	IV. 85, 124, 153	Trismegistos, Hermes I. 209, 250; II. 109; III. 162f, 176, 206, 218, 220; IV. 47; VIII. 35	
Tissot	V. 303	Trócsányi Zoltán VII. 304, 367; VIII. 240	
Tizian	VII. 172	Troeltsch I. 305, 353; II. 93, 98; III. 145; IV. 89; VI. 114; IX. 337	
Todorescu	X. 95	Tronchon, Henri	II. 79
Tofeus Mihály	II. 203	Turgot	V. 195f
Toldy Ferenc I. 188—192; II. 162; III. 178; VI. 92, 102, 112; VII. 135, 154, 186, 391, 414, 417f; VIII. 176, 178, 187—195, 198, 245, 320; IX. 4, 220; X. 26, 31f		Turnèbe	VII. 64—66
Tolnai Mihály	IX. 260	Turóczi I. Thuróczi	
Tolnai Vilmos V. 34, 174, 341—348; VI. 268—277; VII. 394; VIII. 11, 66, 241, 321		Turóczi László	III. 129f
Tolsztoj I. 114; II. 101; IV. 174; V. 225—306		Turóczi-Trostler József VI. 140; VII. 151f, 303f; VIII. 124, 245; IX. 127, 235—251	
Tomory Pál	III. 3f	Tyukodi Márton	II. 176
Tompa Mihály	IX. 55	Ugoletti	IV. 57, 59
Torkos Sándor	V. 34	Ugron Gábor	I. 140
Tormay Cecil	IX. 130, 155	Ujfalvi Imre	VII. 125
Torre, Della	IV. 69	Újlaki Ferenc	III. 32
Tourneux, Nicolas Le III. 80; IV. 142—147, 152, 157f		Ulpianus	II. 118
Toursi Gergely II. 13, 16, 25, 31; VI. 162, 167f		Unamuno, Miguel de	V. 53
Tóth Árpád	V. 43, 53, 57, 59f	Unger Barnabás	IX. 218
Tóth Béla	VII. 255—298; X. 93	Unger, Rudolf	II. 96
Tóth Farkas	V. 37	Uranus, Martinus	IV. 70, 76
Tóth Kálmán	V. 203	Urspergensis, Conradus VI. 196f	
Tóth László VIII. 243, 522; X. 87		Uz	IV. 38
Tóth Lőrinc	X. 29	Ürményi József II. 136; III. 137; IV. 78	
Tögl, Fritz	I. 359	Vachot Imre	II. 91; X. 25, 35
Tönnies	VII. 341; VIII. 232	Vachott Sándor	II. 91; X. 34
Török József	I. 216	Váczy Péter	X. 111
Török Lajos gróf I. 216—218, 221		Vágner József	VII. 90
Török Pál	VIII. 322; X. 88	Vajda János I. 242—245, 247, 251; X. 27	
Trapezuntius III. 164—170, 172, 174, 198		Vajnóczky István	VIII. 321
Traub, Hans	VIII. 231	Val, Du I. Du Val	
Traube, Ludwig	V. 24	Valentényi Gáspár VII. 304; IX. 338; X. 85	
Travnik Jenő	VI. 280	Valery, Theodor	IV. 148
Trefort Ágoston II. 91; V. 307; VII. 316		Valois, Henry de	VII. 75
		Valla, Lorenzo	III. 165

	Lap		Lap
Valori, Philippo III. 209; IV. 48—		Verhovay Gyula I. 122	
50, 55f, 56, 59f, 64, 66—68, 70—		Verhovszky II. 149	
72, 74		Verino, Ugolino III. 184; IV. 56f,	
Van Tieghem II. 77; VIII. 55, 40,		69	
45; IX. 207, 209; X. 92		Verlaine V. 43, 205; IX. 195	
Vanyó Aladár Tihamér VIII. 245		Verocchio VI. 115	
Varga Béla VII. 305		Verseghy Ferenc V. 48f; VIII. 180,	
Váradi Péter III. 185, 212f, 216,		183	
222; IV. 41, 47, 57, 72		Vértés József IV. 82	
Várady Antal VII. 85		Vértessy Jenő V. 86, 116	
Várady Imre . . . VI. 278; X. 88		Vetzel, Johannes I. 356	
Várdai Béla . . . VIII. 124, 245f		Vicomercatus VII. 62f	
Vári Rezső VII. 151		Victorius, Petrus VII. 65	
Várkonyi Hildebrand III. 68; IV.		Viczián Mária VI. 280	
86—90, 165—173; VI. 124—137;		Vida Imre VII. 151, 303; VIII. 124	
VII. 162		Vierkandt VI. 115	
Várkonyi Nándor . . . VIII. 125		Vigouroux IV. 28	
Vas Gereben X. 27		Vikár Béla VIII. 319; IX. 36	
Vásárhelyi András . . . VI. 265		Villani VIII. 211	
Vashegyi Margit VI. 159		Villemain II. 70, 74, 79	
Vass Klára IX. 128		Villon III. 88; VII. 201	
Vatter Ilona IX. 128		Virág Benedek V. 48; VIII. 8, 47;	
Vavrik Béla II. 151		IX. 202, 220; X. 26	
Vay Józsefné, báró I. 218		Viretus III. 55	
Vay Miklós, báró I. 218, 283, 285		Vischer, Friedrich Theodor I. 254	
Vázsonyi Vilmos I. 140		Viszota Gyula I. 174	
Vecsey József I. 523, 526—528, 530—		Viterboi Gotfrid II. 20, 25, 36; VI.	
555, 557, 540		178, 182f, 184, 197	
Veith, Johann IV. 128		Vitéz János III. 168f, 184f, 193, 212;	
Veith, Philipp IV. 118, 121, 128		IV. 44f, 75; VI. 45; VIII. 155,	
Velasques IV. 124		208; X. 52, 77	
Veldecke, Heinrich von VI. 265		Vitkovics V. 94, 100; VII. 418; X. 93	
Vende Margit I. 345		Vogel von Vogelstein . . IV. 121	
Verancsics Antal III. 27, 40, 47;		Vogelweide, Walter von der VI.	
VI. 197		263; X. 50	
Verbőczy I. Werbőczy		Voinovich Géza VI. 159	
Vercellensis, Joannes VIII. 255,		Voiture IX. 188, 195	
255, 257, 281		Volkelt I. 353; V. 57	
Veres Balázs II. 165		Volney X. 96	
Veresegyházi János III. 77		Voltaire I. 178, 306f; IV. 74, 95;	
Veresmarti Mihály V. 158—146,		III. 66, 74f, 86; IV. 15, 22, 29, 35.	
165; IX. 267		38, 138f, 155f; VI. 145; VII. 260,	
Verestói György II. 203		266, 283, 401; VIII. 9f, 91, 97;	
Vergilius I. 228; II. 63, 165; III.		IX. 188, 197; X. 104	
200; VI. 179; VII. 181, 186; VIII.		Vossler, Karl I. 23, 253, 255; IV.	
288, 305; IX. 153, 156, 159, 199—		105; V. 47, 49, 68, 299, 304; VI.	
203, 213, 221		59, 62f, 227; VII. 164f, 168	

	Lap		Lap
Vörösmarty I. 97, 99, 110, 116, 313, 361f; III. 12; IV. 92, 163; V. 37, 44, 48, 51, 62, 68, 190; VI. 31; VII. 196, 211, 391, 401; VIII. 12, 58, 56, 61, 68, 174, 187f, 190—199; IX. 3—32, 199—227, 303—320, 353; X. 27, 31f, 37, 95, 104		Wieland I. 4; VII. 401; VIII. 179	
Waddington	VII. 77	Wienbarg	VII. 405
Wagner Bálint	VII. 97, 107, 152	Willmann	IV. 79
Wagner, Richard I. 151, 247f; VII. 409f; IX. 92; X. 30		Wilmans	VI. 162
Waisbecker Ede	VI. 279	Wilson	I. 118
Waldapfel József	VI. 159	Winckelmann	VI. 89; VII. 3, 396
Waldmann Ernő	VI. 279	Windelband I. 36, 322; II. 93; VII. 10	
Wallace	I. 261	Windisch Károly	III. 12, 158
Wallaszky Pál I. 188, 189; VI. 85, 88, 100; VII. 83, 129, 135		Wipo	X. 115
Wallenstein	I. 308	Wittola	IV. 153—159, 148
Walzel	I. 255; IV. 84; V. 80	Wlassits Gyula	V. 307; VI. 29
Warga János I. 320, 323, 325—340		Wolf, Johannes	III. 61
Warton, Joseph	VIII. 16, 35	Wolf Rózsi	VIII. 244
Wathay Ferenc	V. 151—153, 165	Wolff, Christian	I. 306, 322; VIII. 141f; X. 90
Watteau	IV. 27; IX. 185	Wolfhard, Hadrian	VII. 97
Wattenbach	IX. 151	Wolfstieg	I. 211
Weber, Alfred	I. 149, 150	Wolkenberg Alajos	VIII. 123
Weber Arthur	VI. 279; VII. 152	Wolkenstein	V. 244
Weber János	II. 197	Worringer I. 253; II. 65; IV. 84	
Weber, Max	VIII. 158	Wölfflin	I. 352; VI. 97
Wechsler	VII. 168	Wrede, R.	VIII. 225, 228
Wegele, Franz J. von I. 308, 309		Wundt I. 31, 102, 251—253, 322; IV. 89, 105—110, 167; V. 263, 356; VI. 66, 68, 113, 118, 203	
Wegeli Karolina-Mária	IV. 149	Wuttke, Heinrich	VIII. 232
Wegener, Ph.	I. 94	Ybl Ervin	IX. 228
Weinreich	IX. 135	Ybl Miklós	IV. 125
Weisbach	II. 65	Young II. 75, 80; VIII. 16f, 35, 65, 307; IX. 6, 11f, 26	
Wells	X. 4	Younghusband ezredes	I. 262
Wendland	IX. 135	Zádor Anna	VI. 280
Werbóczy II. 44, 99—152, 190; III. 7, 30; VII. 121; VIII. 5		Zádor (Stettner) I. Fenyéri	
Wesselényi Miklós	I. 270, 279—281; II. 85, 92	Zalán Menyhért	VI. 159
Weszely Ödön	IV. 77—85, 165; VII. 305—314; VIII. 125—169	Zambra Szidónia	IX. 232
Wettstein, O.	VIII. 228	Zanchius	III. 61
Wicief	III. 91; X. 59f	Zápolya János	III. 3f, 17f, 29
Widukind	II. 16f, 31	žarnov tót költő	X. 100
Wiegler	II. 77	Zechmeister Károly	VI. 278
		Zeissberg	II. 21
		Zell, Lud.	X. 99
		Zelovich Kornél	I. 105
		Zelter	IV. 123
		Zermegh János	VII. 114

	Lap		Lap
Žeyer, tót költő	X. 99	Zoványi Jenő	V. 152
Zichy István gróf	II. 90	Zrinyi Ilona	IV. 17
Ziegler, Leopold VII. 5—55, 166f, 215—254; VIII. 15		Zrinyi Miklós I. 185, 363; III. 5, 9, 11, 15; IV. 85; V. 30, 210; VI. 272; VII. 105f, 194, 345, 354, 391; VIII. 41f, 47f, 194, 290f; IX. 5, 59, 62, 65, 70, 76, 94, 189, 212, 214, 225, 333, 254, 284; X. 31	
Ziegler, Th. . . VIII. 135, 137, 142		Zsák J. Adolf	VI. 48
Zilahy Lajos	VII. 304	Zsámboki I. Sambucus	
Zimmermann	VIII. 309	Zselénszky Róbert gróf . .	I. 291
Zlinszky Aladár I. 312; V. 202— 225; VI. 61f, 66, 69, 209		Zsilinszky Endre	III. 43
Zola	I. 26; V. 21; VI. 199	Zsinka Ferenc	V. 175
Zolnai Béla I. 95—105; II. 70—84; III. 66—97; IV. 10—40, 85—85, 129—164; V. 18—71, 139, 161, 298—305; VI. 59—83, 121, 209f, 251; VII. 66, 155—214, 346, 361, 393; VIII. 58, 92—116; IX. 55— 79, 102, 165—198, 204f		Zsirai Miklós	IX. 232
Zolnai Gyula V. 32, 41; VIII. 95		Zullich Rezső	IV. 127
		Zvonarics Imre	II. 176f
		Zwicker Péter	X. 57
		Zwingli	III. 48, 53

A MINERVA lezárta tizedik évfolyamát. Visszatekintve a végzett munkára, úgy érezzük, hogy a Minerva jegyével kiadott tanulmányok sokféle módon, váltakozó sikerrel, de egy akarattal és egyenlő buzgalommal igyekeztek megközelíteni azt a célt, amit folyóiratunk kezdettől fogva maga elé tűzött és a szellem-történet szóval jelölt meg. A Minerva tanulmányai ebben a célban egymásra találtak, mert különbség nélkül arra törekedtek, hogy a történelmi gondolkodást az idealizmus és a filozófiai tudatosság magasabb fokára emeljék. Ez a törekvés fogja vezetni folyóiratunkat továbbra is. Ezután is lemondunk az extenzív gondolatterjesztés eszközeiről és tartózkodni fogunk a népszerűsítés gyakorlati eljárásaitól. Meddőnek tartunk minden polémiát és tárgytalannak érezzük a tudomány-politikai kompromisszumokat és áthidalásokat. A Minerva a maga zárt körén belül minden sorával tovább akar munkálni távoli célja megvalósításán, tudva azt, hogy a történelmi múlt a mi jelenünk egyik élő alkotó eleme; hogy a történelem tudománya semmiféle módszernél nem állapodhatik meg, mert maga is folytonos küzdés, haladás és teremtvő fejlődés, mint az élet maga; folytonos újrakezdés és revízió, amely önmagunkból indul ki és önmagunkhoz tér vissza. Hisszük, hogy továbbra is lesznek egyesek, akik törekvéseinkben támogatni fognak.

A Minerva-Társaságra és a folyóíratra vonatkozó minden közlemény a MINERVA-TÁRSASÁG címére küldendő.
(Pécs, Központi Egyetem).

MINERVA - KÖNYVTÁR

1. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. 1925. (Elfogyott.)
2. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. 1924. (Elfogyott.)
3. Zolnai Béla: A látható nyelv. 1926. 2.— P.
4. Becker, C. H. porosz kultuszminiszter és Szekfű Gyula: Gragger Róbert emlékezete. 1927. 2.— P.
5. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. 1927. 2.— P.
6. Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. 1927. 2.— P.
7. Szerb Antal: Az udvari ember. 1927. 2.— P.
8. Fábíán István: A francia konzervatívizmus filozófiai alapvetői. 1927. 1.— P.
9. Eckhardt Sándor: Sicambria. 1927. 2.— P.
10. Faludi János: Dudith András és a francia humanisták. 1928. 2.— P.
11. Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. 1928. 2.— P.
12. Nagy József: Kornis Gyula mint kulturpolitikus. 1928. 2.— P.
13. Prohászka Lajos: Vallás és kultúra. 1928. 2.— P.
14. Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. 1928. 2.—
15. Tóth Béla: Rousseauista politikusok. 1928. 2.— P.
16. Keresztúry Dezső: A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma. 1928. 2.— P.
17. Weszely Ödön: Pedagógiai alapfogalmak változása. 1928. 2.— P.
18. Szerb Antal: Magyar preromantika. 1929. 2.— P.
19. Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. 1929. 2.— P.
20. Zolnai Béla: Körmondat és tiráda. 1929. 2.— P.
21. Weszely Ödön: Az egyetem eszméje és típusai. 1929. 2.— P.
22. Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. 1929. 2.— P.
23. Huszti József: Janus Pannonius és Anjou René. 1929. 2.— P.
24. Máté Károly: Sajtó és tudomány. 1929. 2.— P.
25. Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. II. kiadás. 1931. Vázonkötésben 10.— P.
26. Kastner Jenő: Együgyű lelkek tüköre. 1929. 2.— P.
27. Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének. 1930. 2.— P.
28. Nagy József: Gróf Klebelsberg Kuno mint publicista. 1930. 2.— P.
29. Zolnai Béla: Mikes Kelemen. 1930. 2.— P.
30. Máté Károly: A könyv morfológiája. 1930. 2.— P.
31. Szerb Antal: Vörösmarty-tanulmányok. 1930. 2.— P.
32. Turóczy-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. 1930. 2.— P.
33. Becker, C. H. volt porosz kultuszminiszter: Nemzeti öntudat és nemzetközi megértés. 1931. 2.— P.
34. Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemelet a magyar irodalomban. 1931. 2.— P.
35. Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. 1931. 2.— P.
36. Kardos Tibor: Callimachus. 1931. 2.— P.
37. Balogh József: Szent István politikai testamentuma. 1932. 2.— P.